

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

DİLİMİZ, DÜŞÜNCƏMİZ

BAKI - 2017

Redaktor: Təyyar Salamoğlu

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: Məhərrəm Məmmədli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fərrux Rüstəmov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,

Əməkdar elm xadimi

İlham Abbasov

Əzizxan Tanrıverdi. Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, «Elm və təhsil», 2017, 362 səh.

Kitabda dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqogikanın bir sıra problemləri müxtəlif bucaqlardan araşdırılır.

Kitabdan tələbələr, doktorantlar, eləcə də mütəxəssislər faydalana bilər.

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Müasir Azərbaycan dilinin ümumi vəziyyətini belə səciyyələndirmək olar: çoxsaylı qəzet və jurnallarımız Azərbaycan dilində nəşr olunur; radio və televiziyalarımızda aparıcı dil məhz Azərbaycan dilidir; uşaq bağçalarından başlamış ən nüfuzlu ali məktəblərimizə qədər tədris və təlim-tərbiyə işləri, əsasən, Azərbaycan dilində aparılır; parlamentimizdə yalnız Azərbaycan dilindən istifadə olunur (1992-ci ildən); Konstitusiyamızda Azərbaycan dili dövlət dili kimi rəsmiləşdirilmişdir (1995); Azərbaycan dili dünyanın mötəbər qurumlarının tribunalərindən eşidilir... Bütün bunlar Azərbaycan dilinin fəaliyyət dairəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə üstün mövqedə olduğunu açıq-aydın göstərir. Amma bu istiqamətlərin hər birini elə inkişaf etdirilməlidir ki, indiki qloballaşma dövründə dilimiz itkilərə məruz qalmasın, zənginliyini qoruya bilsin.

Azərbaycan dilçiliyinin son iyirmi ildəki inkişafını belə ümumiləşdirmək olar: orfoqrafiya, orfoepiya, dialektologiya və terminologiyaya dair lüğətlər nəşr edilib; fonetika, leksikologiya, onomalogiya, morfologiya və sintaksislə bağlı araşdırmalar tək-cə sinxronik yox, həm də diaxronik müstəvidə aparılıb; M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub; “Dədə Qorqud kitabı” ilə bağlı onlarla monoqrafiya, yüzlərcə tezis və məqalə çap olunub... Bu qeydlər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilçiliyi XX əsrin 80-ci illərinə qədərki səviyyəsindən fərqli olaraq daha çox

dərininə inkişaf edib. Əlbəttə, bu sahədəki araşdırmalar da təkmilləşdirilməlidir.

Azərbaycan dilindən istifadə zamanı qüsurlar da müşahidə olunur:

– Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində (Bakı, 2004) bir sıra sözlərin səhv verilməsi mətbuatda xüsusi olaraq vurğulanır: kompüter – kompyuter; şeiriyət – şeriyyət...”. Amma bu da var ki, orfoqrafiya lüğətində düzgün verilmiş onlarca söz mətbuat səhifələrimizdə, hətta elmi əsərlərimizin dilində belə səhv yazılır. Məsələn, orfoqrafiya lüğətindəki alğı-satqı, kəşməkəşli apelyasiya kimi sözlər daha çox alqı-satqı, keşməkeşli apellyasiya şəklində işlənir;

– reklam lövhələrində hər hansı bir məlumat, heç şübhəsiz ki, ilk olaraq Azərbaycan dilində verilməlidir. Amma bir sıra hallarda bunun tam əksi müşahidə olunur. Bəzən isə reklamların yalnız ingilis və rus dillərində təqdiminə rast gəlinir (bu barədə çox bəhs olunub);

– dir⁴ xəbərlik şəxs şəkilçisinin –dı⁴ formasında verilməsinə təsadüf olunur: məktəbdir-məktəbdi, həkimdir-həkimdi, oxumuşdur-oxumuşdu, demişdir-demişdi... Bu qrammatik normaların ən ciddi pozuntularından biri hesab oluna bilər;

– bir sıra ziyalılarımızın Türkiyə vətəndaşları ilə söhbətləri zamanı şu, şöylə, əvət, əfəndi və s. kimi söz və ifadələrdən istifadə etmələri, eyni zamanda intonasiyalarını Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırmaları müşahidə olunur ki, bu da qətiyyənlə yolverilməzdir. Yeri gəlmişkən, bu prosesdə qarşı tərəf əsasən, Türkiyə türkcəsindən istifadəyə üstünlük verir;

– Azərbaycan ailələrində bəzən yeni doğulmuş uşaqlara ilk olaraq ingilis və rus dillərinin öyrədilməsinə

təsadüf olunur ki, bu da mənəviyyatımıza vurulan zərbələrdən biridir. Burada Y.A.Komenskinin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək – uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi öyrətmək kimi bir şeydir”.

Azərbaycan dilçiliyi üzrə araşdırmalarda aşağıdakı məsələlərə daha çox diqqət yetirmək lazım gəlir:

– orfoqrafiyaya dair çap olunmuş lüğətlər təkmilləşdirilərək yenidən nəşr olunmalıdır;

–daha çox orta məktəb kursunu əhatə edən orfoepiya sözlükləri müasir tələblərə tam cavab vermədiyi üçün orfoepiyaya dair tədqiqatlara istinad olunmaqla “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü” hazırlanmalıdır (bu, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və ali məktəblərin filologiya fakültələrinin mütəxəssislərinin birgə fəaliyyəti ilə asanlıqla reallaşdırıla bilər);

– əsas M.Kaşğari tərəfindən qoyulmuş morfolojiya məsələləri üzrə araşdırmalar kompleks və sistemli şəkildə aparılmalıdır;

– fonetika, leksikologiya, onomalogiya və qrammatikaya dair araşdırmalarda qədim abidələrimizin dili mütləq nəzərə alınmalı, problemə daha çox tarixi-lingvistik müstəvidə yanaşılmalıdır. Burada yalnız iki faktı qeyd etməklə kifayətlənirik: 1) 1940-cı ildə əlifbadan çıxarılmış “ı” (sağır nun, velyar ı) səsinin hərfi işarəsi bu gün də məna dolaşığı yaradır: kitabıı-kıtabını, ataıı-atanı, ... Digər tərəfdən, müasir ədəbi dilimizdə “ı” səsinin olmaması miı-min, doı-don kimi sözlərin omonimlər başlığı altında öyrənilməsinə səbəb olmuşdur; 2) müasir ədəbi dilimizdə kök və şəkilçi morfemlərinə parçalanmayan “dinlə” sözünün kök hissəsini (din) məhz M.Kaşğarinin “Divan”ına istinadən dəqiqləşdirmək

mümkündür: tın (nəfəs almaq, soluq), tınqla – dinləmək...;
– anadilli ədəbiyyatımızın dilindəki assonans, alliterasiya, təşbeh, metafora, antiteza, inversiya kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri daha çox mətn semantikasi müstəvisində tədqiq olunmalıdır;

Yazılı abidələrimizin dilindəki akkumlyativlik müəyyənləşdirilməli, eyni zamanda bu tədqiqatlara istinad etməklə bir sıra söz və ifadələrin bərpasına çalışmaq lazımdır. Məsələn, müasir ədəbi dilimizdə II növ təyini söz birləşməsi modelində olan “süd qardaşı” vahidi M.Kaşğarının “Divan”ında “əmikdəş”, Kişvərinin dilində isə “əmiktaş” şəklindədir. Müqayisələr “süd qardaşı”nın əvəzində “əmikdəş” sözünün işlədilməsinin daha uğurlu olduğunu göstərir.

Bədii mətnlərdə dilçilik məsələlərinin poetik şəkildə ifadəsi müəyyənləşdirilməlidir. Nümunə: IX-XI əsrlərə aid “Oğuznamə”dəki “söz sözü çəkər”, “Söz sözdən açılır”, “Söz torpaq kibidir, eşdikcə örər” kimi deyimlərin məna yükü F-de Sössürün “...İstənilən söz həmişə onunla bu və ya digər surətdə assosiasiyaya qadir olan hər şeyi yada sala bilər” fikri ilə eyni semantik şaxədə birləşir. Bu isə o deməkdir ki, “Oğuznamə”də poetik şəkildə ifadə olunmuş nəzəri fikirlər Avropa dilçiliyini ən azı min il qabaqlamışdır.

Azərbaycan dili dərsləklərində fikri təsdiq üçün verilən nümunələrin bədii-estetik siqletinə xüsusi olaraq diqqət yetirilməlidir. Yeri gəlmişkən, bu sahədə tutarlı mənbələrimiz kifayət qədərdir. Məsələn, Bəkir Çobanzadə 1928-ci ildə yazdığı “Türk qrameri” kitabında hal kateqoriyasından bəhs edərkən “Gətirəndə el gətirər, yel gətirər, sel gətirər. Aparanda el aparar, yel aparar, sel aparar” kimi nümunələri verir. Bu mənada Azərbaycan dili

dərsləklərində “Əhməd yaxşı oxuyur”, “Tural top oynayır”, “Zəng vuruldu, dərslə başladı” kimi cümlələrdən imkan daxilində imtina olunmalı, əksinə, “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!” (“Kitabi-Dədə Qorqud”), “At türkən qanadıdır” tipli nümunələrə üstünlük verilməlidir.

Ulu Dədə Qorqudun dilini yad təsirlərdən qorumalı, yaşatmalı, təkmilləşdirməli və zənginləşdirməliyik.

«KİTABI-DEDE KORKUT» DESTANI GENEL TÜRK ANITI OLARAK

İlk olarak 1815 yıl tarihinde Almanya Cumhuriyetinin Drezden kütüphanesinde oryantalist H.F.Dits tarafından ortaya konulmuş “Kitabi Dede Korkut” destanı 200 yıldır incelenmektedir. Mevcut alanda V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, E.Demirçizade, H.Arashlı, S.Alizade gibi bilginlerin ölçülü eserleri mevcuttur. Toplam olarak 154 sayfadan oluşmuş mevcut abideyle ilgili yüz bin sayfalık eserler yazılmış olsa da, günümüzde öğrenilmektedir. Bu da nedensiz değildir. “Kitabi Dede Korkut”ta türkün dili, tarihi, etnografisi, psikolojisi, müziği, genel olarak kültür tarihi taşlaşmış şekilde yaşamını sürdürmektedir. Destanın her sayfasının, her cümlesinin, her kelimesinin, hatta her sesinin bile karakterliğe hizmette bulunduğunu özel olarak kayd etmem gerekmektedir. Nedeni “Kitabi dede Korkut” destanının türk poetik tefekkürü ile yoğrulmuş en önder incilerden biri olmasıdır.

“Kitabi Dede Korkut”taki “Bayböre oğlu Bamsı Beyrek” antroponimik modelindeki “böre” kelimesi kurt, “Beyrek” kelimesi ise “küçük kurt” anlamını taşımaktadır. Yani kurt kelimesi gerek baba, gerekse de oğul isminde kapsanılmaktadır. İşbu “kurt yavrusu kurt olur” sorununun semantiği ile doğrudan doğruya ilgilidir. Eski türk kaynaklarındaki “börü” kelimeli antroponimlerinin de doğrudan doğruya “Kitabi Dede Korkut”taki “Bayböre oğlu Bamsı Beyrek” antroponimik modeli ile seslenmesi daha ilginçtir. Örnek olarak, “Orhon Yenisey anıtlarında”

– Çocuk Börü (küçük kurt) ; kırgız halkının oluşturduğu “Manas” destanında : Börünün uulu Börüçü ; Kırım karaimlerinin 12.asra dair anıtlarında : Çalbörü, Börücük, özbek ve kazah halklarının “Alpamış” destanında : Baybörü bay... Yahut “Alpamış” destanının “Kitabi Dede Korkut” destanına dayanarak ortaya çıktığını onaylayan etkenlere değinelim : “Kitabi Dede Korkut”ta “b” sesinin aliterasyonu Beyrekle ilgili karakterleri tam kapsamaktadır. Örnek olarak, Beyrek→Bayböre (babası), Beyrek →Baniçiçek (sözlüsü), Beyrek→Baybican (kayınvalidesi), Beyrek→Boz aygır (atının ismi). İşbu yön, yani ilk sesi “b” olan antroponimler “Alpamış” destanı için de önemlidir. Örnek olarak, Alpamış→Baybörü bay (babası), Alpamış→Barçın (sözlüsü), Alpamış→Baysarı Bay (kayın validesi), Alpamış→Bayçobar (atının ismi). İşbu türlü detaylarda eski türk epik tefekkürünün kotlaşmış olarak yaşamını sürdürdüğünü kayd etmek gerekmektedir.

“Kitabi Dede Korkut”un poetik strüktüründeki bedii tasvir anlatım vasıtaları orijinallığı ve zenginliği ile dikkat çekmektedir. Temel olan, binyıllıkların hatırası olan mevcut vasıtaların her birisi günümüz olarak da değerini kayb etmemiştir. Örnek olarak “a” sesinin aliterasyonu : “Ala tağa ala leşker ava çıqdı” ; teşbih içinde “q” sesinin aliterasyonu : “Kar üzerine kan damlamış gibi altın yanaklım” ; “aydan arı, günden görklü” gibi epitetler ve bu gibi.

“Kitabi Dede Korkut”ta 2721 kelime kullanılmıştır. Mevcut kelimelerden toplam olarak 559 kelime arap ve fars kaynaklı dinsel-mifoloji içerikli kelimelerdir. “Destan”daki kelimelerin çoğu çağdaş türk dilleri için tipiktir. “Destan”da kullanılmış yazı (dışarı), tanık (şahit),

yayan (piyada), sayru (hasta), gibi kelimeler günümüzde arkaizm olarak dikkate alınmış olsa da, 18.asra kadarki tüm türk dilleri için karakteriktir.

“Destan”daki Derbent, Elince, Berde, Gence gibi toponimik birimler doğrudan doğruya Azerbaycanın coğrafi koordinatlarını yansıtmaktadır; şimdiki zaman eki gibi kullanılmış –ır (“bilürmisin: Oğul, oğul, ay oğul! Bilürmisin nələr oldu? ”) şekli çağdaş türk dilinde –yor, türkmen dilinde –yar, -yer şeklindeyse, çağdaş Azerbaycan dilinde sadece “Destan”daki gibidir (-ır); Oğuz, Kıpçak genellikle türk birliğinin bu noktalarda kabarmış şekilde görüldüğünü kaydedelim. “Destan”daki ayıtmak (demek, söğlemek) ata (baba), isti (sıcak), yaxşı (iyi) ve bu gibi kelimeler oğuz değil de, Kıpçak kökenli kelimelerdir.

Eski türkler, atı tüm varlıklardan üstün hesap etmiş ve atı kendileri için arkadaş, sırdaş, kardeş olarak görmüşler. Bu bakımdan Beyreyin Boz aygırı tanımlaması sahnesi özel ağırlığa sahiptir.

Açuq açuq meydana bənzər sənin aluncuğun,
Eki şəbçırağa bənzər sənin gözcigəzin.
Əbrişimə bənzər sənin yələncigin.
Eki şəbçırağa bənzər sənin gözcigəzin.
Əri muradına yetürər sənin arxacığın.
At diməzəm sana, qardaş deyərəm.
Qardaşımdan yeg !
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımdan yeg ! –dedi.

“Kitabi-Dede Korkut”da kız almanın (elçiliğin) anlatımına rastlanmaktadır ve işbu da günümüzle seslenmektedir. Çağdaş türk etnografisinde nispeten değişikliğe uğramış şekilde yaşamını sürdürmektedir :

Qarşu yatan qara tağını aşmağa gəlmişəm.

Aqındılı görklü suyını keçməgə gəlmişəm.
Təninin buyuruğilə, peyğəmbərin qövlilə
Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıği
Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm ! –dedi.

Beyreyin dilinden verilmiş yemin semantiğine görə
çok zengindir. Destanda arkadaşlık, kardeşlik, sadakatlı
olma gibi yönler poetik şekilde canlanmaktadır :

Mən Qazanın nemətini coq yemişəm,
Bilməzsəm, gözümə tursun!

Qaraqucda qazlıq atına coq yılmışəm,
Bilməzsəm, mana tabut olsun!

Yaxşı qaftanların coq geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!

Ala bargah otağına coq girmişəm,
Bilməzsəm, mana zindan olsun !

Mən Qazandan dönməzəm, bəllü bilgil ! –dedi.

Türk edebiyatında baharın tasviriyle ilgili kısımlar
fazlasıyladır. Bize göre bu sırada ilk yer sadece “Kitabi-
Dede Korkut”a verilebilir :

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda.

Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda.

Aqlı, qaralı seçilən çağda,

Qalın Oğuzın gəlini-qızı bəzənən çağda,
Köksi gözəl qaba tağlara gün dəgəndə,

Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda.

Vatan derdi, memleket hasreti, vatanın düşman
tarafından yağmalanması “Destan”da ögle bir şekilde
tasvir edilmiştir ki, onu heyecanlanmadan okuyamazsın :

Qom qomlamım qoma yurdım!
Qulanla sığın –keyikə qonşı yurdım!

Səni yaği nerədən darımış, gözəl yurdım!
Ağ ban evim dikilində yurdu qalmış.
Qarıcıq anam olurunda yeri qalmış.
Oğlım Uruz ox atanda puta qalmış.
Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış.
Qara mudbaq dikilində ocaq qalmış...

“Kitabi Dede Korkut”un ruhu günümüz olaraq da bizimlə beraberdir. Bu nedenle de dileğim, son kelimelerimi “Destan”a istinaden tamamlamaktır :

Ey türk, çeşme suyu kadar saf, anne sütü kadar kutsal olan “Dede Korkut kitabı”na sık sık muracaatta bulun! Kopuz sesi, at kişnemesi, dörtnala koşan atların ayak sesleri ruhuna sinsin ! Sivri çelik kılıçlar, uzun mızraklar, üç telekli kalın oklar seni daima mücadeleye çağırırsın ! “Göz açarak gördüğüm, gönül verip sevdiğim. Kar üzerine kan damlamış tek al yanaklım !” gibi mısralar ruhunu okşasın, sevgini, saygını saflaştırın ! Dede Korkut bilgeliği, Bayındır han ileri görüşlüğü, Kazan han teperi daima sizinle olsun! “Bu dünyanı yiğitler akılla bulmuşlar” anlatımı bilgelik zirvesine ulaşman için hafızana kazınsın !

Büüklüğünü, zenginliğini unutmadan için ve istikbalini daha açık görmən için destanlaşmış tarihinle yaşaman gerek ! Dede Korkutun dili ile kayd edersək : “Çaparken ağ-boz atın büdremesin !”

Anthroponymic units on associative relationship plane in the “Dede Korkut Book”

Anthroponyms are different from the shape and semantic view in the “Book”. According to their variety the words, expressions and sentence constructions which are used by character are differ. Sh.Gamshidov was the first person who made investigation and said: “According to his social condition each person has own speaking aspect”.

For example: “Dede Korkut as wise greybeard, Salur Qazan as a judge commander, Burla Khatun as a careful mother and heroin. They have different features in their own expressions and speaking”. “My son you are a person, never be interlocutorwith animals”, this expression shows that Dede Korkut was wise educator, a person who gives admonitions and greybeard. In Qazan’s expressions are felt authoritiveness and order: “A men! Hunting hunt, hunting bird, sığın, collect keyik, lets return, falling into bed, eating, drinking, feeling pleasant”. (2,136)

The author try to express ozan language with the help of caharacter’s language and according to concrete facts bases the difference in expression aspects.

E.Alibeyzadeh investigates from a different shape: “Form the figurative beauty and many coloredness view in the sentence, the author’s and character’s language not so differ. Dede Korkut a person who first wrote epos, followed literary qualifying way and reduced the language and its style into

literary form. It is clearly shown in their oguz speaking". (3,282) Researches show that, if we touch the problem from the other side, it is approved that each person character is created with high mastery and also has differentiating speech details.

The closeness and similarity between character's names and microtexts is in a such degree that, a man who doesn't read "Book" and know nothing about it, can determine to which person the sentence belongs. For example: "I gave the name, God gave the age", whom does this sentence belong? Dede Korkut, Qazan Khan, Burla Khatun, Qaraca shepherd?

At that time, from the word "dede" he can say the name "Dede Korkut". They will try to make association between word "dede" and "I gave the name, God gave the age". They will think that the names of children are mainly given by dede, father and grandfather. This has similarity with F.De. Sossur's associative relationship: "Associative groups which are created in our consciousness don't limited with members which have common indications-coordinators of the mind perceive character of relationship and make associative row. Any word can recall everything which has capable association. (5,234)

It is very interesting that, F.De. Sossur's thoughts fall in a row with meaning freight of figurative expressions.

For example: In the sayings "the word tows word", "word brings word" recalling and expressing units according to the one word or thought in the sentence is stopped.

Fe.D. Sossur approved the usage of thoughts about associative relationship in Azerbaijan sayings. It is about IX-XI centuries.

For example: In “Oguzname” with the proverb “the word tows word”simultaneously used with “the word opens word”, “the word opens from word” etc.

Then, F.De. Sossur’s thoughts about associative row and coordination not stranger to modern at the same time to old turkish thought aspect. It is expressed not with simple words, it is expressed with proverbs. That is why turkish wesdom make a noise all over the world.

There are many arguments opposite to the previous thoughts.

For example: “Dede Korkut is known as a prominent personality or character that is why this thesis is not justified” such thought can be said. This thesis is not belong only to Dede Korkut character, it belongs to all turkish anthroponymic system (character names) in “Book”.

Supporting Sokrat’s thought “Each name shows the nature of the thing to which it belongs”, S.Alizadeh wrote: “Exception of geographical and ethnic names, special nouns are product of figurative associative thought”. (4,24)

Author confirm our thoughts with the help of his notes. We are not going to talk about name “Bugac”. Firstly, because author gives the exactly explanation of the name. Secondly, our purpose is to show anthroponymic models of heroes and characters in “Book”, compare different sentence and syntactic units and specify associative relationship between them.

We are going to show anthroponymic models and sentences in which the row is broken. We do this in order show clearly shown.

Anthroponymic model	Sentences
1. Burla Khatun	1. "... i am cooking a lamb from night".
2. Qaraca sheperd	2. "... cuts off head, poureds blood."
3. Qisirca uncle's wife	3. "My Sultan, am I, dead alive, bring news"
4. Qazan Khan	4. "My daughet's, fiancee's flower looks like goose, my son!"
5. Lying son	5. "Valley, mad ozan, the girl married I am."

To our mind, "lamb" it is very easy to perceive that "lamb" belong to "Qaraca sheperd" (sheperd-lamb line), in the second sentence "get name" belong to Qazan Khan (Qazan-get name line), in the third sentence (lying-bring news). In the fourth sentence we can't say that "not born" belong to Qisirca uncle's wife. Because in this sentence there is love to son, holiness, kinship.

The words "smell sweet", "looks beautiful" are matching up with the word "Burla" and "Khatun". In the fourth sentence Qisirca uncle's wife is not closed with anthroponymic model, in the fifth sentence is not fit to name "Burla Khatun". In the fifth sentence it submitted as "a woman who is going to marry".

There is inside relation in semantic capacity between Qisirca uncle's wife and 5th sentence. The meaning "unable to bear" of the word "qisirca" , reminds "has not husband" and "want to marry" in associative row. It means that author can differ the languages of the character.

The researches show that language figures have relationship. A lot of words, expressions and sentences are fitted to anthroponymic models of the epos's heroes.

F.De. Sossur wrote: "If we are describing Alp panorama it is meaningless to look from "Yurd mountain" and at he same time from its peaks. The panorama has to be seen from one point". (5,234)

In epos "Salur Qazan's house attack" inner and outer alliteration of the letter "q" is shown. We think that is connected with Salur Qazan. The writer of this epos try to connect the words with "Qazan".

The names in the epos are: "Qaragune, Qarabudaq, Qaraca, Qonnur" and a lot of expressions used here begin with letter "q". For example: "Qariciq, qirx igidle".

In this way not only words completed, also words and word expressions are completed.

In the anthroponymic model "Baybore's son, Bamsi Beyrek" there is inner and outer alliteration. There are 56 words beginning with the letter "b". (7-127)

We are going to show alliteration in diagram.

For example:

Beyrek «- Baybore (father)

Beyrek «- anthroponymic model (Baybore's

son, Bamsi Beyrek)

Beyrek «- Baybican (father-in-law)

Beyrek «- Banucicek (fiancee)

Beyrek «- its feature set.

Beyrek «- phraseological units in his language.

Beyrek «- in this writing 56 word begins with letter "b".

In Azerbaijan linguistic A. Abdullayev investigated problems such as subject chain, subject progression and he wrote: "All the text imagined as subject chain and development of theme. Their link shows the attitude to the all text. Commitment is inseparable part of the text. If the commitment is loosed, the text will break up." (1, 102)

F.De. Sossur said some thoughts about syntagmatic unity: "... what amaze us id syntagmatic unity, all language units depend on their components. Everywhere we meet big units which created with the help of little components. All of them are in reciprocal link and they make unity".(5,234)

In the epos (Baybore's son, Bamsi Beyrek) Beyrek decisive function. F.De. Sossur wrote that: "When we need to use syntagms, we utilize associative groups". (5,240)

Chain link of syntagmatic and associative groups increase figurative power of the "Book".

Q.Kazimov wrote about problems of craftsman and word, writer and language: "The main symbol of figurativity is perfection of language". Each detail helps to make clear the idea or any feature of theme.(6,18)

We can see all of them in the "Book" about

thousand years ago. This book is created with a high mastery.

Literature

1. Abdullayev A. “Actual membering and text”. Baku, 1998.
2. Camshidov Sh. “Dede Korkut Book”. Baku, 1977.
3. Alibeyzadeh E. “Dede Korkut Book”. Baku, 1977.
4. Alizadeh S. “Soukrat training about name”. “Dede Korkut Book as stylistic foundation of anming proses” “Dede Korkut Book-1300”. Baku, 1999.
5. F.De. Sossur “General linguistic course” (translator N.Cafarov). Baku, 2003.
6. Kazimov Q. “Thoughts of art ”. Baku, 1997
7. Tanriverdi A. “ Figurative language of Dede Korkut ”. Baku, 2006.

Summary

The article deals with anthroponyms searched in associative relationship concept in Dede Korkut Book. At the same time the thoughts of F.De. Sossur are given in the form of sayings in turkish language in IX-XI centuries.

«ALUR» ŞƏXS ADININ İZAHI

Bu ad mənasına görə qədim türk mənbələrində intensivliyi ilə fərqlənən Alan, Alar, Alben, Ərol kimi igidlik məzmunlu şəxs adları ilə bir sırada durur. Digər tərəfdən, “Alur” adı yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşan, atdan salan, yıxan anlamı “salur” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış variantı (“s” səsdüşümü ilə: salur=alur) kimi görünür. Eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda işlənən “Salur Qazan” modelindəki “Salur” adı ilə səsləşir. Bu mənada türk mənşəli “Alur” kişi adının müasir Azərbaycan şəxs adları sisteminə daxil edilməsi olduqca təbii qarşılır.

GÖRKƏMLİ TÜRKOLOQ

2009-cu ilin 26 sentyabrında filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın üzvü Afad Qurbanov dünyasını dəyişərək haqqın dərgahına qovuşdu. O, ruhən bizimlədir, tələbələri, aspirantları, doğmaları, əzizləri arasındadır. Müəllimim, elmi rəhbərim, ustadım Afad Qurbanovun əsərləri barədə 20-dən çox məqalə çap etdirmişəm. Sonuncu məqaləni “Görkəmli türkoloq” başlığı ilə çap etdirmək istəyirdim, nədənsə, Afad müəllim məqalənin adı ilə razılaşmadı və tövsiyə etdi ki, həmin yazı “Şöhrətli xalq dilçisi” adı ilə nəşr olunsun. Ustadımın sözünü yerə salmadım, məqalə məhz “Şöhrətli xalq dilçisi” adı ilə “Respublika” qəzetində çap olundu (21 fevral 2009-cu il).

“... Min il əvvəl olanlar tək, Doğuldum, yaşadım, öldüm...”,- deyən Mətləb Nağının misralarının semantikasına söykənərək deyirəm: Afad Qurbanov doğuldu, yaşadı, amma ölmədi, çap olunmuş əsərləri ona ölməzlik statusu qazandırdı. Mahmud Kaşğarilər, Mirzə Kazımbəylər, Bəkir Çobanzadələr, Əbdüləzəl Dəmirçizadələr...cərgəsinə Afad Qurbanovun adı hələ sağlığında daxil olmuşdu. Onilliklər əvəzlənəcək, əsrlər dəyişəcək, amma Afad Qurbanovun ən azı “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” ilə bağlı olan monoqrafiyaları yaşayacaq, ən mötəbər istinad mənbəyinə çevriləcək...

Azərbaycan dilçiliyinin korifeylləri ilə bir sırada duran, türk və Avropa dilçiləri tərəfindən orijinal konsepsiyalar müəllifi kimi rəğbətlə qəbul edilən professor Afad Qurbanov 1929-cu il yanvarın 10-da indi erməni tapdağında inildəyən qədim Borçalının Qızıl Şəfəq kəndində (indi Ermənistan Respublikasının Kalinino

rayonu) dünyaya gəlib. Uşaqlığı, ilk təhsil illəri də sazlı-sözlü Borçalı elində keçib.

Afad Qurbanov Gürcüstan Respublikasının Hamamlı orta məktəbində müəllim və direktor, V.İ.Lenin adına API-də (indiki ADPU-da) dekan müavini, dekan, kafedra müdiri, rektor vəzifəsində işləyib, müəllimliklə alimliyi qovuşdurmağı bacarıb. Görkəmli alimin formalaşmasında xüsusi rolu olan, ona elmin dərinliklərinə enməyi təlqin edən professor Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “A.Qurbanov oxuduğu müddətdə istər yazmış olduğu kurs işlərində, istərsə tələbə elmi dərnəklərindəki çıxış və məruzələrində özünün dilçilik elminə həvəskar olduğunu göstərmişdir. O, bu sahədə işləyərsə, gələcəkdə yaxşı bir mütəxəssis ola biləcəyi ümidini verməkdədir”. Bu fikirlərin nə qədər uzaqgörənliklə ifadə edildiyinə heyran olmaya bilmirsən. Çünki A.Qurbanov minlərlə filoloq-müəllim, 60-dan çox elmlər namizədi və doktoru yetişdirmiş, dilçilik, pedaqogika və metodikaya dair 70-dən çox kitab, 500-ə qədər məqalə çap etdirmişdir.

Aspirantlıqdan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvlüyünə qədər şərəfli bir tədqiqatçı yolu keçmiş A.Qurbanov 1962-ci ildə professor Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə “S. Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu” mövzusunda namizədlik, 1968-ci ildə isə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində fonetika Ə.Dəmirçizadə və A.Axundovun, leksikologiya S.Cəfərovun, dialektologiya M.Şirəliyevin, morfolojiya M.Hüseynzadənin, sintaksis Ə.Abdullayevin, dil tarixi H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə və T.Hacıyevin, morfonologiya F.Cəlilovun, onomalogiya isə A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Onun onomalogiyaya dair

100-ə qədər məqaləsi “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan onomalogiyası mərhələləri” (1986), “Poetik onomastika” (1988), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988) kimi sanballı monoqrafiyaları çap olunmuşdur. Bu əsərlərdə onomastik vahidlərin tədqiqi tarixi, onomastik mənbələr, onomalogiyanın elmi-nəzəri məsələləri kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq antroponimlərin inkişafı dövrlərini müəyyənləşdirən, hər bir dövrün səciyyəvi cəhətlərini konkret dil faktları ilə əsaslandırان da A.Qurbanovdur.

Professor A.Qurbanovun dövlət mükafatına layiq görülmüş “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabının elmi dəyəri barədə Xəlil Açıqgöz yazır: “Möhtərəm professor Afad Qurbanov illərdən bəri gözlədiyimiz türk onomastikasının nəzəri və əməli problemlərini böyük bir diqqətlə işləmişdir. Ona nə qədər təşəkkür etsək, azdır. Kitabın qısa zamanda Türkiyə türkcəsində nəşrini təmənna edirik. Əsər ölkəmizdə də nəşr edilərsə, türk onomastik araşdırmaları daha aydın işıqlandırılar”. Akademik M.Şirəliyevin “Azərbaycan onomastika məktəbi və onun gələcəyi” adlı məqaləsi də həmin kitabın təhlilinə həsr edilib. M.Şirəliyevin məqaləsində göstərilir: “A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsəri təkcə bizim dilçiliyimiz üçün deyil, dünya türkoloji dilçiliyi üçün də çox qiymətlidir. Mən tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur”. Azərbaycan dilçiliyində öz orijinal tədqiqatları ilə ad-san qazanmış onlarca alim, o cümlədən bu sətirlərin müəllifi məhz A.Qurbanovun “Onomastika məktəbi”nin yetirməsidir. Professor A.Qurbanov eyni vaxtda müxtəlif problemlər

üzərində işləməyi bacaran tədqiqatçı idi. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, müəllifin 1993-cü ildə fərqli problemlərə həsr edilmiş “Ümumi dilçilik”, II cild, “Türkoloji dilçilik”, “Azərbaycanlı adları: uşağa necə ad seçməli?” kimi fundamental əsərləri işıq üzü görüb. Elmi yaradıcılığa “Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqindəki yerli şivə və qalıqlarına qarşı mübarizə” (1956) adlı məqalə ilə başlayan Afad Qurbanov Azərbaycanda və bütün türk dünyasında “Dilçiliyin sistemi” (1976), “Dilçiliyin tarixi” (1976), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1967, 1985), “Bədii mətnin linqvistik təhlili” (1986), “Azərbaycan onomastikası” (1986), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988), “Ümumi dilçilik”, I –II cildlər (1989-1993), “Dünyanın dil ailələri” (1994) və s. kimi sanballı əsərləri ilə məşhurdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetika, qrafika, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya və digər sahələri A.Qurbanovun 1967-ci ildə çap etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında sistemli şəkildə, həm də sinxronik prizmadan tədqiq edilmişdir. Əsər barədə akademik A.N.Kononovun fikri maraqlıdır: “A.M.Qurbanovun kitabı yalnız Azərbaycan dili materiallarını deyil, həm də başqa türk dillərinin materiallarını əhatə edən mövzuları işıqlandırır”.

A.Qurbanov ümumi dilçilik problemlərinə xüsusi diqqət yetirən alimlərdəndir. Onun əsərlərində dünya dillərindəki universallıq, ümumbəşəri dil və vahid yazı sisteminin inkişaf etdirilməsi, terminologiyanın zənginləşdirilməsi kimi problemlər barədə maraqlı təhlillər verilmişdir. S.Vurğunun dram əsərlərinin dil baxımından təhlili, türkologiyada dilçiliyin yeri və funksiyası, müasir türk dillərinin qruplaşdırılması və onun Altay dilləri

sistemində yeri, onomalogiyaya dair terminlər lüğətinin hazırlanması, apelyativlərlə onomastik vahidlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, onomastik vahidlərin komponentlərinə görə qruplaşdırılması, onlarca onomastik vahidin etimologiyasının dəqiqləşdirilməsi kimi problemlər ilk dəfə A.Qurbanovun yaradıcılığında elmi həllini tapmışdır.

A.Qurbanov Azərbaycan dilçiliyi tarixində elmi konfransların təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı kimi şöhrətlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr edilmiş respublika konfransları, “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri” (1987), “Azərbaycan terminologiyası problemləri” (1988), “Ortaq türk dili problemləri” (1999) və s. konfranslar məhz Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. A.Qurbanovun əsərləri Almaniya, Rusiya, İran, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və s. ölkələrdə yayılıb. Görkəmli dilçi son 50 ildə dünyanın bir sıra böyük şəhərlərində dilçiliyə, xüsusilə türkologiyaya aid keçirilən konfransların əksəriyyətində aktual və orijinal məruzələrlə çıxış edib.

Görkəmli alim Azərbaycan elmindəki rolu və nüfuzu sayəsində 1981-1987-ci illərdə API-də (ADPU-da) filologiya və pedaqogika elmləri üzrə müdafiə şurasının sədri olmuşdur. Əlavə edək ki, o, 1975-ci ildən bu vaxta qədər Azərbaycanda dilçilik ixtisası üzrə bütün müdafiə şuralarının üzvü olub, gənc dilçi kadrların yetişməsində öz köməyini əsirgəməyib.

Afad Qurbanovun “Azərbaycan dilçiliyi problemləri” (I cild. Bakı, “Nurlan”, 2004) kitabı nəzəri və tətbiqi dilçiliyin ən aktual məsələlərinə həsr edilib. Giriş, 5 bölmə – 20 fəsildən ibarət olan əsərdə Azərbaycan

dilçiliyinin qarşısında duran problemlər dəqiqləşdirilib. Afad Qurbanovun araşdırmalarından məlum olur ki, “Azərbaycan dilçiliyi tarixi”, “Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri”, “Ulutürk dil problemləri”, fəlsəfi-linqvistik, psixoloji-linqvistik (psixolinqvistika), riyazi-linqvistik, coğrafi-linqvistik, texniki-linqvistik, pedaqoji-linqvistik kimi ümumdilçilik təməlli problemlər, “Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminin digər türk dillərinin səslər xəzinəsilə tarixi-müqayisəli istiqamətdə araşdırılması”, “Budaq morfeminin əhatəli tədqiqi”, “Azərbaycan yazısının tarixi”, “Taməhatəli orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması”, “Azərbaycan dilinin böyük leksik lüğəti”nin hazırlanması, “Müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti”nin yaradılması və s. kimi məsələlər Azərbaycan dilçiliyində bir problem olaraq qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, Afad Qurbanov dilçiliyimizdəki problemləri müəyyənləşdirməklə bərabər, onların həlli yollarını da göstərir. Müəllifin təqdim etdiyi konsepsiya səciyyəli nəzəri müddəalarına istinad edilməklə onlarca monoqrafiya, dərslik, lüğət, məqalə və tezis hazırlamaq mümkündür ki, bu da Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına təkan verə bilər.

Ümumi dilçilik, türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. A.Qurbanov mövcud tədqiqatlara əsaslanmaqla ümumi dilçilik, türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrlərini dəqiqləşdirir. Müəllif düzgün olaraq türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyi üçün eyni inkişaf dövrləri müəyyənləşdirir. Hər iki dilçilikdə I dövr ta qədimdən X əsrin sonuna qədər; II dövr XI-XVIII əsrlər; III dövr XIX əsr (I mərhələ – 1801-1900), III mərhələ – 1971-2000; IV mərhələ – 2001-ci ildən indiyə

qədər) götürülmüş və hər bir tarixi mərhələnin ən səciyyəvi cəhətləri tədqiq edilmişdir. Türkologiyada türk dillərinin sayı ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. XVIII-XX əsrlərdə türk dillərinin sayı 50-60, XX əsrin sonlarındakı araşdırmalarda isə 20, bəzən də 24 göstərilmişdir. A.Qurbanov Altay dilləri ailəsi sistemində türk dillərinin sayının 23 olduğunu dəqiqləşdirməklə bərabər, tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər əsasında onların 5 əsas yarımqrupunu da (oğuz, qıpçaq, bulqar, qarluq, tukyuy) müəyyənləşdirib.

A.Qurbanovun araşdırmaları göstərir ki, dilimizdəki terminlərin bir qismi qeyri-dəqiqdir və fikir dolaşıcılığı vardır. Məhz buna görə də müəllif “dilın lüğət fondu” əvəzinə “dilın lüğət tərkibi”, “metodologiya və metodoloji əsas” əvəzinə “fəlsəfi əsas” terminlərinin işlədilməsini məqbul hesab edir. Bir sıra terminlərin isə semantik cəhətdən işlədilmə yerini dəqiqləşdirir. Məsələn, onomastika – xüsusi adların cəmi, onomalogiya – xüsusi adlardan bəhs edən dilçilik şöbəsi, etnonimika etnonimlərin cəmi, etnonimiya – etnonimlər barədə biliklər, antroponomimika – şəxs adları, soyadları, ləqəblər, təxəllüslərin cəmi, antroponomimiya – şəxslə bağlı adlar barədə biliklər, toponimika – toponimlərin cəmi, toponimiya – toponimlərə dair nəzəri biliklər və s.çoxmillətli, çoxirqli və çoxdinli Qafqaz regionunun irqi tərkibi, etnik tərkibi, makro və mikro toponimikası kompleks və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməyib. Bu mənada A.Qurbanov bir qafqazşünas kimi Qazqazın irqi (avropoid irqin tərkibinə daxil olan Qafqaz irqi tipi və monqoloid irqi) və dini (islam, xristian, yəhudi) tərkibindən, xüsusilə Qafqazdakı dillərin dörd dil ailəsinə (Hind-Avropa dilləri ailəsi, Altay dilləri ailəsi, sami-hami dilləri ailəsi, Qafqaz dilləri ailəsi) mənsub olmasından

geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, Qafqazdakı abxaz, abazin, gürcü, qaraçay, qumuq, noqay, kürd, erməni, osetin, talış, tat, lahic və s. kimi dillərin fonetik sistemi, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu barədə məlumat vermiş, türk dilinin Qafqazdakı aparıcı mövqeyini faktlarla bir daha təsdiqləmiş, «Qafqaz dil ittifaqı» probleminin türkoloji və Qafqaz dilçiliyinin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri olduğunu xüsusi olaraq göstərmişdir.

Afad Qurbanovun elmi və pedaqoji yaradıcılığı ilə bağlı magistrlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmalı, əsərləri cildlər şəklində yenidən nəşr olunmalıdır. Ruhun şad olsun, ustad!

2009

“DƏDƏ QORQUD” DÜNYASINA BİTİB-TÜKƏNMƏZ SƏYAHƏT

Yazıçı-dramaturq, türkoloq, prof.K.Abdullanın “Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud”(2009) kitabı qorqudşünaslığımızın, dilçiliyimizin, ümumən filologiyamızın uğurudur, mədəniyyət tariximizdə yadda qala bilən hadisədir.

Haqqında çoxsaylı yazılar yazılmış bu sanballı kitabı oxuyarkən istər-istəməz böyük türkoloq M.Kaşğarini, onun məşhur “Divan”ını (1072-74) xatırladım, assosiativ olaraq M.Kaşğari ilə K.Abdullanı eyni müstəviyə gətirməli oldum: M.Kaşğari “Divan”ın üzünü dörd dəfə köçürüb. Amma bu, adi bir köçürmə olmayıb, yeni müəllif hər dəfə köçürmə prosesində “Divan”a müəyyən düzəliş və əlavələr də edib; K.Abdulla da 1991-ci ildə çap etdirdiyi “Gizli Dədə Qorqud” kitabının davamı olaraq 1999-cu ildə “Sirriçində Dastan və yaxud “Gizli Dədə Qorqud”u nəşr etdirib. 2009-cu ildə isə müəllifin oxuculara “Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud” kitabı təqdim olunub. K.Abdulla bu nəşr barədə yazır: “...1999-cu il nəşrinin bir daha cilalanmış, əlavələr edilmiş, istifadə olunmuş elmi bünövrə ilə təkmilləşdirilmiş yeni variantıdır”. Maraqlıdır ki, M.Kaşğari və K.Abdulla ilə bağlı bu cür oxşarlıqları başqa müstəvilərdə də davam etdirmək olar: hər ikisi dilçi-türkoloqdur; hər ikisi türkün mənəvi dünyasına vurğundur; M.Kaşğari XI əsrə qədərki, K.Abdulla isə indiyə qədərki türk dili, ədəbiyyatı, tarixi və etnoqrafiyasına dərinləndirən bələddir. Amma o da vurğulanmalıdır ki, M.Kaşğari daha çox leksikoqraf, K.Abdulla isə qorqudşünas kimi şöhrətlənib.

Burada qorqudşünas Kamal Abdulla ilə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək lazım gəlir: “Kitab” K.Abdullanın gen yaddaşına, ruhuna əbədi olaraq hopub; “Kitab”ın təsiri K.Abdullanın istənilən yazısında hiss olunur; K.Abdulla “Kitab”a söykənərək yeni ruhlu bədii əsərlər yaradır, eyni zamanda “Kitab”ı tədqiq və təbliğ edir; K.Abdullanın “Kitab”ın möcüzəli dünyasından uzaqlaşma bilmə ehtimalı sıfıra bərabərdir, mümkünsüzdür. Bu da səbəbsiz deyil. Öz sözləri ilə desək, “Kitab” onu qeyri-adi gərginlikdə saxlayır, dönə-dönə ilkin və bakirə nöqtəyə qayıtmağa sövq edir..., o, “Kitab”dan nə qədər uzaqlaşırsa, “Kitab”da onu bir o qədər cəlb edir...

“Kitabi-Dədə Qorqud” barədə çox əsərlər yazılıb (həmişə yazılacaq!). Amma heç bir qorqudşünas “Kitab”ın görünməyən tərəflərindən, gizli məqamlarından, sirli-sehirlili dünyasından K.Abdulla qədər geniş və sistemli şəkildə bəhs etməyib. “Gizli” sözü də heç bir qorqudşünasın yox, məhz K.Abdullanın kitablarının adında (ideonimində) bir təyinedici, atribut kimi çıxış edir: “Gizli Dədə Qorqud” (1991); “Sirriçində Dastan və yaxud “Gizli Dədə Qorqud” (1999); “Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud” (2009). Bu cərgədə eynilə təkrarlanan, epifora kimi görünən, obrazlı desək, K.Abdulla ilə birlikdə addımlayan məhz “Gizli Dədə Qorqud” ideonimidir. Elə bir ideonim ki, “Kitab”ın böyüklüyü və unikallığının ifadəçisi kimi çıxış edir. Həm də elə bir ideonim ki, semantikasına görə M.F.Köprülüzadənin fikirləri ilə səsleşir: “türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud” o biri gözünə qoyulsa, yenə də “Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr”.

Qorqudşünaslıqda qeyri-dəqiq, bəzən isə ümumiyyətlə, “Kitab”a aid olmayan fikirlərə rast gəlinir:

“Kitab”da təsvir olunur ki, Oğuz qadını dağa qayınata deyib, dağı görəndə yaşmaqlanıb; “Kitab”da Günel və Tural obrazlarına təsadüf olunur; “Buğac” adı “buğaya qalib gələn xaç-od” mənasındadır... “Kitab”ın poetik strukturu, daha doğrusu, mətni nəzərə alınmadan söylənilmiş bu cür bəsit və qeyri-dəqiq fikirlərlə K.Abdullanın “Gizli Dədə Qorqud”larındakı tutarlı arqumentləri qarşılaşdırsaq, son dərəcə kəskin bir ziddiyyətin şahidi olaraq: qorqudsünaslıqdakı bəzi yazılarda: görünəni olduğu kimi verə bilməmək və ya təhrif edilmiş şəkildə təqdim etmək; K.Abdullanın “Dədə Qorqud kitabı”na dair əsərlərində: görünəni olduğu kimi təqdim etməklə yanaşı, onun daxilindəki görünməyən tərəfləri, gizli məqamları aşkarlamaq.

Aydındır ki, “Kitab”ı linqvopoetik baxımdan tam mənimsəmədən, qədim türk mənəblərinə dərinlən yiyələnmədən, qonşu xalqların qədim ədəbiyyatına bələd olmadan, görünənlə görünməyənin sintezinə assosiativ və sintaqmatik münasibətlər prizmasından yanaşmadan... “Kitab”dakı gizli məqamlar barədə dəqiq bir fikir yürütmək mümkün deyil. Mübaliğəsiz deyirik ki, bu keyfiyyətlərin hər biri K.Abdullada yetərincədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, o, “Kitab”dakı gizli qatlara işıq sala bilir. Heç şübhəsiz ki, K.Abdullanın müəyyənləşdirdiyi gizli məqamları bir məqalə çərçivəsində tam əhatə etmək mümkün deyil (bu, ayrıca bir tədqiqat mövzudur). Bu mənada “Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud” kitabındakı bəzi detallara diqqət yetirməyi məqsədüeyğun hesab edirik:

Beyrəyin taleyi ilə oynayanlar mətn semantikasi kontekstində dəqiqləşdirilir: Baybecan məlik – Dəli Qarcar – Bayburd hasarının bəyi. Bu uçbucağın çevrəsi Yalançı

oğlu Yalıncıq və kafirin qızı kimi obrazlarla genişləndirilir. Sonra isə belə bir fikir verilir: "... gizli motivlər bu şəkildə üzə çıxır, ikinci informasiya sistemi passivlik rejimini tərk edir, süjetin daxili tərkib komponenti kimi ədəbi fəaliyyətə başlayır". Bu, onu deməyə əsas verir ki, müəllif Beyrəklə bağlı semantik dinamikanın bütün tərəflərini zərgər dəqiqliyi ilə izləyə bilib. Yeri gəlmişkən, K.Abdulla "Kitab"ın poetik strukturundakı Baybecanı "məlik" titullu bir qəhrəman kimi təqdim edir (Drezden nüsxəsinin 121-ci səhifəsində Baybican adından sonra "bəg" deyil, məhz "məlik" titulu yazılıb). Bu isə birbaşa Baybicanın xristian keşmişi barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Digər tərəfdən, Baybican qızı Banıçıçəyin Beyrək barədə nişanlı olarkən dediyi "...bir yasduqda baş qoduğum!" ifadəsi təbii qarşılanır (bir yastığa baş qoymaq = ər-arvad olmaq). Daha doğrusu, həmin ifadə müsəlman Banıçıçəyin yox, qeyri-müsəlman Banıçıçəyin dilində real görünür ("Kitab"ın 1988-ci il Bakı nəşrində həmin ifadə "bir yasdıqda baş qoyacağım" şəklində sadələşdirilib).

"Mif və Yazı" qarşıdurmasını "Kitab" boyu izləyən müəllif göstərir ki, Baybura bəyin gözlərini də Mifin gücü açır. O Mif ki, yazıdan güclü çıxır: "Gözləri açılmış Baybura bəy təzədən min-min oğuzdan biri olur: gülür, sevinir, yeyir, içir, şadlanır... Baybura bəy artıq Dədə Qorqud üçün və deməli, Mif üçün qorxulu deyil".

K.Abdulla "Kitab"da ov, nişanlı axtarışı, doğma adamın xilasının zərurəti kimi situasiyaları Mifin gücü və Yazının gücsüzlüyü kontekstində araşdırır, eyni zamanda Yazının gücü və Mifin gücsüzlüyünü konkret faktlarla arqumentləşdirir. Məsələn, "– A bəylər! Oğlan qancaru getdi ola? – dedi" cümləsi ilə başlanan sintaktik bütövü

belə səciyyələndirir: "...Cəngavərlik kodeksinin bir daha pozulmaması üçün oğlunu qurban verməyə hazır olan ata öz daxilində heç bir şəxsi, intim hissini oyanmasına yol vermir, çox kəskin və qəti şəkildə hərəkət etməyə hazırlaşır və burada o yalnız ümumun, sosial mühitin, cəmiyyətin mənafeyi naminə çalışır". Bu tip sintaktik bütövlərin semantikasını insan və cəmiyyət kontekstində araşdıran müəllif haqlıdır.

K.Abdulla ümumi dilçiliyə söykənərək Mif və Yazı üslubunu dilin və təfəkkürün inkişafı müstəvisində saf-cürük edir: simvolizə edilmiş əşya və predmetlər də yazıdır; Mifin üslubu bütövlükdə söz üzərində qurulmuşdusa, Yazının üslubu da cümlə ilə formalaşır; söz kollektivin, cümlə fərdin təmsilçisi kimi çıxış edir; bütöv cümlə birgə sözə bənzəyir... Müəllif bu tip hökmlərin hər birini "Kitab"ın üslubu və poetik strukturu ilə əlaqələndirir ki, bu da olduqca təbii qarşılır.

"Situasiya qəhrəmanı yox, qəhrəman situasiyanı formalaşdırır". K.Abdulla bu cür situasiyaların "Kitab"ın poetik strukturu üçün xarakterik olmadığını, daha dəqiqi, "Kitab"da çox zəif şəkildə təzahür etdiyini əsaslandırır və belə qənaətə gəlir ki, "qəhrəmanlar öz təbiətlərinə uyğun olaraq, bundan çıxış edərək qeyri-tipik vəziyyətlər yaradırlar".

K.Abdulla "Xaos-Kosmos", "Keçmiş-İndi", "Naşılıq-Təcrübə" anavariantlarını "Kitab" üzrə təhlil süzgəcindən keçirir ki, bu da nəticə etibarilə "Kitab"ın poetik semantikasına işıq salır. İki detala diqqət yetirək: Basatın cəmiyyətə qayıdışına, eləcə də Qazanın suya və qurda müraciətinə "Təbiət-Mədəniyyət anavariantı" kontekstində aydınlıq gətirilir. Yaxud dayı-bacıoğlu münasibətlərindəki ziddiyyətlər "Köhnə-Yeni anavariantı"

istiqlamətində müəyyənləşdirilir, Aruz qoca köhnəliyin, Salur Qazan isə daha çox yeniliyin ifadəçisi kimi təqdim olunur.

“Kitab” və antik yunan ədəbiyyatındakı oxşar qəhrəman obrazlarını müxtəlif bucaqlar altında araşdırmış alimlər sırasında Əli Sultanlının adı xüsusi olaraq vurğulanır. Qəribə də olsa, K.Abdulla bu müstəvidə Əli Sultanlının ən layiqli davamçısı kimi görünür. K.Abdullanın bu keyfiyyəti bəhs etdiyimiz kitabın ikinci hissəsində (Anavariantlara doğru) qabarıq şəkildə görünür. Bu hissədə Odissey, Basat və Beyrək, Polifem və Təpəgöz...Sarı donlu Selcan xatun və Gözəl Yelena, Salur Qazan və Aqamemnon, Beyrək və Antiqona kimi obrazlar qarşılaşdırılır, onların oxşar və fərqli cəhətləri konkret faktlarla əsaslandırılır.Burada müəllifin Odissey və Beyrək obrazları ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi çoxsaylı oxşarlıqlardan bir neçəsinə diqqət yetirək: “Beyrək on altı ilin ayrılığından sonra xəbər tutur ki, nişanlısını başqasına erə verirlər və əsirlikdən qaçır; Odissey iyirmi il ayrılıqdan sonra İtaki adasına dönüb arvadı Penelopaya elçi düşən gənc zadəganlarla qarşılaşır;... Beyrək də, Odissey də sevgililəri tərəfindən birdən-birə tanınmırlar... Hər biri sirr açmaq məcburiyyətində qalır. Beyrək altın üzüyün sirrini (tarixçəsini) Banıçiçəyə açır, Odissey isə yataq otağındakı çarpayının sirrini Penelopaya danışır...” . Assosiativ və sintaqmatik münasibətlər kontekstində dəqiqləşdirilmiş bu fikirlərin hər biri elmi və inandırıcıdır. Çünki K.Abdulla qarşılaşdırdığı mənbələrdəki hadisə və süjet oxşarlığını, obrazların hərəkət trayektoriyasında müşahidə olunan ən kiçik detallı belə nəzərə alıb, onların hər birini zərgər dəqiqliyi ilə cilalamağa çalışıb. Burada bir fikirdən yan keçmək olmur: Məhz bu cür şərhələrinə görə K.Abdulla

təkcə Azərbaycan və Türkiyə yox, ümumən dünya qorqudşünaqları tərəfindən xüsusi olaraq qiymətləndirilir.

“Mətnin semantik boşluqları” adlanan üçüncü hissədəki “Ordun üstünə kimi qorsan?” bölməsi belə başlanır: “Dastanın ilk oxunuşunda sirli, müəmmalı görünən bir çox məqamları anlamaqda yenə də Dastanın özü kömək edir – mətn bir tərəfdə dumana-sisə bürünmüş kimidisə, başqa bir tərəfdə səma öz gözdeşən maviliyində, açıqlığında, hətta bu dumanı-sisi qovan sərin meh də göndərə bilir...”. “Kitab”ın böyüklüyü, monumentallığı ifadə olunmuş bu tip cümlələrin semantikasını və poetik siqlətinə əsaslanmaqla K.Abdullanın dili (nitqi) barədə də müəyyən fikirlər yürütmək olar: obrazlı danışmağı, obrazlı yazmağı sevən K.Abdullanın dili şirin və zəngindir. O, bu zənginliyə görə həm də “Kitab”a borcludur.

Şah abidəmizin hər sözünə, hətta hər səsinə belə vurğun olan, ulu abidəmizin gizli qatlarını səbrlə araşdıran, “Kitab” barədə kitablardan yaranan Kamal müəllim! ”Dədə Qorqud”un sirli-sehirli dünyasına növbəti səyahətiniz uğurlu olsun! Dədəmiz Qorqudun dili ilə desəm, “Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!”

ƏSASLI DİLÇİLİK ƏSƏRİ

Prof. Fəxrəddin Veysəlli yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, dünya dilçilik elmində də imzası tanınan alimlərimizdəndir. Respublikamızda, eyni zamanda Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru adı almaq şərəfi də ona nəsis olmuşdur. Çoxsaylı kitab və məqalələr müəllifi F. Veysəllinin necə bir düha sahibi olduğunu dərk etmək üçün onun təkcə beş hissədən ibarət “Struktur dilçiliyin əsasları” adlı əsərinin adını çəkmək kifayətdir. Yorulmaz tədqiqatçı və təşkilatçı alim bu günlərdə daha bir fundamental əsərini filoloqların və geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə təqdim etmişdir (F. Veysəlli. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013).

“Dilçiliyin əsasları” kitabı zahirən monoqrafiya təsiri bağışlasa da, dil üslubu, tərtibi prinsipləri, quruluşu və mövzu ardıcılığı ilə əslində müasir və mükəmməl bir dərslik funksiyasını yerinə yetirir. Kitab bu qəbildən olan digər dərsliklərdən təkcə məzmun zənginliyi ilə deyil, həm də öz orijinal tərtibatı ilə əsaslı şəkildə fərqlənir. Fəsillərin sonunda “Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər”, “Fəslin sualları” adlı başlıqlarla müəllif söylənilənləri ümumiləşdirir, istifadəsi tövsiyə edilən ədəbiyyatın siyahısını verir və mövzunu suallarla yekunlaşdırır. Kitabın son hissəsində isə “Fənnin test sualları” adı altında yüz test təqdim edilir ki, bu da dərslikdəki mövzuların mənimsənilmə səviyyəsinə aydınlıq gətirir. F. Veysəlli bu müstəvidə həm də görkəmli bir pedaqoq kimi görünür.

Kitab ümumilikdə 2 hissə və 16 fəsildən ibarətdir. Fəsillərdə şərh edilən dilçilik problemləri bir-biri ilə

vəhdət təşkil edir, daha doğrusu, bir mövzu digərinin qavranılması üçün zəmin yaradır. “Qloballaşan şəraitdə dil problemi”adlanan birinci fəsildə müəllif dillə bağlı bir sıra elmi-fəlsəfi görüşlərini izhar edir, reallıqdan çıxış edərək proqnoz xarakterli mülahizələrini irəli sürür. Kitabdakı digər fəsillərin təhlilinə keçməzdən əvvəl bu bölmədə diqqətimizi çəkən bir neçə məqamı xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik.

Qlaballaşma şəraitində dil probleminin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edən müəllif dünyanın dil mənzərəsini real faktlarla təhlil edir, ana dilimizin müasir vəziyyəti və gələcəyi ilə bağlı alim, ən əsası isə vətəndaş mövqeyini ortaya qoyur. Bugünkü gəncliyin dilimizə və onun qanunlarına laqeyd münasibəti onu dərinədən narahat edir. Təqdirəlayiq haldır ki, F. Veysəlli bizi məhz bunun səbəbləri üzərində ciddi şəkildə düşünməyə, lazımı nəticələr çıxarmağa çağırır. Müəllifə görə, dil imperializminin geniş vüsət aldığı indiki mərhələdə dünyada bir dilin üstün mövqeyə sahib olması gələcək üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Birdilliliyin dünyada monomədəniyyət formalaşdırdığını, monomədəniyyətin isə dünyanı süquta doğru apardığını həyəcanla nəzərə çatdıran alim haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, “...monomədəniyyət cəmiyyəti məhdud və çıxılmazdır, milli eqoizm dövlətin siyasi kursuna çevrilir, özünəvurgunluq və qüsursuzluq sindromu yaradır. O, qonşu Ermənistanın timsalında bunun nə qədər acınacaqlı nəticələr verdiyini və bu cəhətdən böyük dilçi alim Vilhelm Fon Humboldtun aşağıdakı fikirlərinin bu gün daha çox aktualıq qazandığını diqqətə yetirir: “Müxtəlif dillər dünyagörüşlərinin müxtəlifliyi deməkdir. Bir dil bilən heç vaxt düşüncə müxtəlifliyinin nə olduğunu dərk

edə bilməz. Bir dil bilən ətrafda baş verənləri bildiyi dilin süzgəcindən keçirir, bu da şovinizmin və özünəqapalılığın yüksək dərəcəyə qalxması, sonda isə birdilli xalqların süqutuna aparıb çıxarması deməkdir”.

Danimarka alimi R.Filipsin “Linqvistik imperializm” əsərindən bəhs edən F.Veysəlli onun İngiltərədə yaşayıb, Oksford universitetində çalışdığını və həmin əsərin məhz burada iki dəfə çap olunduğunu xatırladaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu faktın mövcudluğu dilləri beynəlxalq dilə çevrilmiş ingilislərin özlərinin belə linqvistik imperializmin geniş vüsət almasından nə qədər narahatlıq duyduqlarını sübut edir.

Hazırda dünyada 50 milyondan artıq insanın ana dili olan Azərbaycan dilinin sabahı haqda düşüncələrini dilə gətirən görkəmli alim dilimizə mövcud münasibətin o qədər də ürəkaçan olmadığını təəssüflə qeyd edərək bildirir ki, bu gün dünyada qeyri-azərbaycanlılar dilimizi öyrənməyə, ondan istifadə etməyə o qədər də maraq göstərmirlər, çünki biz özümüz buna o qədər də səy göstərmirik. Başqa dilə vurğunluq, heç bir məcburiyyət olmadan öz dilini o dilin tabeliyinə vermək şəraitində Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzundan danışmaq, açığını desək, mənasız görünür.

“Azərbaycan dil situasiyası” adlı paraqrafda Azərbaycan dilindən istifadənin hazırkı səviyyəsi ilə bağlı müşahidələrini bölüşən müəllif bu dildən istifadənin səviyyəsini beş qrupa bölür: birinci qrup şəxslər İran və ərəb ölkələrində dini təhsil alaraq dini ədəbiyyatın təsiri ilə ərəb-fars tərkibli çox qarışıq bir Azərbaycan dilini ortaya qoyurlar; ikinci qrup adamlar öz dilinə xor baxır, inersiya ilə yenə də rus dilinə üstünlük verir, fürsət düşdükcə bu dildən yararlanmağa çalışırlar; üçüncü qrup Türkiyədə

təhsil almaqla və ya kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən türk telekanallarının təsiri altında osmanlı türkcəsi ilə danışmağa meyil edir; “Yeni azərbaycanlılar” adlana bilən dördüncü qrup insanlar dil imperializminin təsiri altında ingiliscəni seçir; əhalinin sayca çox hissəsi, həm də nisbətən imkansız və az mütaliə edən qismi isə ana dilində ünsiyyətə üstünlük verir. Doğrudan da, bugünkü dil mənzərəmiz hələ yüz il bundan əvvəl C.Məmmədquluzadənin qələmə aldığı “Anamın kitabı” adlı əsərindəkindən (ingiliscəni nəzərə almasaq) o qədər də fərqlənmir. Burada Y.A.Komenskinin bir fikri olduqca aktual səslənir: “Ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi öyrətmək kimi bir şeydir”.

Dillərarası və mədəniyyətlərarası əlaqələrin dildən qarşılıqlı istifadənin geniş inkişaf etdiyi müasir mərhələdə doğma dilimizin ünsiyyət statusunun yüksədilməsinin iqtisadiyyatımızın sürətli inkişafı ilə adekvat təşkil etmədiyindən narahatlığını dilə gətirən müəllif bu sahədə görüləsi işlərin kifayət qədər çox olduğunu vurğulayır. Dil həm də qüdrətli tərbiyə və təbliğat vasitəsidir. Nəzərə alsaq ki, dil siyasəti müstəqil dövlətimizin və dövlət başçımızın apardığı ümumi siyasətin vacib bir hissəsini təşkil edir, onda müəllifin fikir və mülahizələrinin, təklif və iradlarının nə qədər aktual olduğu daha aydın görünür.

“Dilin mahiyyəti və funksiyaları” adlanan ikinci fəsildə dilin əmələ gəlməsi, dilin yaranmasının səs təqlidi ilə izahı, danışmaq aktının modeli, dilin işrarələr sistemi, dilin funksiyaları, ulu dil məsələsi, dilin yayılmasında iqtisadi amilin rolu və s. kimi məsələlər şərh edilir, bu problemlərlə bağlı mövcud elmi fikirlər analiz edilir, ən ümdəsi isə müəllifin orijinal mövqeyi ortaya qoyulur.

Məsələn, F.Veysəlli dilin işarəvililiyi haqda F.de Sössür nəzəriyyəsinə ehkam kimi yanaşan bir çox dilçilərdən fərqli olaraq, bu problemə yaradıcı münasibət bildirərək göstərir ki, dil işarələrinin təbiətini səsli materiya təşkil edir. Halbuki F.de Sössürə görə, dil işarələrinin maddi varlığı deyil, yalnız onlar arasındakı münasibət və əlaqələri həlledicidir. Dil işarələrinin 6-dan artıq əlamətini sadalayan müəllif sonda belə düzgün nəticəyə gəlir ki, dil işarələri ierarxik münasibətdədir, ən kiçik vahidlər isə yuxarı yarusun vahidləri tərkibində reallaşır.

Əsərin “Dilçiliyin tədqiqat metodları” fəslində dilçiliyin obyektinə və predmetinə, dilin tədqiqat metodlarına, induktiv və deduktiv metodlara, tarixi-müqayisəli metod, struktur-funksional metod, riyazi-statistik metod, qarşılaşdırma-tutuşdurma metodu haqqında geniş məlumat verilir, hər bir metodun üstün və çatışmayan cəhətləri təhlil süzgecindən keçirilir. Burada linqvistik təhlilin texnikası ilə bağlı verilən nümunələrin onun əyani şəkildə dərkini üçün açar rolunu oynadığını xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir.

“Dilçiliyin şöbələri” və “Dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsi” bölmələrində ilk dilçilik əsərləri və tədqiqatlarından bəhs olunur, problemlərə tək cəsin xronik yox, həm də diaxronik müstəvidə münasibət bildirilir. Fonetik və morfoloji tədqiqatlar yüksək səviyyədə şərh edilərək onların növləri haqqında lazımı bilgiler verilir, görkəmli dilçi və filosofların dilçilik görüşləri şərh edilir. Böyük Azərbaycan alimi N.Tusinin dilçilik görüşlərindən “İşarələrin şərhini” əsərindən xüsusi söz açan müəllif bir dil kateqoriyası kimi “anlam” məsələsindən ilk dəfə onun bəhs etdiyini vurğulayır və müasir dilçilik kontekstində anlamın geniş izahını verir.

Semiotika və dil probleminə toxunan F.Veysəlli ilkin dil mərhələsinin elmi izahı ilə bağlı bizə çox doğru görünən mülahizələrini təqdim edir. Müəllif belə bir mövqedədir ki, ilkin dil mərhələsi situativ xarakterli olmuş, birfonemli və birmorfemli mərhələlərdən keçərək fonemlərin, eyni zamanda tələffüz məxrəcinin dəyişməsi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Uşaq dili üzərində müşahidələrini elmi şəkildə izhar edən müəllif bizi dilin mahiyyətinə yeni baxışlarla tanış edir. Məsələn, dilin yaranma ardıcılığını belə ümumiləşdirir: birsəsli, bütöv situasiyanı bildirən sözləmlər; iki eyni və ya müxtəlif səsli sözləmlərin yaranması; mənalı elementlərdən (əvvəl isimlər, sonra feillər) ibarət sözləmlər. Müəllifin bu qənaətləri bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı görünür.

Kitabın “Fonetika və fonemika” fəslində danışdığı səsləri və fonemlərdən, dilin fonoloji sistemindən bəhs edən alim bu anlayışlarla bağlı bir sıra məsələlərə də aydınlıq gətirir. Dil səslərinin fizioloji təsnifi, akustik bölgüsü, perspektiv aspekti, fonem qarşılaşmaları və korrelyasiyaları, səslərin fərqləndirmə kriteriyaları və əlamətləri ilə bağlı mövcud fikirlərə öz elmi yeniliklərini əlavə edir. Burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, fonemlərin distribusiyası, allofonları, fonem əvəzlənmələri, fonotaktika, fonem və heca münasibətləri kimi məsələlər ümumi dilçilik müstəvisində, həm də zəngin dil faktları ilə şərh edilir.

Morfemika ilə bağlı bölmədə morfemin tərfi, morfemlərin tanınması, kök morfemlərin bölgüsü, morfemlərin üzvlənməsi, kökləri, variativliyi, morfemin ton və vurğudan asılılığı, birləşmə imkanlarına aid biliklər öz əksini tapmışdır. Bir neçə dilin, o cümlədən

Azərbaycan dilinin materialları əsasında haqqında bəhs edilən problemlərə elmi, lakin anlaşılan bir üslubda aydınlıq gətirilir ki, bu da müəllifin kamil bir filoloq olduğunu təsdiqləyir.

“Leksematika” bölməsində ənənəvi yanaşmadan fərqli, daha doğrusu, çox geniş sinifləndirmə aparılaraq sözlə bağlı bir çox istiqamətlər təhlilə cəlb edilmiş və elmi həllini tapmışdır. Sözün ənənəvi və müasir baxımdan öyrənilməsi, yazılı və şifahi formaları, mənası, sözün fonetik tərəfi, söz sərhədinin müəyyənliyinə münasibət, tərif, struktur tələbləri, sözün nitq hissələrinə görə bölgüsü, sözyaratma və sözalma, söz yuvaları və söz ailələri fəal və qeyri-fəal leksika, leksik fondun tərkibi və s. mövzular bu bölmənin məzmun xətlərini təşkil edir. Bu mövzuların hər birini sistemli şəkildə, zərgər dəqiqliyi ilə izah edən F.Veysəllinin arqumentləri tutarlı və inandırıcıdır.

“Sintaksis” və “Cümlə danışıq aktı nəzəriyyəsi işığında” adlı fəsiləri informativlik baxımından kitabın ən maraqlı hissələrindən sayıla bilər. Bu fəsillərdə cümlə ilə bağlı xeyli nəzəri məlumatlara yer verilir. Dəqiq desək, “Söyləm və sintaqm haqqında”, “Cümlə səviyyəsindəki kateqoriyalar”, “Qrammatikanın adekvatlığı”, “Performativ və konstativ cümlələr”, “İllokutiv və perlokutiv cümlələri” və s. kimi başlıqlar altında cümlə ilə bağlı kateqoriyalar, qrammatikaya dair mövcud nəzəriyyələr, söyləmin real gerçəkliklə əlaqəsi, danışıq aktının növləri, cümlələrin struktur-semantik tipləri kimi ən vacib dilçilik anlayışlarının geniş səviyyədə izahı təqdim olunur.

Kitabın semantikaya həsr olunmuş bölməsində semantika elminin tarixi, semantikaya fəlsəfi baxış, semantikada yeni mərhələ, sözün məna bölgüsü, mənanın

açılması yolları nəzərdən keçirilir, mənanın açılmasında kontekstin rolu üzə çıxarılır. Bu iş cümlə semantikasına ilə bağlı sonrakı fəsilə də davam etdirilir. Müasir semantik nəzəriyyələr, semantik formullar, Moqel nəzəriyyəsi semantikasına, mümkün hallar semantikasına, fragment qrammatikasına, Montequ qrammatikasına və s. kimi yeni və qavranılması nisbətən çətin olan problemlər çözlənir ki, bu da Azərbaycan dilçiliyinin yeni müstəvidə inkişafına, heç şübhəsiz ki, təkan verəcəkdir.

“Praqmatika” fəslində danışanların ifadə etməyi nəzərdə tutduğu mənalara, bununla bağlı deysis (nitqdə adı çəkilən yaxın və uzaq obyektlərə münasibət) referens, inferens, presuppozisiya və nəticə, qrammatika və danışmaq aktı, proqramatik aspektin strukturu və s. kimi ilk baxışda qəliz görünən anlayışlar sadə bir dillə şərh edilir. Monumentallığı ilə fərqlənən dərsləyin növbəti bölmələrində mətn və onun struktur elementləri, kontekst mətnin əhatəsi kimi, kontekst və məqam, mətnin əlamətləri və onu formalaşdıran vasitələr, presuppozisiya və onun əlamətləri, lüğətçilik və lüğətlərin tərtibi prinsipləri haqqında dolğun məlumatlar verilir. Onu da qeyd edək ki, burada haqqında bəhs edilən problemlərin bir çoxu aktual olmaqla yanaşı, həm də ümumi dilçiliyin son inkişaf mərhələsi ilə bağlıdır. Məsələn, bir dil hadisəsi kimi keçən əsrin 80-ci illərindən aktuallıq kəsb etmiş presuppozisiya haqqında kitabda yer almış fikirlər təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, bütövlükdə dünya dilçilik elmi üçün yeni müddəalardır.

Sonra prof. F. Veysəllinin demokratik təbiətinə və əsərin “Ön söz”ündəki “Kitabda nöqsanları görüb deyənlər mənim dostlarımdır” qeydinə güvənərək burada mövzuların planlaşdırılması ilə bağlı bəzi iradlarımızı da

bildirmək istərdik: “Dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsi fəslində verilən “N.Tusi və anlam məsələsi” adlı mövzu, bizcə, “Semantika” fəslindəki “Anlayış haqqında”, yaxud “Semantikaya fəlsəfi baxış” mövzularının tərkibində verilməli idi. “Sözün semantikasi” mövzusunun “Leksematika”, “Sözün mənaca bölgüsü” mövzusunun isə “Semantika” fəslində verilməsi də bizə uyğun görünmür, ona görə də birincinin ikinciyə birləşdirilməsi daha yaxşı olardı. Yaxud N.Xomski qrammatikasından ”Sintaksis” bölməsində bəhs etməkdənsə, bunları bir fəsildə birləşdirmək sistemliliyi möhkəmləndirərdi və s.

Heç şübhəsiz ki, söylədiklərimiz əsərin zəngin məzmununa, sanbalına xələl gətirmir, bunlar onun texniki aspektlərinə aiddir və ümumi dəyərinə kölgə sala bilməz. Ona görə də F.Veysəlliyə dilçilik elmimizi xeyli irəli aparan bu əsərinə görə təşəkkür edir. Növbəti uğurlarını gözləyirik.

*Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru
Kamil Bəşirovla birgə yazılıb*

DİLÇİLİK VƏ POEZİYA VURĞUNU

Roza Eyvazovanın 75 yaşı tamam olduğunu eşidəndə bir anlığa xəyala daldım, illərin qanadında pillə-pillə yüksələn türkoloq xanımın yaradıcılığını dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq və digər elm sahələri ilə bağlı əsərlərini, eləcə də publisistik yazılarını göz önünə gətirdim, onun düşündüyümdən də böyük alim olduğu bir daha aydın oldu...

Elmi seminar və konfranslarda R.Eyvazovanın hamıdan fəal olmasını, sanballı məruzələrlə çıxış etməsini, bulaq suyu kimi təmiz olan ana dilimizin qorunması və zənginləşdirilməsi yolunda bütün varlığı ilə mübarizə aparmasının dəfələrlə şahidi olmuşam. Açığını deyim ki, o, bu müstəvidə türkoloq xanımların hamısından yüksəkdə dururdu.

Əfqanıstan və İran kimi ölkələrdə ezamiyyətdə olub, dilçiliyimizin müxtəlif problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparan dilçilər sırasında Roza xanımın adı xüsusi olaraq vurğulanır. Onun “Azərbaycan və fars dillərində ismin kateqoriyaları”, “Əfqanıstanda türk dillərinin araşdırılması”, “Azərbaycan-Əfqanıstan əlaqələrinin toponimlərdə izi”, “Əfqanıstanda türkdilli atalar sözləri” kimi məqalələri təkcə Azərbaycan deyil, həm də fars və əfqan dilçiliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki bu məqalələrin hər birində Azərbaycan dili daha çox fars və əfqan dilləri kontekstində öyrənilmişdir. Yeri gəlmişkən, Roza xanım o dilçilərimizdəndir ki, yalnız Azərbaycan Respublikasını yox, Cənubi Azərbaycanı, Dərbəndi, Borçalını, Kərkükü, hətta ölkəsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan türkləri yaşayan ən kiçik yaşayış

məntəqəsini – aulu belə özünə Vətən bilir, bu bölgələrin uğurlarına uşaq kimi sevinir, problemlərinə sinə gərir, imkanı daxilində mübarizə aparır. Bəzən isə hisslərini poetik şəkildə işıqlandırır, dərđini, kədərini azaltmağa çalışır. Amma bu da var ki, onun “Gəl dönək ötən günə” (2002), “Şuşada ağlayan çiçək” (2005) kimi şeirlər kitabı təkcə qəm, kədər üstə köklənməyib, bu şeirlərdə bir türk qadınının hayqırıtları açıq-aydın duyulur. Bu mənada Roza xanım “Quluncığı kişnəyüb belə keçdi. Qılınıcığım aldırımışam, kişnəyəyinmi?”,- deyən Burla xatunları xatırladır...

Dil əlaqələri, dil tarixi və onomastika üzrə aparıcı mütəxəssis, filologiya elmləri doktoru, professor R.Eyvazova dilçiliyimizdə öz sözünü hələ 1978-ci ildə deyib. Daha dəqiqi, o, həmin ildə “Kişvəri divanının dili” mövcusunda namizədlik dissertasiyası (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru) müdafiə edib. Bu dissertasiyanın monoqrafiya şəklində çap olunması da (“Kişvəri divanının dili”, Bakı, 1983) Roza xanımın uğurlarından hesab oluna bilər. Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, müdafiə şuralarına təqdim olunan dissertasiyaların avtoreferatlarının “Giriş” hissəsində tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs olunarkən daha çox belə bir cümlə verilir: dərslük və dərslük vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Qarşılaşdırma və müqayisələr göstərir ki, dərslük vəsaitlərinin, xüsusən də dərslüklərin hazırlanmasında müdafiə olunmuş dissertasiyalara çox az müraciət olunur. Amma R.Eyvazovanın müdafiə etdiyi namizədlik (“Kişvəri divanının dili”, 1978) və doktorluq (“Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər”, 1996) dissertasiyalarının nəzəri müddəalarından istifadəyə mövcud dərslük vəsaitləri və dərslüklərimizdə tez-tez rast

gəlinir. Burada 2010-cu ildə çap etdirdiyim “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı dərslikdən bəzi məqamları xatırlatmaq yerinə düşür: “...Prof. Roza Eyvazova birinci fikri müdafiə edir: Biz birinci qrup alimlərin fikri ilə razılaşıyıq, yəni – biz//-miz mənsubiyyət şəkilçisinin biz//miz şəxs əvəzliyindən törəməsi fikrinin tərəfdarıyıq. ...Bu əlamət (Kişvərinin dilində yiyəlik halın morfoloji əlamətinin –in⁴, -nın⁴ şəklində olması – Ə.T.) müasir danışmaq dili, habelə dialekt və şivələrdə işlənmədiyindən onu Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz. Həmin formanın Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə yaradıcılıq mübadiləsi nəticə kimi dilimizə gətirdiyini düşünmək olar” (Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010, s.195, 198).

R.Eyvazovanın çap etdirdiyi monoqrafiyaların hər biri yeni bir tədqiqat üçün açardır, eyni zamanda bu monoqrafiyaların hər biri barədə dilçilik tariximizi zənginləşdirə bilən kitablar yazmaq mümkündür. Amma burada Roza xanımın 1995-ci ildə çap etdirdiyi “Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər” adlı monoqrafiyası ilə bağlı bəzi detalları xatırlatmaqla kifayətlənirik:

– monoqrafiyada Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri ilk dəfə olaraq tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiq olunmuşdur;

– müasir Əfqanıstanın tarixi adları sırasında türk mənşəli toponimlərin yeri mənbələrə istinadən dəqiqləşdirilmişdir;

– Əfqanıstanın türk mənşəli toponimlərinin Azərbaycan və Orta Asiya ilə bağlılığı konkret faktlarla arqumentləşdirilmişdir;

–Əfqanıstan – Azərbaycan toponimik arealları, eyni zamanda onların leksik-semantik qrupları Şəki, Xatın, Oğuz, Qıpçaq, Əfşar, Qarabağ və s. kimi toponimlər kontekstində izah edilmişdir;

–Əfqanıstanın türk mənşəli toponimlərinin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri diaxronik, eləcə də sinxronik prizmadan araşdırılmış, tarixiliklə müasirliyin sintezi gözlənilmişdir...

– Roza xanımın digər keyfiyyətlərini isə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– Roza xanım az danışıb, çox iş görən alimlərimizdəndir;

– o qədər sadə və təvazökardır ki, onu tanımayanlar filologiya üzrə elmlər doktoru, professor olduğunu çətinliklə müəyyənləşdirirlər;

– xeyirxahlığı ilə fərqlənən dilçi xanımlarımız sırasında Roza xanımın adı xüsusi olaraq çəkilir;

– aydın və səlis nitqi ilə hamını heyran edən Roza xanım təmkinli və səbirlidir;

– şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın vurğunudur, klassik ədəbiyyatımızı, xüsusən də Kişvərini əzbərdən bilir;

– dilçilik və poeziya vurğunudur, yazdıqları həm də gələcək nəsillər üçün dəyərli mənbədir.

Dünya mədəniyyətinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan Roza xanım çap etdirdiyi əsərləri ilə yox, Azərbaycan qadını olması ilə fəxr edir.

Roza xanıma uğurlar diləyirəm!

TÜRK DÜNYASININ VURĞUNU

Bu gün təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən türk dünyasında məşhur olan, bütün varlığı ilə ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına çalışan jurnalist, dilçi, ədəbiyyatşünas, tarixçi, etnoqraf Ramiz Əskərin anadan olmasının 60 illik yubileyini qeyd edirik, mədəniyyət tariximizdə ən gözəl, ən yadda qalan günlərdən birini yaşayırıq...

Ramiz Əskərlə şəxsi tanışlığım 2005-ci ilin yazına təsadüf edir. Həmin ərəfədə tanınmış jurnalist, dostum İlham Abbasov mənə dedi ki, Ramiz bəy böyük türkoloq, ensiklopedist Mahmud Kaşğarının 1072-74-cü illərdə yazdığı “Divanü lüğət-it-türk” əsərini dilimizə tərcümə edib. Ramiz bəyə məsləhət vermək, “Divan”ı redaktə etmək lazımdır. Mən dostum İlhamın sözünü yerə salmadım, R.Əskərin tərcümə etdiyi “Divan”ı bacardığım qədər redaktə etdim...Beləliklə, M.Kaşğarının “Divan”ı Azərbaycanda ilk dəfə Ramiz Əskərin tərcüməsində işıq üzü gördü. Yeri gəlmişkən, Ramiz Əskər bu işinə görə 1815-ci ildə Drezden kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu ortaya çıxarmış alman şərqşünası H.F.Dits, 1893-cü ildə Orxon-Yenisey abidələrini ilk dəfə oxumuş, daha dəqiqi, həmin mənbədəki **tenri, kül, türk** və **tigin** sözlərini ilk dəfə transkripsiya etmiş V.Tomsen, 1939-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorud”u Azərbaycanda ilk dəfə nəşr etmiş H.Araslı kimi alimlərlə bir sırada durur. Burada onu da vurğulayaq ki, Ramiz Əskər türkologiyada Bəsim Atalay və Səlih Mütəllibovdan sonra “Divan”ın tərcüməsi, tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan alimlər sırasında xüsusilə fərqlənir. Onun 2009-cu ildə müdafiə etdiyi

“M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərinin morfoloqiyası” adlı doktorluq dissertasiyası da dediklərimizi arqumentləşdirir.

“Divan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsi və çapından səkkiz il keçib. Bu müddət ərzində filologiyamızda ən mötəbər istinad mənbəyi statusu qazanmış “Divan”la bağlı çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalar yazılıb. “Divan” bu gün də öyrənilir, tədqiq olunur, ən sanballı mənbə kimi dəyərləndirilir.

Ramiz Əskərin tərcümə etdiyi “Divan filologiyamızdakı bir sıra kəm-kəsirlərin aradan qaldırılmasında müstəsna rola malikdir. Məsələn, bəzi tanınmış dilçilərimiz qeyd edirlər ki, “vaxtdaş”, “sınıfdaş”, “kөнүлдаş”, “əsildaş” kimi sözləri ədəbi dilimizə Rəsul Rza gətirib. Amma Ramiz Əskərin tərcümə etdiyi “Divanü lüğat-it-türk”ə onu deməyə əsas verir ki, Mahmud Kaşğari “kөнүлдаş” sözünün semantik yükünü dəqiq verib. Yaxud Ramiz Əskər 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Qutadğu bilig” monoqrafiyasında “kөнүлдаş” sözünün intensiv şəkildə işləndiyini göstərir.

Bu gün Azərbaycan dilinin inkişafı, təkmilləşməsi və zənginləşməsi kimi məsələlərdən çox bəhs edirik. Fikrimizcə, bu müstəvidə R.Əskərin tərcüməsi ilə işıq üzü görmüş “Divan”ın zəngin leksik sistemi bizə, sözün həqiqi mənasında, ən yaxşı bələdçi və yardımçı ola bilər. Bir detala da diqqət yetirək: müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşməsi formasında olan bir sıra vahidlər M. Kaşğarının “Divan”ında söz formasındadır. Məsələn, “Divan”da: qandaş, əmikdaş...; müasir Azərbaycan dilində: atabir qardaş, süd qardaşı... Heç şübhəsiz ki, “Divan”dakı qardaş, əmikdaş kimi sözlər dilimizdə işləklilik hüququ qazansa, sabitləşə bilsə, ədəbi dilimiz daha

da zənginləşər.

Ramiz Əskərin tərcümə etdiyi əsərlər sırasında Y.Balasağunlunun “Qutadğu bilig”, B.Ögəlin “Türk mifologiyası”, F.Sümərin “Oğuzlar” və s. kimi sanballı kitablar da var. Burada bir həqiqəti də qeyd edək ki, R.Əskər filologiyamızda “Qutadğu bilig” əsərinin təkə tərcüməçisi yox, həm də tədqiqatçısı kimi tanınır. Onun 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Qutadğu bilig” monoqrafiyasının türkologiyamızda xüsusi olaraq dəyirləndirilməsi də dediklərimizi sübut edir.

Ömrünü türk dünyasının maariflənməsinə həsr etmiş, ustadı M.Kaşğari kimi türk ellərini qarış-qarış gəzən Ramiz Əskərlə bağlı bir cəhəti də qabartmaq istəyirəm: o, yeganə Azərbaycan filoloqudur ki, türkün böyük oğlu, Türkiyənin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirəllə dostluq münasibətləri yaratmağı bacarıb.

Ramiz bəy! Ümidvaram ki, sənin çoxşaxəli yaradıcılığın sonrakı nəsillərin də mənəvi dünyasını zənginləşdirəcək, əsərlərin barədə qalın-qalın kitablar yazılacaq... Səni bir daha təbrik edir, uğurlar diləyirəm.

2014

FİLOLOGİYAMIZIN SULTANI

Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin yetirməsi, onun ən layiqli, ən görkəmli davamçılarından biridir. Bəlli olduğu kimi, Qəzənfər müəllimin ustadı Əbdüləzəl Dəmirçizadə də professor Bəkir Çobanzadənin yetirməsi olub. Bu mənada Qəzənfər Kazımov həm də Bəkir Çobanzadənin mənəvi varisi hesab oluna bilər...

Mənəli ömrünü Azərbaycan dilçiliyinin, ümumən türkologiyanın inkişafına, zənginləşməsinə həsr etmiş Qəzənfər Kazımov çoxsaylı tezis, məqalə, dərslik və monoqrafiyaların müəllifidir. Türkologiyamızda onun elmi əsərlərinin hər birinin öz yeri, öz çəkisi var, hər biri haqqında da kifayət qədər yazılar yazılıb. Bunların heç birinə kölgə salmadan qeyd edək ki, Qəzənfər Kazımovun 1997-ci ildə çap etdirdiyi “Sənət düşüncələri” kitabı onun şah əsəri statusunda çıxış edir: o kitabı ki, minillik ədəbiyyatımızın poeziya və nəsr qolları barədə dolğun təəssürat yaradır; o kitabı ki, dilimizin tarixi və müasir vəziyyəti müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçirilib; o kitabı ki, rəyçilərindən biri olmağımla fəxr edirəm; həm də o kitabı ki, mənə belə bir avtoqrafla hədiyyə olunub: “Gələcəyinə böyük ümid bəslədiyim, istedadlı dilçi alim, bu kitabın hazırlanmasında xüsusi xidməti olan Əzizxan müəllimə. 25 dekabr 1997-ci il. Qəzənfər Kazımov”.

Mübaligəsiz deyirik ki, analitik təfəkkürlü, geniş erudisiyalı Qəzənfər Kazımovun adı son 30 ildə elmi əsərlərinə istinad olunmuş alimlər sırasında xüsusi olaraq

vurğulanır. Yeri gəlmişkən, çap etdirdiyim kitabların əksəriyyətində Qəzənfər Kazımovun əsərlərinə ən mötəbər istinad mənbələrindən biri kimi dönə – dönə müraciət etmişəm. Burada bəzi detalları xatırlatmaq lazım gəlir: “...Qəzənfər Kazımov problemə yeni prizmadan yanaşır, daha doğrusu, Şumer dili ilə türk dillərinin yaxınlıq dərəcəsinə təkcə həmin dillərin leksikası yox, həm də fonetikasi, morfologiyası və sintaksisi üzrə sistemli şəkildə tədqiq edir. Müəllif “Azərbaycan dilinin tarixi” (2003) kitabının “Protodillərin parçalanması dövrü”, “Şumer dili” adlı II fəslini də məhz Şumer dili məsələsinə həsr edib. Həmin kitaba, eləcə də digər mənbələrə istinad etməklə Şumer dili ilə Azərbaycan dilinin bəzi oxşarlıqlarını təqdim edirik...” (Əzizxan Tanrıverdi: Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2014, səh.16). Yaxud Qəzənfər Kazımovun “... mübtədə ilə xəbərin sintezindən ibarət olur, fikir predmeti (fikir özülü) həmin predmetin əlaməti, hərəkəti, vəziyyəti ilə birgə təzahür edir” (Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, səh.184)- fikrinə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (Bakı, 2014) adlı kitabımın “Şəxsiz cümlələr” bölməsində istinad etmişəm. Açıqını deyim ki, bu cür fikirlər irəli sürdüyüm tezisləri nəinki qüvvətləndirib, hətta arqumentləşdirib.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qəzənfər müəllimin əsərləri ilə bağlı çoxlu sayda yazılar işıq üzü görüb. Onun 1996-cı ildə çap olunmuş “Qurbani və poetikası” kitabı ilə bağlı bir məqaləni də mən yazmışam. Taleyin işinə bax! İyirmiillik bir zaman kəsiyindən sonra burada həmin yazıdan bir parçanı eynilə təqdim etmək zərurəti yaranır: “Qəzənfər Kazımovun “Qurbani və poetikası” kitabının mərkəzində Qurbani ilə yanaşı Şah İsmayıl Xətai dayanır. Müəllif onların eyni ideoloji mənbədən – sufi

ideyalarından mənəvi qida aldığı, eyni ədəbi – elmi mənbədən öyrəndiyini, dilin leksik və üslubi yaruslarından istifadə meyillərində yaxınlığını faktlarla müəyyənləşdirir və Qurbanini Xətəisiz təsəvvür etməyin mümkünsüzlüyü qənaətinə gəlir. Bununla da müəllif yazılı və şifahi ədəbiyyatımızın əlaqəli öyrənilməsinin, bir-birinə qarşılıqlı təsirinin araşdırılmasının dolğun nümunəsini yaradır”.

Qəzənfər Kazımov çoxsahəli yaradıcılığa malik alimlərimizdəndir. Onun seçilmiş əsərlərinin 10 cildə çap olunması da çox mətləblərdən xəbər verir. Bu cildlərdə müəllifin dil tarixi, müasir dil, üslubiyyat, etimologiya, ədəbi tənqid, folklorşünaslıq və s. kimi sahələrə dair sanballı tədqiqatları sistemli şəkildə verilib. Bu cildlər vərəqləndikcə Qəzənfər Kazımovun bir alim kimi böyüklüyü, nadir istedad sahibi olması, dilçiliyimizə gətirdiyi yenilikləri açıq-aydın şəkildə görünür. Burada onun dilçiliyimizə, ümumən filologiyamıza gətirdiyi çoxsaylı yeniliklərdən, qısa da olsa, bəhs etmək yerinə düşür: dilçiliyimizdə sözün komik potensialı barədə ilk dəfə olaraq tutarlı söz deyib, komizm yaradan xüsusiyyətlərin hər birini sistemli şəkildə, həm də müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçirib; dilimizin mənşəyi və qədimliyi ilə bağlı orijinal fikirlər söyləyib; dilimizin sintaksisinə dair Məmmədəğa Şirəliyev, Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov kimi alimlərin əsərlərinə söykənərək ali məktəblər üçün sanballı bir dərslik yazıb; Qurbani poeziyasının poetik semantikasını, bədii siqlətini özünəqədərki alimlərdən tam fərqli formada təqdim edib; ulu abidəmiz «Kibati-Dədə Qorqud»dakı cümlə modellərinin səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirib və s. Məhz bu cür faktlara görə akademik Ağamusa Axundov

Qəzənfər Kazımova yüksək qiymət verib: “Qəzənfər müəllimi dilçidən çox, sözün geniş mənasında, filoloq hesab etmək olar və bu cəhətdən o, bizim dilçi klassiklərimiz Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə kimi alimlərlə müqayisə edilə bilər” .

Qəzənfər Kazımov son 20 ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda işləsə də, nüfuzlu bir alim statusu qazansa da, əsl müəllim statusunu da özündə saxlayır. Amma bu da vurğulanmalıdır ki, Qəzənfər müəllim, sözün həqiqi mənasında, alimliklə müəllimliyi qovuşdurmağı bacarmışdır. Ali və orta məktəblərimiz üçün tərtib etdiyi proqram və metodik göstərişlər, eyni zamanda sanballı mənbələr kontekstində yazdığı dərs vəsaiti və dərslikləri, bir də sevimli tələbələri dediklərimizi arqumentləşdirir.

Qəzənfər müəllimi API (ADPU) formalaşdırıb: o, bu ali məktəbin tələbəsi, aspirantı (doktorantı), müəllimi, dosenti, professoru olub, eyni zamanda 1989 – 1997-ci illərdə bu ali məktəbin filologiya fakültəsinin dekani vəzifəsində çalışıb; nüfuzlu müəllim statusunu da məhz bu ali məktəbdə qazanıb... Bu fikirlərin assosiativliyi isə istər-istəməz Qəzənfər müəllimin obyektivliyini təsdiq edən bəzi faktları ifadə etməyi də diktə edir: 1985-ci ilin may ayında Afad müəllimin məsləhəti ilə sənədlərimi “Azərbaycan dili” ixtisası üzrə API-nin (ADPU-nun) aspiranturasına təqdim etdim. Azərbaycan dili imtahanını auditoriyada yox, rektorluqda – Afad müəllimin kabinetində verməli oldum. İmtahan komissiyasının 4 nəfər üzvü var idi: prof. Afad Qurbanov, dos. Azər Hüseynov, dos. Əlisa Şükürlü, dos. Qəzənfər Kazımov (Əlisa Şükürlü və Qəzənfər Kazımov sonralar professor elmi adını aldılar)... biletdəki suallardan üçünə yaxşı

cavab verdim, xoşlarına gəlmişdi. Sonuncu sual isə cümlə təhlili ilə bağlı idi, daha dəqiqi, Mehdi Hüseynin əsərlərindən götürülmüş böyük bir cümləni sintaktik baxımdan təhlil etmək lazım idi. Həmin cümlənin leksik, qrammatik və intonativ mənalarını müəyyənləşdirdikdən sonra onu mövcud normalara uyğun şəkildə sintaktik baxımdan təhlil etdim. Nədənsə, izahlarım Əlisa Şükürlünü qane etmədi. Mən müxtəlif arqumentlər gətirsəm də, əlavə şərhlər versəm də, Əlisa müəllim razılaşmadı. Bu da mübahisəyə səbəb oldu. Afad müəllim bir komissiya sədri kimi üzünü Qəzənfər Kazımova tutaraq dedi: “Qəzənfər, sən bu sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərdənsən, bu fikirlərdən hansını daha düzgün hesab etmək olar?”, – Qəzənfər müəllim ustalıqla cavab verdi: “Afad müəllim, hər ikisi düzgün deyir, amma Əzizxanın dediklərində böyük həqiqət var, həm də daha elmidir...”. Qəzənfər müəllimin bu sözlərinə açıq şəkildə münasibət bildirməyən Afad müəllim komissiya üzvlərinin hər birinin rəyini dinlədikdən sonra – “dilçiliyimizə Əzizxan kimi gənclər gəlməlidir”, – deyərək məni təbrik etdi.

Qəzənfər Kazımov özünəməxsus üslubu, dəst-xətti olan alimlərdəndir. Həm də o alimlərdəndir ki, onun şifahi nitqini eynilə yazıya – yazılı nitqə çevirdikdə heç bir redaktəyə ehtiyac qalmır. Qəzənfər Kazımovun yazılı nitqi olduqca aydın, səlis, məntiqli və ifadəlidir. Faktə müraciət edək: “Məclislərdə cilalanmış Ələsgər şeiri aşığın təsvir etdiyi dağ çeşmələrinin suyu kimi saf və təmiz bir dildir”. (Sənət düşüncələri. Bakı, 1997, səh.222). Bu cür çoxsaylı nümunələr onu deməyə əsas verir ki, Qəzənfər müəllimin dili «Dədə Qorqud»dan süzülüb gələn, ozan dili kimi çevik olan bir dildir. Bir məqamı da qeyd edək ki,

komizmdən yaza-yaza komikləşən Qəzənfər müəllimin duzlu-məzəli söhbət və zarafatları da onu fərdiləşdirən, fərqləndirən detallardandır.

Qəzənfər müəllim! Sizin 80 yaşınızın tamam olduğunu eşidəndə assosiativ olaraq “Koroğlu” dastanındaki bir bənd yadıma düşdü:

Səksəndə sinən enər dizinə,
Doxsanında qübar qonar gözüne,
Koroğlu der, çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında kola bənzərsən.

Təbrikimi poetik siqlətli bu bəndin semantikasını ilə tam əks qütbədə dayanan cümlələrlə ifadə etmək istəyirəm:

Qəzənfər müəllim, səksən yaşınızdan sonrakı zaman kəsiyində də sinəniz dizinizə enməsin! Doxsan yaşınızda gözünüzdə qübar qonmasın! Yüz yaşınıza çatanda uca dağ başında kola bənzəməyəsınız!

Ümidvaram ki, bundan sonra da sanballı əsərlərinizlə türkologiyamızı zənginləşdirəcəksınız! Dilimizin incəliklərini tələbələrinizə daha dərinədən və daha şövqlə öyrədəcəksınız! Dilçi kadrların hazırlanmasında yenə də öz əməyinizi əsirgəməyəcəksınız! Şirin-şəkər nəvələrinizə bayatılarımızı, nağıllarımızı, dastanlarımızı, ümumən şifahi ədəbiyyatımızı sevdireəcəksınız! Bütün bunlar isə o deməkdir ki, Siz uca dağ başında kola yox, qocaman palıda bənzəyəcəksınız! Sizi bir daha təbrik edir və xoş günlər diləyirəm!

2017

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN TƏRİQƏT ŞEİRİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

İndiyəqədərki türkoloji araşdırmaları mövzu dairəsi baxımından saf-çürük etdikdə bəlli olur ki, Azərbaycan təriqət şeirlərinin dili barədə nəinki sanballı monoqrafiyalar, heç adi bir tezis də yazılmayıb. Bu tip mövzuların, daha dəqiqi, Azərbaycan təriqət şeirlərinin leksik-üslubi sisteminin araşdırmalardan kənarında qalması isə, heç şübhəsiz ki, sovet ideologiyası ilə bağlı idi. Məhz bu cür ideoloji basqılara görə təriqət şeirlərinin dili tədqiqat obyektinə çevrilə bilmirdi. Qeyd edək ki, sovet ideologiyası süqut etdikdən sonra da bu problem öz elmi həllini tapa bilmirdi. Bu mənada Aysel Nizami qızı Qəriblinin təqdim etdiyi “XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi” adlı dissertasiya olduqca aktual və orijinaldır, eyni zamanda həmin boşluğu tamamilə aradan qaldırmaq gücündədir.

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodu, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyət kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim olunur. Burada diqqəti daha çox cəlb edən cəhətlərdən biri budur ki, müəllif mövzunun aktuallığı kontekstində problemin görünən və görünməyən tərəflərini dəqiqliklə işıqlandırır, fəsil və bölmələrdə yerinə yetiriləcək işlərin ilkin konturlarını əsl tədqiqatçı səriştəsi ilə cızır. Bu məqamda yalnız bir fikri eynilə təqdim etməklə kifayətlənirik: “XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi ümumən XIX əsr Azərbaycan ədəbi

dilinin lüğət tərkibinin üzvi tərkib hissəsi olsa da, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir ki, həmin fərqlər (və xüsusiyyətlər) ən geci XVI əsrdən – Füzuli dövründən başlayan kifayət qədər zəngin bir tarixi təkamül prosesinin məhsuludur” (səh.5).

Dissertasiya ilə bağlı bir sıra səciyyəvi cəhətləri bəri başdan xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir ki, bu da, əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

–ilk dəfə olaraq XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin özünəməxsus leksik-üslubi sistemi Molla Hüseyn Dəxil, Mirzə Məhəmmədağlı Qumri, Əbdülhəsən Raci kimi şairlərin əsərləri müstəvisində analitik təhlil süzgəcindən keçirilmişdir;

–yüksək səviyyədə yazılmış dissertasiyada dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın sintezi açıq-aydın şəkildə görünür ki, bu da müəllifin əsl filoloq kimi formalaşdığını təsdiqləyir;

–XIX əsr təriqət şeirinin lüğət tərkibi təcrid edilmiş şəkildə yox, tarixi-lingvistik müstəvidə, konkret desək, Azərbaycan ədəbi dili leksikasının ümumi təkamül tarixi kontekstində tədqiq edilmişdir;

– təriqət şeirlərindəki söz-obraz, eləcə də ifadə obrazlar mətn daxilində sistemli şəkildə araşdırılmış, onların statusu, funksional imkanları müəyyənləşdirilmişdir;

–XIX əsr təriqət şeir dilinin əsaslarının Füzulinin “Hədiqətüs-şüəda”sının leksik tərkibi ilə bağlılığı konkret faktlarla əsaslandırılmışdır;

– “Kərbəla müsibəti” motivlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud”a sənətkarlıqla əlavə edilməsinə müxtəlif bucaqlar altında aydınlıq gətirilmişdir;

– təqdirəlayiq haldır ki, geniş erudisiyalı müəllif təkcə Azərbaycan dilində deyil, həm də rus dilində olan

elmi-nəzəri ədəbiyyatdan səmərəli şəkildə faydalana bilmiş, bir sıra hallarda isə həmin mənbələrə tənqidi münasibət bildirməkdən də çəkinməmişdir. Məsələn, A.Bombaçının “ərəb sözləri türk ədəbi dillərinə, bir qayda olaraq, fars dili vasitəsilə keçir”, “türk müsəlman ədəbiyyatının estetik ideali ərəb və fars ənənələri ilə eyni olmuşdur”, – kimi fikirlərinin düzgün olmadığını, daha doğrusu, şişirtmə olduğunu faktlarla arqumentləşdirmişdir...

Dissertasiyanın 6 yarımfəsildən ibarət I fəslə belə adlanır: “Azərbaycan təriqət şeirinin ideya, məzmun və dil-üslub texnologiyalarının təşəkkül tapıb formalaşması”. Bu fəslin səciyyəvi cəhətləri barədə bunları söyləmək olar: “Kərbəla müsibəti” mövzusunun geniş yayılması, ideya-estetik mükəmməlliyi, linqvostilistik məhsuldarlığı barədə müəyyən təəssürat yaradılır; Füzulinin “Hədiqətüş-şüəda”sının Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda”sından qat-qat yüksəkdə durmasına sanballı mənbələr kontekstində aydınlıq gətirilir; Azərbaycan şeirlərinin poetik semantikasını müxtəlif prizmalardan şərh edilir; A.Bakıxanovun “Riyazül-qüds” əsərinin dil-üslub baxımından kifayət qədər zəngin olması müəyyənləşdirilir; XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Kərbəla mövzusunun geniş yayılması sistemli şəkildə araşdırılır, fikri təsdiq üçün Firidun bəy Köçərli, Zaman Əsgərli kimi ədəbiyyatşünasların əsərlərinə müraciət edilir; şiə, matəm, Əli, qan ağlamaq, oğulsuz ata, dağ çəkmək, gözünü ağlar qoymaq, özünü ölmüş görmək, göz yaşı kimi söz və ifadələrin Kərbəla müsibətləri ilə bağlı olan şeirlərdə intensiv şəkildə işləndiyi dəqiqləşdirilmişdir... Nəhayət, onu da vurğulayaq ki, müəllif “Kərbəla müsibəti” mövzusunun ideya-estetik potensialının hələ

tükənmədiyini, bu mövzunun “XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində yeni tarixi şəraitə uyğun olaraq özünü poetik yaradıcılıqda bu və ya digər şəkildə hiss etdirməsi”ni konkret faktlarla əsaslandırır. Daha dəqiqi, Fikrət Qocanın şeirlərindən belə bir parçanı təqdim edir:

Musanı daş-qalaq elədin,
İsanı çarmıxa çəkdin,
Məhəmmədin nəvələrini qırdın,
Ölümlə, qanla dolu
Bir dünya qurdun.
Əl saxla!..

“Klassik yazı üslubundan xalq danışığı üslubu”na adlı II fəslin I yarım fəsli belə bir başlıq altında təqdim edilir: “Anlayışların dəqiqləşdirilməsi”. Aysel Qəribli özünəqədərki tədqiqatçıların əsərlərini saf-çürük etdikdən sonra «klassik kitab üslubu» yerinə “klassik yazı üslubu”, “folklor-danışığı üslubu” yerinə isə “xalq danışığı üslubu” ifadələrini işlətməyin daha məntiqli olduğunu göstərir ki, bu da bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı görünür.

Təriqət şeirlərinin ərəb, fars və türk linqvokulturoloji paralelliyini sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirmiş müəllifin “Füzuli mərsiyəsinin leksik-stilistik-statistikası” (II fəslin II yarım fəsli) ilə bağlı söylədiyi fikirlərin hər biri dolğundur. Burada bunlardan birini eynilə təqdim etmək zərurəti yaranır: “Mərsiyə”nin dilində türk mənşəli əsas sözlərin sayı təxminən 30, işlənmə tezliyi 50-dir. Köməkçi sözlərə gəldikdə isə təxminən 10 söz 60 dəfə işlənir. Ərəb mənşəli bir neçə köməkçi sözü (onlar isə “və” bağlayıcısı ilə “ya”

nidasından ibarətdir) çıxmaq şərtilə mətn üçün ərəb və fars mənşəli köməkçi sözlər səciyyəvi deyil” (səh.43). Bir məqamı da qeyd edək ki, həmin yarımfəsildə Füzulinin “Mərsiyə”sindəki liqvostilistik texnologiyanın daha çox nidalar və müraciətlər vasitəsilə ifadə olunması məhz mətnə – mətn semantikasına istinadən dəqiqləşdirilib: “... “ah”, “ey”, “Hüseyn”, “sən”, və s. Və həmin emosionallığı, tarixi müasirləşdirən, Kərbəla müsibətini bu gün olmuş kimi canlandıran söz-anlayışlar da həm reallaşdırır, həm də gücləndirir: “bu gün”, “bugün”, “bunca” və s.” (səh.43).

II fəsildə diqqətçəkən məsələlərdən biri, daha dəqiqi, birincisi budur ki, bu fəslin 1-ci və 2-ci yarımfəsillərdəki şərh və izahlar sonrakı yarımfəsillər üçün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir. Konkret desək, “Füzuli mərsiyəsinin leksik üslubunun XIX əsr təriqət şeirinin dilinin təsirinin miqyası” (3-cü yarımfəsil), “XIX əsr təriqət şeirinin leksik-stilistik-statistikası” (4-cü yarımfəsil), “Müqayisələrin ümumiləşdirilməsi” (5-ci yarımfəsil) adlı yarımfəsillərin hər biri məhz 1-ci və 2-ci yarımfəsillərlə birbaşa bağlanır. Burada Aysel Qəriblinin müəyyənləşdirdiyi çoxsaylı detallardan yalnız birini eynilə təqdim etməklə kifayətlənirik: “Füzulinin “Mərsiyə”sinin lüğət tərkibini XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi ilə müqayisə etsək, görürük ki, “Mərsiyə”də türk mənşəli sözlər cəmi 20% olduğu halda, XIX əsr təriqət şeirində 40%-ə qədərdir. İşlənmə tezliyinə gəldikdə isə türk mənşəli sözlər “Mərsiyə”də 30 % təşkil etdiyi halda, XIX əsr təriqət şeirində isə 60%-dən çoxdur” (səh.55-56). Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Aysel Qəribli mövzu ilə bağlı ən kiçik detallı belə təhlilə cəlb edib. Ən əsası isə bu tip vahidlərin hər biri barədə dolğun və

əsaslandırılmış fikirlər söyləməyi bacarıb.

Dilçiliyimizdə söz-obrazlar ən az öyrənilən məsələlərdəndir. Bu mənada dissertasiyada III fəslin bütövlükdə belə bir problemə həsr edilməsi (Azərbaycan təriqət şeirində söz-obrazlar) maraqla qarşılır. Burada şəhid (cəmdə: şühəda), matəm, qərib, qan, qətl, çöl, susuzluq, yara, bağ, bu gün, Hüseyn, Əli, Yəzid, Kərbəla və s. kimi söz-obrazların hər birinin poetik semantikasını, eyni zamanda mətdəki poetik çəkisi arqumentləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Məsələn, "bu gün" söz-obrazını Nəvvab və Bakidən gətirilmiş parçalar müstəvisində şərh edilərkən onun mətdəki ideya-estetik məzmununu xüsusilə qabardılır: "a) Həzrət Hüseynin qətlə yetirildiyi günün (əslində, bu, bütün Kərbəla şəhidlərinin qətlə yetirildiyi ümumi gün mənasına qədər obrazlaşır) anılması; b) şəbih göstərilən, mərsiyə oxunan günün nə qədər tarixi bir gün olduğuna diqqətin cəlb edilməsi; c) "bu gün"ün timsalında ilin bütün günlərinin (hər bir günün) "qətl günü" olmasına, haqqın-ədalətin nəyin hesabına olursa-olsun hər an müdafiəsinə işarə edilməsi" (səh.80-81). Mətn semantikasına istinadən söylənmiş bu fikirlərin hər biri baxma bacarığından asılı olmayaraq, elmi və inandırıcıdır, eyni zamanda bu fikirlər müəllifin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksək olduğunu əyaniləşdirir.

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirlərindəki epitetlər (qolsuz Abbas, nakam ölən, tazə cavan Əkbər, yetimü bikəsü nalan Səkinə, Şama gedən Hüseyn...), təşbehlər (solubdu gül kimi, lalə misal dağa düşüb, bülbül kimi...) frazeoloji vahidlər (bel bağlamaq, bağı kabab olmaq, can vermək, gözdən salmaq...), yalvarışlar (mən sənə qurban, qurban olum, başına qurban...), qarğışlar (çıxsın ol gözəl, kül başınə, cəhənnəmdə yaneydi, yetməsün kaminə...)

antonimlik (cəfa-tab, dərd-dəva, həsrət-didar...) və sinonimlik (çöl-səhra-dəşt-biyaban, ahü əfğan-ağlamaq...) dissertasiyanın “Azərbaycan təriqət şeirində ifadə-obrazlar” adlı IV fəslində sistemli şəkildə təhlil edilmiş, ifadə obrazların hər birinin mətndəki rolu barədə dolğun fikirlər söylənmişdir. Burada Aysel Qəriblinin bir fikrini olduğu kimi təqdim etmək zərurəti yaranır: “Təriqət şeirində antonimlik mükəmməl bədii təsvir vasitəsi səviyyəsinə yüksəlməklə bir çox hallarda poetik mətnin linqvostilistik əsasında dayanır...” (səh.120). Bir cəhəti də qeyd edək ki, dissertasiyada dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın sintezi müşahidə edilən bu tip cümlələr kifayət qədərdir.

“Nəticə” hissəsində dissertasiyanın ən mühüm cəhətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. 28 səhifədən ibarət avtoreferat dissertasiyanı tam əks etdirir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlar da müşahidə edilir:

1) Səh.87-də göstərilir: “... təriqət ədəbiyyatının (şeirin) da öz onomastikası – antroponim və toponimiyası var”. Bu fikri eynilə qəbul etmək olmaz. Belə ki, onomastikaya təkcə antroponim və toponimlər yox, həm də hidronim, zoonim, ktematonim və digər vahidlər daxildir;

2) Dissertasiyanın bəzi səhifələrində elmi üslubdan uzaqlaşma hallarına rast gəlinir. Məsələn, səh.19-da belə bir cümlə verilib: “...bundan sonra “Kərbəla müsibəti” yada düşəndə türk-Azərbaycan poeziyası göz yaşlarını saxlaya bilmədi»;

3) “Sinonimlik” bölməsində sinonimlik və poetik semantika məsələləri geniş şəkildə araşdırılsa idi, XIX əsr təriqət şeirinin poetik çəkisi barədə daha dolğun nəticələr

söyləmək olardı;

4) Dissertasiyada bir sıra sözlərin orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazılmadığı müşahidə edilir: tövsiyyə, (səh. 13), diqtə (səh.10), meyl (səh.85)...Əslində isə bu sözlər belə yazılır: tövsiyə, diktə, meyl ...

Qeyd etdiyimiz qüsurlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır. Aysel Nizami qızı Qəriblinin təqdim etdiyi “XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi” adlı dissertasiya Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun yazılıb. Dissertasiyanın müəllifi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

BƏDİİ MƏTNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏŞKİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ROLU

Mətn dilçiliyi keçən əsrin 60-70-ci illərindən dilçiliyin diqqət mərkəzindədir. Konkret desək, bu sahəyə dair ayrı-ayrı dillərdə tədqiqat işləri aparılır; mətnin formalaşmasında mühüm rol oynayan formal vahidlərin – artikl, əvəzlilərin müxtəlif tipləri, feilin zaman formaları, ədatlar və sairin mətnyaratma imkanları araşdırılır. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda L.M.Cəfərovanın “Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu” adlı doktorluq dissertasiyası aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Biz belə hesab edirik ki, sabit söz birləşmələri indiyə qədər bu şəkildə tədqiqat obyekt olmamışdır. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, bədii mətnin formalaşmasında sabit sintaktik birləşmələrin rolunu müəyyənləşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun seçilməsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin qoyuluşu, tədqiqatın predmeti və obyektinin müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş yeniliklərin açıqlanması, tətbiq edilmiş metodların tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyət kimi göstərilməsi, həmçinin müəllifin müdafiəyə çıxardığı əsas müddəalardan hiss olunur ki, müəllif tədqiq edəcəyi mövzunun mahiyyətini düzgün dərk etmişdir. Konkret olaraq o, nəyi tədqiq etməyi və onu necə yerinə yetirməyi aydın şəkildə nəzərə çatdırır.

Dissertasiyanın ümumi məzmunundan aydın olur

ki, L.Cəfərova problemi təkcə Azərbaycan dili deyil, həm də ingilis və rus dili materialları üzrə araşdırıb. Burada yalnız bir faktı qeyd etməklə kifayətlənirik. Müəllif sabit birləşmələrdən danışıqarkən araşdırmaya cəlb etdiyi dillərdən verdiyi nümunələrin hər birini təhlil süzgəcindən keçirir, onların kəsişən və kəsişməyən nöqtələrini dəqiqləşdirir. Məsələn, Azərbaycan dilində: “Dəvəsi ölmüş ərəb”; ingilis dilində: “Midas in the fable”; rus dilində: «первая ласточка». Müəllif bu müstəvidə təkcə bir dilçi kimi yox, həm də bir poliqlot kimi çıxış edir.

L.Cəfərovanın təqdim etdiyi dissertasiyada istinad mənbələri təkcə Azərbaycan dilçiliyi ilə məhdudlaşmır, burada rus və Avropa dilçiliyinə istinad olunma da xüsusilə dəyərləndirilməlidir. Yəni müəllif S.Cəfərov, M.Adilov, M.Mirzəliyeva kimi dilçilərin əsərlərinə hansı prizmadan yanaşırsa, O.S.Axmanova, V.V.Vinoqradov, M.M.Baxtin, V.M.Solntsev kimi rus və Avropa dilçilərinin əsərlərinə də həmin münasibəti bəsləyir.

Dissertasiya sanki bir dilçi deyil, bir ədəbiyyatşünas qələminin məhsuludur, daha doğrusu, dissertasiyada dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın sintezi açıq-aydın seçilir ki, bu da, şübhəsiz ki, təsadüfi deyil. Belə ki, müəllifin fikri təsdiq üçün gətirdiyi nümunələr daha çox atalar sözləri və zərbi-məsəlləri, tapmacaları, eyni zamanda yazılı ədəbiyyat nümunələrini əhatə edir. Burada bir detala diqqət yetirək: Müəllif yunan filosofu Sokratın “Mən onu bilirəm ki, heç nəyi bilmirəm” aforizminin M.Cəlilin “Ölülər” əsərində ustalıqla istifadə olunduğunu zərgər dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirir. Dəqiq desək, İsgəndərin dilindən verilmiş “Sokrat bir adam idi. Çoxdanın adamı. Sokrat deyərmiş ki, mən dərs oxumamış elə xəyal edərdim ki, dünyada bir zad bilirəm, amma elm

oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm. Xaxa-xa... Yəni araq içməyi də bilmirəm” mikromətninin yaranma əsaslarını bütün parametrlərinə görə dəqiqləşdirir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilçiliyində bədii mətnlərə məhz bu prizmadan yanaşılmaya nadir hallarda təsadüf olunur.

Dilçilikdə Molla Pənah Vaqif, Səməd Vurğun, Qara dəniz, Göy göl, Nyu York, Vilyam Çekspir kimi vahidlər mürəkkəb adlar başlığı altında öyrənilir. L.Cəfərova isə bu vahidlərin sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin keçidində olduğunu, ortaq mövqe tutduğunu göstərir və onun “frazeidlər”–qeyri-frazeoloji birləşmələr başlığı altında öyrənilməsini təklif edir ki, bu da məqbul hesab oluna bilər.

Üç fəsildən ibarət olan dissertasiyanın “Sabit sintaktik birləşmələr və onların növləri” adlanan birinci fəslində müəllif “sabit sintaktik birləşmələrin” dil sistemində yerini, eləcə də frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələrin bir-birindən fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifin o fikrinə haqq qazandırırıq ki, sabit sintaktik birləşmə dedikdə nitqdə hazır şəkildə işlədilən və məhz dil vahidi olan sabit söz birləşməsindən tutmuş sabit strukturlu cümləyə qədər bütün sintaktik birləşmələri əhatə edir.

L.Cəfərova I fəsilə kifayət qədər mənbələrə toxunmuş, ümumiləşdirmələr aparmış və beləliklə, növbəti fəsillər üçün nəzəri baza yarada bilmişdir. Burada müəllifin istinad etdiyi mənbələri saf-çürük etməsini, problemə yaradıcı şəkildə yanaşmasını xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir.

Dissertasiyanın II fəslində frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələr və onların bədii mətnə rolundan

danışılır. Bu məqsədlə xeyli dil faktlarına müraciət edilir. Burada frazeoloji qovuşmalar müxtəlif bucaqlardan araşdırılaraq təsnif olunur. Daha dəqiqi, frazeoloji qovuşmaların başqa dillərə hərfi tərcümə edilməsi və onların mətndənkənar şəraitdə ayrıca izah olunması kimi səciyyəvi cəhətlərindən bəhs olunur. Bu müstəvidə müəllif bədii mətni linqvopoetik baxımdan tam mənimsəyən bir tədqiqatçı təəssüratı yaradır.

Dissertasiyanın III fəslində sabit sintaktik birləşmələrin struktur-üslubi xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada söz birləşməsi şəklində olan sabit birləşmələrin bədii mətnə müəllif cümləsinin tərkibində daxil edilməsi yollarından bəhs edilir. Bütün bu tip sabit sintaktik birləşmələr danışmaq aktında təbii şəkildə aktuallaşdırılır. L.Cəfərova belə sintaktik birləşmələrin dildəki funksionallığını tutarlı nümunələrə istinad etməklə əsaslandırır. Məsələn, Azərbaycan dilində: “Yeddi arxa dönən”; ingilis dilində: “God willing”; rus dilində: «перед лицом». Heç şübhəsiz, bu tip araşdırmalar təkcə dilçilik deyil, həm də tarix, etnoqrafiya və psixologiya baxımından faydalıdır.

Bəllidir ki, mətnin müxtəlif bucaqlardan təhlili onun semantikasını daha asanlıqla qavramağa imkan yaradır. Bu mənada L.Cəfərova makro və mikro mətnləri yaradan vahidlər kontekstində yalnız tema və remanın səciyyəvi cəhətlərini yox, eyni zamanda artikllərin, modal sözlərin, nidaların, assonans və alliterasiyaların rolunu müəyyənləşdirməyə çalışır ki, bu da onun kamil bir dilçi kimi formalaşdığını söyləməyə əsas verir. Bu məqamda müəllifin təqdim etdiyi bir nümunəni xatırlatmaq lazım gəlir: “İlan vuran ala çatıdan qorxar”; “İlan çalan ala çatıdan qorxar”. İkinci deyimdəki obrazlılığın daha çox

“ç” samitinin alliterasiyası ilə reallaşması müəllifin diqqətindən yayınmayıb.

Diqqətçəkən məsələlərdən biri də müəllifin üslubudur. Məsələn, müəllif yazır: “Azərbaycan dilində yeddi arxa dönən ifadəsinin bütün komponentləri bu gün də ayrı-ayrılıqda işlədilir. Bu frazeoloji qovuşmanın yaranma səbəbi isə qan qohumluğu və şəcərə anlayışı ilə əlaqədardır (s.65). Bu tip cümlələr onu göstərir ki, müəllifin dili sadə və aydındır.

Davranış frazeologizmlərin sərhədinin dəqiqləşdirilməsi (qohumluq, tanışlıq, dostluq, adət-ənənə ilə bağlı olma) dissertasiyanın ən uğurlu cəhətlərindən hesab oluna bilər. “Davranış frazeologizmlərinin toplanması və tədqiqi, dil və davranış problemi, habelə etnolinqvistika, psixolinqvistika baxımından əhəmiyyətli və zəruridir”, - deyən müəllif fikirlərini ingilis dilindəki “Good morning!”, Azərbaycan dilindəki “Xoş gəlmişsiniz”, “Əleykəssalam” kimi nümunələrlə arqumentləşdirir, həm də problemə daha çox diaxronik deyil, sinxronik müstəvidə aydınlıq gətirir.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin sabitlik göstəricisi əsasən, bu cür göstərilir: işlədilməyə görə sabitlik? struktur-semantik sabitlik, leksik sabitlik, semantik sabitlik, sintaktik sabitlik. L.Cəfərova bu cür göstəriciləri o qədər də məqbul hesab etmir və problemə yeni prizmadan yanaşır: “Ancaq bütün bunlar göstərilən vahidlərin nitqdə deyil, əsas etibarilə dildə sabitlik vəziyyətini səciyyələndirir və buna görə də onların “işlədilməyə görə sabitlik” xüsusiyyəti daimi əlamət kimi qəbul edilə bilməz. Əksinə, frazeologizmlər (idiomların əksəriyyətini çıxmaq şərti ilə) nitqdə işlədilərəkən situasiya ilə bağlı olaraq struktur-semantik, leksik və semantik sabitliyini itirə bilər(s.218).

Qeyd edək ki, müəllifin bu cür arqumentləşdirilmiş təhlilləri dissertasiyada kifayət qədərdir.

L.Cəfərova haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, sabit birləşmələr bədii mətnə müəllif cümləsinin tərkibində daxil edilir. Cümlə şəklində olan sabit birləşmələr isə bədii mətnə öz strukturunu saxlamaqla cümlə şəklində, ancaq mürəkkəb sintaktik bütövün (mikromətnin) tərkibində istifadə olunur.

Dissertasiya ümumi məzmununu özündə əks etdirən nəticə ilə yekunlaşır. Müəllifin mövzu ilə bağlı 39 adda əsəri çap olunmuşdur ki, bunlar da dissertasiyanı tam əhatə edir.

Bununla belə, dissertasiyada bəzi qüsurlar da gözünü göstərir:

1. Dissertasiyada atalar sözlərinin poetik strukturu və semantikasına geniş şəkildə münasibət bildirilsə də, atalar sözləri ilə zəngin olan “Dədə Qorqud kitabı”na müraciətə rast gəlinmir.

2. Tapmacaların frazeoloji, həm də qeyri-frazeoloji birləşmə kimi qeyd olunması, fikrimizcə, kifayət qədər əsaslandırılmayıb (s.59).

3. Dissertasiyada sabit birləşmələrin tərcüməsi probleminə geniş şəkildə münasibət bildirilməyib.

4. Bəzi orfoqrafik səhvlərə rast gəlinir: səh. 173-də yazılıb: meyl (olmalıdır: meyl).

Bu iradlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏKAMÜLÜ (SADƏ CÜMLƏYƏ TRANSFORMASIYA)

Tabeli mürəkkəb cümlə türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində geniş tətbiq olunmuş sahələrdədir. Buna baxmayaraq, bu sahədə həllini gözləyən məsələlər də çoxdur. Xüsusilə mürəkkəb cümlənin təkamülü, budaq cümlə növlərinin dəqiqləşdirilməsi, qovuşuq mənalar, natamam formalar və s. dərindən tədqiq olunması məsələlərdəndir. Bu baxımdan T.M.Hacıyevin hazırladığı vəsait həmin sahədəki boşluğu müəyyən qədər doldurmaq gücündədir.

Dilin bütün vahidləri kimi, cümlə, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə tarixi inkişaf prosesi keçir; bu prosesdə tabeli mürəkkəb cümlə müxtəlif qrammatik formalarda təzahür edir. Müasir dilimizdə izahı nisbətən çətin olan bəzi konstruksiyaların semantik-qrammatik səciyyəsinə dəqiq müəyyənləşdirmək üçün bu prosesin izlənməsi olduqca gərəklidir. T.Müzəffəroğlunun əsəri də məhz bu prosesin mahiyyətini açır, tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsinin linqvistik əsasını üzə çıxarır.

Transformasiya anlayışının linqvistik izahını verən müəllif struktur dilçiliyin süni mahiyyət daşıyan təhlillərindən uzaq olduğunu, dilin təbii inkişaf prosesini izlədiyini nəzərə çatdırır. Belə ki, tarixən sadə cümlənin inkişaf edərək mürəkkəb cümləyə çevrildiyi kimi, mürəkkəb cümlə də təbii inkişaf prosesində sadə cümləyə

çevrilmişdir.

Əsərdə mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyasını doğuran səbəblər şərh olunur. Müəllif bunun bir neçə səbəbini göstərsə də, modallıq və dilin qənaət prinsiplərinin aparıcı rola malik olduğunu tutarlı faktlarla əsaslandırır. Məlumdur ki, modal münasibət güclü olan tabeli mürəkkəb cümlədə baş və ya budaq cümlənin reduksiya və ya ellipsisi nəticəsində digər komponentdə dəyişiklik onu cümlə üzvü, yaxud köməkçi dil vahidinə çevirir. Əsərdə bu prosesin pillə-pillə, ardıcılıqla izlənməsi xüsusi olaraq dəyərləndirilməlidir.

Kitabda reduksiya uğrayan tərəf kimi birinci komponent göstərilir və bunun səbəbi kimi sıralanmada məhz tema-remə münasibətlərinin olduğu açıqlanır. Təsadüfi deyil ki, çevirmə nəticəsində alınan transformlar, əsasən, birinci komponent olur ki, bunun da digər cümlədə tərkib hissəsi kimi çıxış etməsi ilkin olaraq, mətni xarakter daşdığı, daha doğrusu, sonradan motivləşdiyi məlum olur.

Prosesə kompleks şəkildə yanaşan T.Müzəffəroğlu reduksiyanın özünün iki şəkildə baş verdiyini göstərir: cümlə üzvlərinin qrammatik cəhətdən dəyişməsi; bütöv cümlənin qrammatik cəhətdən dəyişməsi. Hər transformasiya prosesinə aid gətirilən misallar və onların təbii inkişafda izlənməsi inandırıcı və elmidir. Bunun üçün, yeri gəldikcə, dilimizin tarixi abidələrindəki materiallara müraciət edilir, onların ayrı-ayrı zamanlardakı vəziyyəti göstərilir, müasir forması ilə müqayisə edilir. Belə faktlar dilimizdə sintaktik konstruksiyaların təkamülünü izləmək, doğru-düzgün elmi nəticələrə gəlmək üçün çox qiymətlidir.

Əsərdə diqqəti çəkən hallardan biri dil materiallarının dəqiqliyi ilə, həm də əsl dilçi duyumu ilə

seçilməsidir. Təbii ki, dilimizin tarixinə dair ədəbi abidələr o qədər də dərinə getmir, ona görə də hər dəfə təkamül prosesini abidələrdən gətirilən materiallarla izləmək mümkün olmur. Lakin müasir dil faktları bəzən elə məntiqi, elmi əsaslarla rekonstruksiya olunur ki, onların təbiiliyinə heç bir şübhə yaranmır.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisində çoxlu sayda mübahisə doğuran məsələlər və dil faktları var. Onların bəziləri sintaktik vahid kimi dövrümüzdə formalaşma mərhələsini keçirən vahidlər barəsindədir. T.Müzəffəroğlunun kitabında bu tip sintaktik vahidlərin dəqiq təhlili, onların müəyyənləşmə kriteriyaları verilir. Bu sahədə bəzən elmi polemikalara yer vermək, elmi-nəzəri fikirləri saf-cürük etmək praktik məsələnin həllinə xidmət edir. Həm də elmi mübahisələr son dərəcə aydın, məntiqi əsaslıdır.

Kitabın ən maraqlı hissələrindən biri üçüncü – sonuncu fəslidir. Burada tabeli mürəkkəb cümlənin transformasiyasından alınan dil vahidləri qruplaşdırılır, onların yaranma trayektoriyası şərh olunur, müasir dilimizdəki yerləri müəyyənləşdirilir. Xüsusilə köməkçi nitq hissələrinin transform olduğunu əsaslandıran müəllif bu yolla formalaşmış cümlə üzvləri və digər sintaktik vahidlər haqqında danışır, düzgün nəticələr çıxarır.

Türkologiyanın, eyni zamanda rus və Avropa dilçiliyinin son nailiyyətlərinə söykənən T.Müzəffəroğlu Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülünü, daha dəqiqi, sadə cümləyə transformasiyasını “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd hərami” kimi abidələrlə müqayisəli şəkildə araşdırır, budaq cümlə növlərinin orta əsrlərdə müasir dildəki rəngarəng struktur-semantik variantlarda mövcud olmadığını əsaslandırır. Bu

isə o deməkdir ki, müəllif problemə təkcə sinxronik deyil, həm də diaxronik müstəvidə yanaşır. Burada müəllifin yalnız bir fikrini xatırlatmaqla kifayətlənirik: “Transformasiya prosesində reduksiyaya uğrayan komponent müxtəlif dil vahidlərinə – cümlə üzvünə, ara sözə, ədata, bağlamaya və s.çevrilir; ilkin mənasını müəyyən mənada qoruyan transform cümlə üzvü, ilkin mənasını itirən transform bağlayıcı, orta mövqe tutanlar isə ara söz və ədatlar olur”. Bu cür detallar onu deməyə əsas verir ki. Müəllif transformasiya prosesindəki təkmilləşmə və zənginləşməni təkcə izləmir, həm də onun nəzəri əsaslarını konkret faktlarla arqumentləşdirir.

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİYASININ LEKSİK PROBLEMLƏRİ

Aydın Məmməd oğlu Paşayevin “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası şəxs adlarının leksik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş ən mükəmməl tədqiqat əsəridir. Bu vaxta qədər antroponimlər müxtəlif cəhətdən tədqiq olunsada, antroponimik kateqoriyalar kompleks halda tədqiq edilməmişdir. Antroponimiyanın əsas (əsl ad, ata və soy adı) və köməkçi (ləqəb, təxəllüs və titül) ad kateqoriyalarının kompleks halda tədqiq olunduğu bu dissertasiyada indiyə qədər bəzi tədqiqatlarda xatırlanan və ya heç xatırlanmayan bir sıra problemlər tədqiq olunmuş və müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur.

Qədim türk və müasir ad sistemləri, advermə ənənələri bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənsədə, tədqiqatlarda bunlar, əsasən, nəzərə alınmamış və ya əsl adlar haqqında söylənilən fikirlər ziddiyyətli şəkildə verilmişdir. Azərbaycan dilinin ümumi leksikasına aid tədqiqatlarda isə onomastik, o cümlədən antroponimik leksika nəzərə alınmamışdır. Nəticədə apelyativ və antroponimik leksikanın oxşar və spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmamış, real faktlar əsasında araşdırılmamışdır. Antroponimlərin müəyyən mənaya malik olub-olmaması, onların sərbəstliyi və təsadüfiliyi, ümumiliyi, səciyyəvləndirici xüsusiyyəti, aid olduğu obyektlə əlaqəsi, başqa dilə keçərkən tərcümə olunub-olunmaması və s. kimi mübahisəli məsələlər bu vaxta qədər araşdırılmamışdır. Bu mənada Aydın Məmməd oğlu Paşayevin “Azərbaycan

antroponimiyasının leksik problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası çox aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Dissertasiyanın elmi yeniliyi, ilk növbədə, əsas və köməkçi ad kateqoriyalarının kompleks halda tədqiqata cəlb olunmasından ibarətdir. Apelyativ və antroponimik leksikanın oxşar və fərqli cəhətlərini, eyni zamanda qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi, antroponimik vahidlərin yuxarıda qeyd olunan problemlərinin zəngin nümunələr əsasında öyrənilməsi, antroponimlərin həm linqvistik, həm də onomastik cəhətdən təhlil edilməsi, advermə adət və ənənələri ilə əlaqədar olaraq antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri, antroponimik leksikoqrafiya haqqındakı mülahizələr və s. dissertasiyanın əsas elmi yeniliklərindəndir.

Azərbaycan antroponimik leksikasına həsr olunmuş tədqiqatlarda elə mübahisəli məsələlər yoxdur ki, burada öz geniş elmi həllini tapmasın. Təsadüfi deyildir ki, dissertasiyanın adı “Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri” adlanır. Başqa sözlə, dissertasiya başdan-baş a bir çox problemlərin elmi təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu problemlər “Antroponimik leksikanın məqsəd və vəzifələri” adlanan birinci fəsildə daha çoxdur. Fəslin “Antroponimik leksika haqqında” adlanan 1-ci bölməsində antroponimik leksikanın spesifik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmiş, “Apelyativlər və antroponimlər” adlanan 2-ci bölməsində isə apelyativlər və onlardan əmələ gələn antroponimlər müqayisə edilmiş, qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmışdır.

“Antroponimlərin mənası varmı?” adlanan 3-cü bölmə, doğrudan da, onomastikada çox mübahisəli məsələlərdəndir. Qeyd edək ki, rus dilçiliyində antroponimlərin müəyyən mənaya malik olması artıq

təsdiq edilmişdir. Azərbaycan antroponimikasında isə mübahisələr hələ də qalmaqdadır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti antroponimlərin müəyyən mənaya malik olmadığını göstərir. A.Paşayev rus və Azərbaycan antroponimikəsindən bu sahədə mövcud olan mülahizələri müqayisə yolu araşdıraraq müəyyənləşdirilmişdir ki, antroponimlər apelyativlərə nisbətən çoxmənalıdır. Apelyativin leksik mənası ilə onun əsasında düzələn antroponimin leksik mənası eynidir. Lakin apelyativdən düzələn antroponim apelyativin aid olduğu anlayışla əlaqəsini kəsir və “insan”, “şəxs” anlayışı ilə əlaqələndirir.

A.Paşayev Azərbaycan antroponimikasında adın mənasından danışarkən qeyd edir ki, adın mənası həm də danışanın həmin ad sahibi haqqındakı ensiklopedik biliyinin həcmindən asılıdır. Müəllifin göstərdiyi nümunələr bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir.

“Antroponimlərin apelyativləşməsi” adlanan 4-cü bölmədə dissertant bəzi tədqiqatçılardan fərqli olaraq, antroponimlərin müxtəlif üsullarla apelyativləşməsi haqqında mövcud mübahisələrə yekun vurmuş və obyektiv fikirlər söyləmişdir. “Antroponimlərin sərbəstliyi və təsadüfiliyi haqqında” adlanan 5-ci hissədə həmin problemlə bağlı dünya dilçiliyində, həm də türko-logiyadakı fikirlər saf-çürük edilir: “Xüsusi isimlər sərbəst, ixtiyari və təsadüfidir” (F.de Sössür); “Xüsusi adlar aid olduqları əşyaya münasibətdə...təsadüfi xarakter daşıyır” (L.A. Vuldenskaya və N.P.Kolesnikov); V.A.Nikonov isə “Ad və cəmiyyət” kitabında bölmələrdən birini “Adların seçilməsi” adlandırır. Azərbaycan alimlərinin əksəriyyəti (M.Adilov, V.Aslanov, A.Qurbanov, Ş. yev və b.) kimi dissertant da adların təsadüfi və sərbəstliyini inkar edir. Bu fikir antroponimlərin bütün

kateqoriyalarında özünü göstərir.

Rus və Azərbaycan onomastikasında antroponimlərin ümumiliyi və fərdiliyi, mücərrədliyi və konkretliyi (6-cı bölmə) haqqında mübahisələr daha geniş yayılmışdır. Bir sıra alimlər antroponimlərin ümumi və fərdiliyini, bəziləri isə fərdi və konkretliyini təsdiq edir. Dissertant isə rus onomastikasında ən faydalı tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirildiyi “Onomastik tədqiqatların nəzəriyyə və metodikası” kitabındakı “Xüsusi adlar ən ümumi və ən fərdi, ən beynəlmiləl və ən milli sözlər hesab edilir” fikrinə əsaslanır. A.Paşayev F.de Sössürün “Dil amili ilə nitq anlayışı üst-üstə düşmür” fikrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, antroponimlər dildə ümumi və mücərrəd, nitqdə isə fərdi və konkretir. Hələ vaxtilə Ə.Dəmirçizadə də ümumi sözlərə nisbətən xüsusi isimlərin (Əli, Məmməd, Yusif və s.) daha çox ümumi olmasından söz açmışdır.

Dissertant antroponimlərin səciyyəlandırıcı xüsusiyyətləri və denotatla əlaqəsi haqqında olan mübahisələrə yekun vuraraq göstərir ki, antroponimlər də aid olduğu denotatı səciyyəlandırır və onun maraqlı bölməsindən biri də antroponimlərin başqa dilə keçərkən tərcümə olunub-olunmaması məsələsidir. Adətən, xüsusi adların heç bir mənaya malik olmadığını iddia edənlər onların başqa dilə keçərkən ancaq transkripsiya olduğunu göstərirlər. Dissertant isə mövcud mübahisələrə yekun vuraraq başqa dilə keçərkən tərcümə və ya transkripsiya olunan antroponimlərin sərhədini müəyyənləşdirmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə “Antroponimik leksikanın layları, dəyişməsi və qarşılıqlı əlaqəsi” adlanır və üç hissədən ibarətdir. “Antroponimik kateqoriyalar” adlanan

birinci hissədə əvvəl əsas (əsl ad, ata və soy adları), sonra isə köməkçi (ləqəb, təxəllüs və titullar) hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Əsl adların izahı zamanı advermə ənənələri ilə əlaqədar olaraq kişi və qadın adları, müştərək adlar, qoruyucu adlar, ikiadlılıq, şəxsin ikinci və ya sonrakı adları haqqında da geniş məlumat verilmişdir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, bunların bəzisi haqqında ilk dəfə məhz burada danışılır.

Bu vaxta qədər ata və soy adları, onların ad sistemində meydana gəlməsi haqqında rus dilçiliyi və türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan antroponimiyasında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Yəni rus dilində soy adları XVI- XVII əsrlərdə formalaşmış, türk dillərində isə onlar guya XIX əsrdə rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Lakin dissertant real faktlara əsaslanaraq göstərir ki, türk ad sistemində soy adlarının yaranma tarixi daha qədimdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Bayandır xan, Qazılıq Qoca, Qıpçaq Məlik və s. kimi soy adları işlənmişdir. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq müxtəlif yaşayış məskənlərində Orduxanlı, Seyidli, Paşalı, Ağşalvarlılar, Ətyeməzlər, Pişikbağlayanlar və s. kimi qəbilə, tayfa adları və sülalələr (Şirvanşahlar, Atabəylər və s.)elə soy adları olmuşdur.

Dissertasiyada ləqəblər, ləqəbvermənin xarakteri, işlək dairəsi, funksiyası, səciyyəlandırıcı xüsusiyyətləri, onların titul və təxəllüslərdən fərqli cəhətləri geniş izah olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, müəllif ərəb dilindəki “ləqəb”in müasir ədəbi dilimizdəki “ləqəb”ə nisbətən daha geniş mənaya malik olmasını faktlarla arqumentləşdirmişdir.

II fəslin “Antroponimlərin dəyişdirilməsi” adlanan 2-ci hissəsində antroponimlərin dəyişdirilməsindən söz

açılır. Müəllif əsaslandırır ki, qədim türklərdə adların dəyişdirilməsindən söz gedə bilməzdi. Çünki şəxsin adı onun fəaliyyəti, igidliyi, qəhrəmanlığı ilə əlaqədar olardı. Hazırda isə ləqəbdən başqa, əsas və köməkçi ad kateqoriyalarının dəyişdirilməsi yalnız rəsmi təşkilatlar tərəfindən qeyd olunur və həyata keçirilir.

Bu fəslin 3-cü bölməsi “Müasir antroponimik modellər haqqında” adlanır. Burada əvvəl antroponimik modellər haqqında məlumat verilmiş, sonra isə hazırda istifadə edilən üçkomponentli (soy adı – əsl ad – ata adı) ad modeli şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın 6 hissədən ibarət olan III fəslə “Antroponimlərin yaranma mənbələri, mənşəyi, mənə və üslubi çalarları” adlanır. Müəllif “Antroponimlərin yaranma mənbələri” adlanan 1-ci hissədə həmin mənbələri iki qrupa bölür:

1.Ümumi sözlərdən düzələn antroponimlər; 2. Xüsusi adlardan düzələn antroponimlər. Bunların da hər biri 12-15 bənddə qruplaşdırılmışdır. Apelyativlərdən düzələn antroponimlər izah olunarkən zoonim, fitonim, bədən üzvlərinin adları, gözəllik, incəlik, zəriflik, rəng, əhval-ruhiyyə, arzu, igidlik, qəhrəmanlıq, böyüklük, qohumluq münasibətləri, kainat, vətən, xalq, təbiət hadisələri, peşə-sənət, vəzifə və s. ilə əlaqədar olan əsl adlar, ləqəb və təxəllüslər araşdırılmışdır.

Xüsusi adlar əsasında düzələn antroponimlər şərh edilərkən teonim, mifonim, etnonim, eləcə də müxtəlif antroponim, titul, toponim, astronim, xronim və s. onomastik vahidlərdən əsl şəxs adları kimi istifadə olunmadan söz açılır və zəngin nümunələr göstərilir. Burada da əsl ad, ləqəb və təxəllüslər kompleks halda tədqiq edilmişdir. “Antroponimlərin mənşəyinə görə

növləri” adlanan 2-ci hissədə türk və alınma (ərəb, fars, rus və Qərbi Avropa mənşəli) antroponimlər (əsl ad, ləqəb, təxəllüs və titullar) araşdırılmışdır.

Həm ümumi dilçilikdə, həm də müasir Azərbaycan antroponimikasında apelyativ və onimlərin, o cümlədən antroponimlərin tək və ya çoxmənalı olması haqqında çox yazılmışdır. Sonuncu fəslin “Antroponimlərin mənə çalarları” adlanan 3-cü hissəsində dissertant göstərir ki, antroponimlər həm daxilən, həm də xaricən çoxmənalıdır. Rus dilçiliyində də antroponimlərin çoxmənalı olması qəbul olunur. Təsadüfi deyildir ki, L.A.Vuldenskaya və N.P.Kolesnikov “Xüsusi adlardan ümumiyyə doğru” adlı kitabda paraqraflardan birini məhz “Xüsusi adlar çoxmənalıdır” adlandırmışlar. Burada apelyativ leksikada olduğu kimi, omonim, sinonim və antonim antroponimlər, “Antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri” adlı hissədə isə advermə ənənələri ilə əlaqədar olaraq anaforik, epiforik antroponimlər haqqında geniş məlumat verilmişdir.

III fəslin “Antroponimlərin istifadə dairəsi” və “Antroponimik lüğətçilik” adlanan 5-ci və 6-cı hissələrində antroponimlərin dildə ən çox dəyişikliyə məruz qalmasından, ümumişlək, arxaik və yeni olmasından, eyni zamanda antroponimik lüğətlər haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiyada öz əksini tapan bütün məsələlər “Nəticə”də əhatə edilmişdir. “İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı”ndan aydın olur ki, dissertant rus dili, türk dilləri və Azərbaycan dilində antroponimik leksika ilə əlaqədar olan elmi əsərlərdən səmərəli şəkildə bəhrələnməmişdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, dissertasiya ilə əlaqədar bəzi iradlarımız da vardır.

1. Bir sıra alimlər antroponimlərin səciyyəlandırıcı

xüsusiyyətlərə malik olmadığını, denotatla əlaqələnmədiyini və adın şərti olduğunu göstərir. Dissertant isə antroponimin səciyyələndirici xüsusiyyətlərə malik olduğunu, həm də bu müstəvidə denotatla birbaşa əlaqələndiyini göstərsə də, inandırıcı fikirlər söyləyə bilmir.

2. Dissertasiyada köməkçi ad kateqoriyalarından olan (səh.63-74) məlumat verilərəkən titullarla fəxri adlar eyniləşdirilir. Daha doğrusu, dissertantın (səh.135-146) arqumentləri tutarlı görünür.

3. Dissertant təxəllüsləri siyasi və ədəbi-bədii olmaqla iki qrupa bölür. Digər tərəfdən, “imza”, “gizli imza” terminlərindən də istifadə edir ki (səh.156-157), bu da ziddiyyətlidir.

4. Dissertasiyanın “Yeni (neologizm) antroponimlər” bölməsində Aydın, Qorxmaz, Gülüş kimi antroponimlər “Bədii ədəbiyyatdan gələn adlar” başlığı altında təqdim edilir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki həmin adlara 1723-28-ci illərdə osmanlı məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də də rast gəlinir; məs: Əli Aydın oğlu (səh.67), Səid Qorxmaz oğlu (səh.55), Gülüş Durmuş oğlu (səh.100).

Qeyd edək ki, bu iradlar dissertasiyanın ümumi elmi əhəmiyyətinə mənfi təsir göstərmir.

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİKASI

30 ilə yaxındır ki, ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Azərbaycan onomastikası” fənni tədris olunur. Lakin bu vaxta qədər onomastikanın şəxs adları öyrənən antroponimika bölməsi ilə bağlı mükəmməl bir dərs vəsaiti hazırlanmamışdır. Elə buna görə də 40 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan antroponimikasının tədqiqinə aid bir neçə sanballı monoqrafiya və izahlı lüğətlər həsr edən Aydın Paşayevin “Azərbaycan antroponimikası” adlı əsəri bu boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edir.

“Ön söz, üç fəsil, “Nəticə” və “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı”ndan ibarət olan bu vəsait Azərbaycan antroponimikasının hərtərəfli tədqiqinə həsr olunmuş ən mükəmməl tədqiqat əsəridir. Müəllifin təqdim etdiyi vəsaiti nəinki təkcə Azərbaycan, hətta ümumtürk antroponimikasının nailiyyəti kimi qiymətləndirmək olar.

“Ad sistemində antroponimik kateqoriya və modellərin meydana gəlməsi” adlanan birinci fəsildə ümumi və onomastik leksika haqqında məlumat verilmiş, əsas və köməkçi ad kateqoriyalarının ad sistemində meydana gəlməsi inandırıcı şəkildə araşdırılmış, müqayisəli şəkildə geniş tətbiq edilmiş, onların dəyişdirilməsi müxtəlif ad sistemləri və antroponimik modellər ilk dəfə olaraq faktlar əsasında işıqlandırılmışdır.

“Antroponimlərin təsnifi, mənşəyi və semantik xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəsildə antroponimlər təsnif olunmuş, milli və alınma antroponimlərin leksik mənaları izah edilmiş, onların semantik və üslubi çalarları kimi məsələlər zəngin nümunələr əsasında araşdırılmışdır.

“Antroponimik leksikanın ümumi məsələləri” adlanan üçüncü fəsildə isə apelyativ və antroponimik leksika və onların qarşılıqlı əlaqəsi müqayisəli şəkildə şərh edilmiş, antroponimlərin çoxmənalılığı, denotatla əlaqəsi, transkripsiya və tərcümə problemləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısından aydın olur ki, müəllif Azərbaycan, rus və digər türk dillərində olan mövcud ədəbiyyatdan geniş istifadə etmiş və orijinal bir tədqiqat əsəri yazmışdır. Əminik ki, vəsait filologiya fakültələri tələbələrinin antroponimikaya aid tələbatını uğurla ödəyəcəkdir. Bu mənada vəsaitin çap olunması vacibdir.

DİLLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK SƏVİYYƏDƏ TƏDQIQININ LİŊVOPSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Son dövrlərdə dilçiliklə digər elmlərin kəsişmə nöqtəsində yaranan yeni dilçilik sahələrinə maraq artmışdır: fəlsəfi dilçilik, məntiqi dilçilik, riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi, sosiolinqvistika, psixolinqvistika qeyd edilən sahələrin ən aktuallarıdır.

Azərbaycan dilçiliyinin müasir səviyyəsində psixolinqvistika, kompüter dilçiliyi və sosiolinqvistika dilçi alimlərimizin diqqətini daha çox cəlb edir. Təsadüfi deyil ki, son on ildə müdafiə olunan fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru dissertasiyalarının hər üçündən biri ya kompüter dilçiliyinə, ya sosiolinqvistikaya, ya da psixolinqvistikaya aid olur. Bununla belə, həmin sahələr üzrə yeni konsepsiya və ya nəzəriyyələrin yaradılması halına rast gəlinmir.

Son 10-20, bəlkə də, 100 ildə ilk dəfədir ki, Azərbaycan dilçiliyində müstəqil nəzəri konsepsiya irəli sürülür, bu nəzəriyyənin minimal vahidləri, psixoloji və linqvistik əsasları, reallaşma mexanizmi bütün detalları ilə izah edilir. Həmin nəzəri konsepsiya məhz filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mayıl Binnət oğlu Əsgərovun "Dillərin leksik-qrammatik səviyyədə tədqiqinin linqvopsixoloji problemləri" adlı tədqiqat işində təqdim olunur.

Bəri başdan qeyd edək ki, bu dissertasiyanın avtoreferatı tam bitkin əsər təəssüratı yaradır. Belə ki, avtoreferatın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, müdafiəyə çıxarılan maddələr, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti

haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatda irəli sürülən nəzəri konsepsiyanın minimal vahidləri “gerçəklik elementi” və “intelektual obrazı”dır. Bu minimal vahidlərin mahiyyəti iddiaçı tərəfindən anlaşıqlı bir dillə izah edilir.

Təqdim edilən nəzəri konsepsiyanın psixoloji əsasını $S+K+F=D$ (stimul+kod+fəaliyyət= dərkətmə) sxemini təşkil edir.

Dərkətmə və təfəkkür proseslərinin mahiyyət baxımından izahını asanlaşdırmaq üçün müəllif həmin prosesləri ardıcıl şəkildə cərəyan edən 4 faza şəklində təqdim edir: *birinci faza* - məlumatın qəbulu və ona uyğun intellekt obrazının yaradılması; *ikinci faza* – qəbul edilmiş məlumatın əsas yaddaşa qeyd edilməsi; *üçüncü faza* - yaddaşda olan məlumatın xatırlanması; *dördüncü faza* – xatırlanmış və ya yada salınmış məlumatlardan praktik şəkildə istifadə edilməsi.

Bir cəhəti xüsusi olaraq vurğulayaq ki, əvvəlki psixolinqvistik nəzəriyyələrdə əsas diqqət sadəcə nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesinin psixoloji şərhinə yönəlirdi. Bu tədqiqatda isə təkcə nitqin deyil, onu əmələ gətirən bütün dil vahidlərinin, formaların, o cümlədən də sözün yaranma və mənimsənilmə mexanizmidə izah olunmuşdur. Bu da dissertasiyanın uğurlu cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqat obyektinə tamamilə yeni müstəvidən yanaşan M.Əsgərov göstərir ki, sözün yaranma bilməsi üçün onun aid olduğu gerçəklik vahidi dərk edilmiş olmalıdır və həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı ünsiyyət ehtiyacı yaranmalıdır. Bu iki şərt ödəndikdən sonra söz düşünərək dərkətmə yolu ilə yaradılır. Sözün mənimsənilməsi o halda mümkün olur ki, onun aid olduğu gerçəklik vahidi

əvvəldən dərk edilmiş olsun, ya da sözün mənimsənilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilsin.

İddiaçı özünəməxsus baxış bucağına istinadən haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər sözün gerçəklik vahidi haqqında məlumat yaddaşdan silinərsə, həmin söz dildə qala bilməz, arxaikləşərək dili tərk etməlidir.

Problemi özünəməxsus müstəvidə və təklif etdiyi konsepsiya çərçivəsində analiz etməyə çalışan iddiaçının fikrincə, ünsiyyətə xidmət edən nitq dərkətmə prosesinin dördüncü fazasında total modullaşma yolu ilə yaranır. Eşidilən nitqin mənimsənilməsi isə dərkətmə prosesinin birinci fazasında baş verir və bu prosesi müəllif gerçəklik vahidi ilə bağlı məlumatların alınması kimi izah edir.

Nəhayət, onu da vurğulayaq ki, M.Əsgərov problemin bütün tərəflərini sistemli şəkildə, həm də tutarlı fakt və arqumentlər gətirməklə təhlil süzğəcindən keçirib.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN FEİL SİSTEMİNDƏ ALINMALAR (ƏDƏBİ DİLİN TƏŞƏKKÜLÜ KONTEKSTİNDƏ)

Ulu öndər Heydər Əliyevin çox doğru olaraq “milli varlığımızın mötəbər mənbəyi” kimi dəyərləndirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yarandığı dövrdən ötən 1300 il ərzində Azərbaycan xalqının mental şüurunun formalaşmasında, eləcə də ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, ağızdan-ağıza, nəsilən-nəsilə ötürməklə dastanları yaşadan xalqımız abidənin saf türkcəsini qan yaddaşına köçürmüş və bununla da öz mental şüurunun formalaşdıran linqvokulturoloji kodlar sistemini təsbit edə bilmişdir. Bir linqvokulturoloji fenomen olmaqla “Dədə Qorqud” dastanlarının süjet və dilində yer alan fabula və ifadələrin müasir ədəbi dilimizdəki alluzial əks-sədasının yaşadılmaqda olması abidənin ölməzliyinin, məhz linqvoetnik kodlaşma mexanizmlərində təzahür tapmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Elə bu səbəbdəndir ki, tarixə məlum olduğu dövrdən əsrlər ötməsinə baxmayaraq, “Dədə Qorqud” dastanları hələ də günümüzədək dilçi və ədəbiyyatşünaslarımızın, pedaqoq və psixoloqlarımızın, tarixçi və etnoqrafçılarımızın diqqətinə hakim kəsilməkdə davam edir.

Dastanın dilinin ən fərqli aspektlərindən təhlilinə həsr olunmuş hər yeni dəyərli tədqiqat əsəri bizi bu zəngin, zəngin olduğu qədər də qəliz və mürəkkəb olan etnokulturoloji fenomenin daha da dərinədən dərkinə bir addım da yaxınlaşdırmış olur. Bu səbəbdən “Kitabi-Dədə

Qorqud” abidəsinin mətnin linqvistik və linqvopoetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmamış olan və ya geniş, sistemli təhlil həllini tapmamış aspektlərini ortaya çıxaran və ya onlara yeni rəkursdan işıq sala bilən hər bir yeni əsər qorqudşünas alimlər, dilçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yalnız və yalnız alqışlanmalıdır. Bu baxımdan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Novruz qızı Əliyevanın “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrinin dilinin feil sistemində alınma komponentlərin çəkisi və rolunun araşdırılmasına həsr olunmuş dəyərli tədqiqatını – “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrinin dilinin feil sistemində alınma komponentlərin çəkisi və rolunun araşdırılmasına həsr olunmuş dəyərli tədqiqatını – “Kitabi-Dədə Qorqud”un feil sistemində alınmalar (ədəbi dilin təşəkkülü kontekstində)” adlı monoqrafiyasının ərsəyə gəlməsi faktını ümumilikdə qorqudşünaslığa layiqli bir töhfə kimi alqışlamalıyıq.

Gənc türkoloq S.Əliyeva zəngin dil bilgisinə istinadən ortaya qoymuş olduğu bu dolğun tədqiqat əsərində qorqudşünaslıqda ilk dəfə olaraq abidənin feil sistemində yer alan ərəb və fars mənşəli alınmaların sistemli təhlili aparılır, onların struktur-semantik özəlliklərinə işıq salınır. Müəllif yenə də ilk dəfə olaraq alınma komponentlərin statistikada deyil, ədəbi dilimizin təşəkkül tarixi boyunca dinamikada izlənməsinə xüsusi diqqət verir və həmin ərəb-fars mənşəli sözlərin ədəbi dilimizin müxtəlif mərhələləri boyunca uğramış olduğu struktur-semantik modifikasiyaları çox uğurla izləyir.

Burada xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, monoqrafiya çox yüksək səviyyəli elmi dildə yazılmış bitkin tədqiqat əsəri təsiri bağışlayır. S.Əliyevanın müraciət etdiyi elmi ədəbiyyatın çoxrakurslu olması onun problemə

ənənəvi yanaşmanın qəlibləşmiş standart çərçivələrini aşaraq, müasir linqvistik düşüncənin ortaya qoyduğu tələblərə müvafiq araşdırma ərsəyə gətirdiyini bir daha əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Tədqiqatla tanışlıq əsnasında S.Əliyevanın bir şərqşünas kimi zəngin dil bilgisi və komparativist tədqiqatçı duyumuna malik olduğunu da əyaniliklə ortaya qoyur.

Bütün bu deyilənlərdən çıxış edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Novruz qızı Əliyevanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un feil sistemində alınmalar (ədəbi dilin təşəkkülü kontekstində)” adlı monoqrafiyasını çapa tövsiyə edir və müəllifə bu çətin, lakin maraqlı araşdırıcı fəaliyyətində daha böyük uğurlar diləyirəm.

**PAREMIO-FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN
(AFORİZMLƏRİN) TƏRCÜMƏ PROBLEMİƏRİ
(L.N.TOLSTOYUN «HƏRB VƏ SÜLH»
ROMANININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Paremio-frazeoloji vahidlərin tipologiyası, lingvistik-üslubi özəllikləri, analitik mahiyyəti, implist və eksplist cəhətləri, universal-analitik dil konstruksiyalarının düzgün transformasiya prinsipləri və s. ümumi dilçilikdə nisbətən az araşdırılan məsələlərdəndir. Bu mənada Nəsimə Abbasovanın təqdim etdiyi dissertasiya həmin boşluğu, qismən də olsa, doldura bilər.

Avtoreferatdan bəlli olur ki, dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Bəri başdan xüsusi olaraq vurğulayaq ki, mövcud normalara uyğun şəkildə yazılmış avtoreferat dissertasiya və onun müəllifi barədə dolğun təəssürat yaradır. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– dissertasiya türkologiya, eləcə də rus və Avropa dilçiliyinə istinadən yazılıb. Müəllif təkcə klassik yox (B.Çobanzadə, F.Ağzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov... – türkoloqlar; F.de Sössür, Ş.Ballı, A.A.Bulaxovski, A.A.Reformatcki... – rus və Avropa dilçiləri), həm də müasir dövr dilçilərin (M.Mirzəliyeva, N.Vəliyeva, Q.Mahmudova... – Azərbaycan dilçiləri; V.N.Komissarov, U.Croft... rus və Avropa dilçiləri) frazeologiya ilə bağlı əsərlərini saf-çürük etmişdir ki, bu da ona düzgün elmi nəticələr söyləməyə imkan vermişdir;

– N.Abbasova təkcə ümumi dilçilik məsələlərini

deyil, həm də Azərbaycan və rus dillərinin incəliklərini dərinəndən bildiyi üçün L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsində işlənmiş paremio-frazeologizmlər, eləcə də onların xüsusi növü olan aforizmlər barədə dolğun fikirlər söyləyə bilib;

– müəllif türkologiyada ilk dəfə olaraq paremio-frazeoloji dil vahidlərinin tərcümə tarixinə sanballı mənbələr kontekstində aydınlıq gətirib;

– dissertasiyanın hər üç fəslində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, etnoqrafiya, psixologiya kimi elmlərin sintezi müşahidə olunur. Daha doğrusu, paremilərin poetik semantikasını məhz bu elmlərə istinadən təhlil süzgəcindən keçirilib. Bu işə onu deməyə əsas verir ki, N.Abbasova əsl dilçi, filoloq kimi formalaşmış...

Dissertasiyanın I fəslində belə adlanır: “Dilin paremio-frazeoloji vahidləri. Universal analitik konstruksiyalar və aforizmlər”. Burada paremio-frazeoloji dil vahidlərinin tədqiqi tarixinə ümumi dilçilik kontekstində münasibət bildirilir, tərcümə prosesində bu tip vahidlərin konseptualıq, variativlik, okkazional sintaqmatiklik kimi linqvistik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanır. Eyni zamanda dildə universal-analitik konstruksiyaların diferensiallığına müxtəlif bucaqlardan yanaşılır, problemlə bağlı ən kiçik detal belə təhlilə cəlb edilir.

Paremio-frazeoloji dil vahidlərinin “tərcüməolunmazlıq” problemi, linqvistik mentallığının tərcümədə və rilməsi, ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsi (təsviri, antonim, hərfi, müştərək və paralel tərcümələr), həmçinin “ədəbi tərcümə vahidi və aforizm-frazeoloji mikromətn” kimi məsələlər dissertasiyanın II fəslində (PFDV-lərin tərcümə tarixi) sistemli şəkildə tədqiq edilir. Burada da

praktik material kimi məhz L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanına müraciət edilir, dəqiq desək, romandakı spesifik paremio-frazeoloji vahidlərlə onların Azərbaycan dilinə tərcümə variantları müqayisə edilir. Yeri gəlmişkən, N.Abbasova bu müstəvidə təkcə bir dilçi yox, həm də səriştəli tərcüməçi statusunda çıxış edir.

Dissertasiyanın III fəslı (PFDV-lərin tərcümədə ifadə imkanları) dörd yarım fəsildən ibarətdir: PFDV-lərin tərcümə metodları; aforizmlərin trans-formasiya üsulları; “Hərb və sülh” romanındakı PFDV-lərin tərcümə özəllikləri; PFDV-lərin tərcüməsinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu yarım fəsillərdə ardıcılıq, məntiqi baxımdan birinin digərini tamamlaması açıq-aydın şəkildə görünür. Burada diqqətçəkən əsas məqamlardan biri paremio-frazeoloji vahidlərinin tərcümə özəlliklərinin məhz müqayisələr vasitəsilə (sıfır transformasiya, morfoloji transformasiya, proteza transformasiya, sintaktik transformasiya, sözün generalizasiyası, sözün modulyasiyası...) müəyyənləşdirilməsidir...

QƏDİM TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏN ORTA ƏSRLƏR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNƏ (TÜRKİ) KEÇİD DÖVRÜ

Türkologiyada istər qədim türk yazılı abidələri, istərsə də “türki” ədəbi dili haqqında xeyli araşdırmalar aparılmış, sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Orta əsrlər türk yazılı abidələrində Orxon-Yenisey abidələrinin səciyyəvi dil xüsusiyyətlərinin iştirakı məsələsi isə türkoloqların diqqətindən yayınmışdır. Bu mənada həmin dil xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə, həm də dil səviyyələri üzrə daha geniş planda tədqiqinə xüsusi ehtiyac vardır. Y.Əliyevin təqdim etdiyi “Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid dövrü” adlı doktorluq dissertasiyası məhz bu problemin həllinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiya giriş, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlara siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, metodu və mənbələri şərh edilir, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs olunur, işin tətbiqi, oprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

“Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: tarixi-mədəni şərait və dil prosesləri” adlanan I fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. I yarım fəsil “Qədim türk dövründə etnik-mədəni mühit və dil prosesləri” adlanır. Burada qədim türk dövrünün etnik-mədəni və dil prosesləri şərh olunur. Y.Əliyev qədim türk tarixinin etnik-mədəni proseslərini belə təqdim edir: etnokulturoloji mərkəzlər formalaşır, vahid dini-mifoloji sistem və ümumi yazılı (ədəbi) dil yaranır. Qədim türk dövrünün etnik-mədəni

proseslərində fəal iştirak edən türk etnosları dövrün əsas etnokulturoloji mərkəzlərini təşkil edir. Müəllifə görə, oğuzlar, qıpçaqlar, uyğurlar qədim türk dövrünün etnokulturoloji mərkəzləri hesab olunur. Bu etnos nümayəndələrinin sayca çoxluğu, qədim türk dövrünün əsas siyasi qüvvələrindən olması, eləcə də türk run yazılarında onlara aid dil xüsusiyyətlərinin daha qabarıq təzahürü bunu ehtimal etməyə əsas verir. Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrdə qədim türklərin vahid ədəbi dildən istifadə etdikləri faktlarla arqumentləşdirilir. Orxon-Yenisey abidələrində istifadə olunan qədim türk ədəbi dilinin spesifik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə səciyyələndirilir.

II yarımfəsil “Orta türk dövründə etnik-mədəni mühit və dil prosesləri” adlanır. Orta əsrlərdə türk etnoslarının etnik-coğrafi sərhədlərində dəyişikliklər baş verir. Yeni etnik-mədəni mühitlər yaranır, yeni etnokulturoloji mərkəzlər təşəkkül tapır: oğuzlar, qıpçaqlar, uyğurlar və karluqlar. VIII əsrdə Oğuz yabqu dövləti təşəkkül tapır, karluq tayfa birliklərinə əsaslanan Qaraxanlılar dövləti təşkil olunur. Uyğur dövləti yaradılır. Bu dövrdə karluqların mədəni fəaliyyəti artır. Orta əsr mənbələrində “Xaqaniyyə türkcəsi”, “Kaşğar dili”, “Kaşğar türkcəsi” adlanan orta əsrlər ümumtürk ədəbi dili türki fəaliyyət göstərir.

IX-XI əsrlərdə Türküstanda təşəkkül tapan türkinin təşkilində Orxon-Yenisey abidələrinin dil norması bir müddət əhəmiyyətli rol oynayır.

Bu yarımfəsildə qədim dövrdə Azərbaycanda etnik-mədəni mühit və dil proseslərinə də toxunulur, eradan əvvəl I minillikdə Azərbaycanda yaşayan qədim türklərin mükəmməl yazı mədəniyyəti olduğu göstərilir.

II fəsil “Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta türk dövrü yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı” adlanır. Bu fəsildə qədim türk yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə ötürülmüş dil normalarının izahı verilir, onların inkişafı izlənilir. II fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. “Fonoqrafik (fonetik) xüsusiyyətlər” adlanan I yarım fəsildə hər iki dövr türk yazılı abidələrinin fonetik və qrafik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Samitlər sistemində fərq müşahidə edilir. Söz əvvəlində [p],[k],[t] samitlərinin işlənməsi kimi türk runik yazılı abidələrinin xüsusiyyəti, fonetik paralelizm özünü göstərir. Bəzi sözlər səs-düşümünə, səs artımına məruz qalır. Digər leksik vahidlər səs əvəzlənməsi ilə səciyyələnir. İstər qədim türk əlifbası ilə, istərsə də ərəb əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə qrafik variantlılıq müşahidə olunur.

II yarım fəsil “Leksik xüsusiyyətlər” adlanır. Burada Orxon-Yenisey abidələrinin tipik leksikasını təşkil edən sözlərin orta əsrlər türk yazılı abidələrində olduğu kimi işlənməsi və məna dəyişikliyinə məruz qalması təhlil süzgəcindən keçirilir. Orxon-Yenisey abidələrinin dili üçün xarakterik olan ança, anta, andağ, arkış, bengü, bitı, bilgə, bodun, çab, çərig, çığay, edgü, eke, il, ilgəri, ini, kişi, kop, kuduz, katun, üqüz, öq, üküş, tenri, yabız və s. kimi leksik vahidlər orta əsrlərə aid türk yazılı abidələrində də işlənir. Bununla bərabər, elə sözlər var ki, onlar orta türk dövründə məna dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Məsələn, bitiq sözü həm əvvəlki dövrdə olduğu kimi “yazı”, həm də mənaca dəyişərək “kitab”, “dəftər”, “məktub” anlamlarını, arkış sözü müvafiq olaraq “karvan” və “xəbərçi”, “məktub”, sab isə “söz” və “xəbər”, “atalar sözü”, “hekayə”, ər sözü “döyüşçü” və “adam”, yabız sözü

“pis” və “qorxulu”, süçiq sözü “şirin” və “şərab”, bodun sözü “xalq” və “ailə üzvü” anlamlarını ifadə edir.

III yarımfəsil “Qrammatik xüsusiyyətlər” adlanır. Orta əsrlər türk yazılı abidələrinin qrammatik normalarında da türk run yazılarının dil xüsusiyyətləri iştirak edir. Təsirlik halın –ığ, -iq şəkilçisi, yönlük-istişamət məzmunlu –garu, -qerü, -ra əlamətləri, yerlik və çıxışlıq hallarını eyni forma ilə –da, -de, -ta, -te şəkilçiləri ilə ifadəsi, yönlük halın III şəxs əvəzliyi ilə işlənən –r morfemi (anar “ona”) və s. Müəyyən qədər fərqlənmələr də vardır. Belə ki, orta əsrlər dövründə yerlik və çıxışlıq halların ifadə formaları fərqləndirilir: -da, -de (-ta, -te) və –dan, -den (-tan, -ten); halların bir-birini əvəz etməsi qədim dövrdə az-az müşahidə olunurdusa, orta türk dövründə intensivləşirdi və s. Dissertasiyada təyini söz birləşmələri, feili birləşmələr, sadə və mürəkkəb cümlə modellərinin inkişaf tarixi kimi məsələlər məhz tarixi-lingvistik müstəvidə araşdırılmış, oxşar və fərqli cəhətlər konkret dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işi tələb edilən səviyyədə yazılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən irəli gələn məsələlər burada öz həllini tapmışdır. Müəllifin tədqiqatın əsas müddəalarını əks etdirən kifayət qədər çap edilmiş elmi əsərləri vardır. Əldə edilmiş nəticələr nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Y.Əliyevin çap olunmuş monoqrafiyaları, dərslər vəsaitləri, məqalələri və avtoreferatı dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Bununla yanaşı, dissertasiya ilə bağlı bəzi iradlarımız da vardır:

1.Səh.113-də yiyəlik halın bütöv forması kimi –nin şəkilçisi göstərilir. Məsələn, gözlərimnin. Halbuki yiyəlik hal şəkilçisi kimi bütöv forma –niŋ yox, - iŋ,-iŋ, -uŋ, -üŋ

morfemi götürülür.

2.Yerlik – istiqamət məzmunlu –ra morfemi şumer dili ilə müqayisə olunsa idi, daha dolğun fikirlər söyləmək olardı.

3.Fikri təsdiq üçün verilmiş nümunələrin sayı bir az çoxdur. Məsələn, leksik xüsusiyyətlərlə bağlı yeddi səhifə nümunə təqdim olunur (səh.94-100).

Bütün bunlar dissertasiyanın məzmunu və elmi əhəmiyyətinə ciddi xələl gətirmir.

XI-XII ƏSRLƏR TÜRK DİLLƏRİNİN ETNOQRAFİK LEKSİKASI

İndiyə qədərki türkoloji araşdırmalarda qədim türk mənbələrində işlənən etnoqrafik leksika kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb. Heç şübhəsiz ki, belə bir mövzunun araşdırılması türk dillərinin tarixi leksikologiya və dialektologiyası ilə, eyni zamanda qədim türk tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı bir sıra qaranlıq məsələlərə işıq sala bilər. Bu mənada Şəbnəm Həsənli-Qəribovanın təqdim etdiyi “XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası” adlı dissertasiya aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və XI-XII əsrlər türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin qısa lüğətindən ibarət olan dissertasiyanın ümumi məziyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, predmeti, obyektı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, mənbəyi və s. kimi məsələlər sistemli, həm də mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim olunur;

- müəllifin qədim və müasir türk dillərinə dərinlən bələdliyi ona etnoqrafizmlərlə bağlı ən kiçik detallı belə təhlilə cəlb etməyə imkan verib;

- etnoqrafizmlərin əksəriyyəti qədim türk mənbələrində necə yazılıbsa, elə də təqdim olunub (ərəb qrafikalı türk əlifbası və bəzən də göytürk əlifbası ilə);

- araşdırma obyektı kimi götürülmüş etnoqrafizmlər həm də “Dədə Qorqud kitabı” kontekstində təhlil süzgəcindən keçirilib;

- XI-XII əsrlər etnoqrafizmlərinin mənşəyinə müxtəlif prizmalardan yanaşılıb, milli və alınma etnoqrafizmlərin sərhədi, demək olar ki, dəqiqləşdirilib;

- digər mənbələrlə müqayisədə M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş etnoqrafizmlərin üstün mövqedə çıxış etməsi müxtəlif bucaqlardan təsdiqlənib;

- dissertasiyada etnoqrafizmlərin həm də tarix, etnoqrafiya kimi elmlərə istinadən araşdırılması müşahidə olunur;

- təhlilə cəlb edilmiş etnoqrafizmlərin kod-şifrəsi dəqiqliklə verilib. Hətta etnoqrafizmlər elə təqdim edilib ki, təkcə bu dissertasiyaya istinadən yeni bir dissertasiya da yazıla bilər...

Dissertasiyanın ”Türkologiyada etnolinqvistika və XI-XII əsr türk dillərində etnoqrafizmlərin inkişaf tarixi” adlı I fəslə dörd bölmədən ibarətdir ki, burada da etnoqrafik leksika və türkologiyada etnolinqvistikanın tədqiq tarixi, etnoqrafik leksikanın tədqiqat mənbələri, etnoqrafik leksikanın inkişafında sosiolinqvistik amillərin rolu, türk dillərindən dünya dillərinə keçən etnoqrafizmlər, türk dillərinə daxil olan alınma etnoqrafizmlər və XI-XII əsr etnoqrafizmlərinin müasir türk dillərinin dialektlərində əksi yığcam şəkildə izah edilir. Konkret desək: Ş.Həsənlı-Qəribova etnoqrafik leksika ilə bağlı əsərlər yazmış E.Yanpeisov, K.Musayev, R.Axmetyanov, İ.Məmmədov kimi alimlərin fikirlərini saf-çürük edir; tədqiqata cəlb etdiyi “Divanü lüğət-it-türk” (M.Kaşğari), “Qutadğu bilig” (Y.X.Hacib), “Ətabətül-Həqaiq” (Ə.M.Yuqnəki), “Divani-Hikmət” (Ə.Yəsəvi) əsərlərinin XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası baxımından ən dəyərli, ən sanballı mənbələr olduğunu müxtəlif bucaqlardan əsaslandırır; türk dillərindən ərəb dilinə keçmiş tağar

(tağarçuk), dabbusi (topuz), tuk (tuğ) ... fars dilinə keçmiş aşığ (fayda), ayakçı (xidmətçi), ağuz (ilk süd)... rus dilinə keçmiş юрт, утиг, ayran, bekmes ..., eləcə ərəb və fars dillərindən türk dillərinə daxil olmuş münkir, nemaz, qazı, axirət, şeker kimi etnoqrafizmlərin mənası və mənşəyini müxtəlif mənbələr kontekstində dəqiqləşdirir; XI-XII əsrlər türk dili üçün səciyyəvi olan “qab-qacaq” anlamlı “ayaq” sözünün uyğur dilinin xami dialektində “taxta fincan” mənasında qeydə alındığını, türk dilinin dialektlərində isə “tas, ləyən, qədəh, çay stəkanı” mənasında işləndiyini müəyyənləşdirir... Bütün bunlar gənc tədqiqatçıların mövzuya dərinlən bələd olduğunu, eyni zamanda bir türkoloq kimi tam formalaşmadığını söyləməyə əsas verir.

II fəsil belə adlanır: “XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasının tematik təsnifatı və leksik-semantik təhlil”. Bəri başdan qeyd edək ki, bu fəslin bölmələrində etnoqrafizmlərin, demək olar ki, bütün layları təhlil süzgəcindən keçirilib. Məsələn: məişətlə bağlı etnoqrafizmlər: alaçu (böyük çadır), tumsa (minbər), tühük (baca), sırıçğa (şüşə)...; kulinariya leksikası: etmək-epmek, tarığ, yoğurt, erük, bulğama, çağır, qağut-qavut...; geyimlə bağlı etnoqrafizmlər: tonuğ, bürünçük, börk, boğmaq, etük...; oyun və əyləncə ilə bağlı etnoqrafizmlər: çögən, çalış, tepük, ütüş//ötüş...; adət-ənənə və mərasimlərlə bağlı etnoqrafizmlər: badram (bayram) törü, tümrük, kubuz...; dini dünyagörüşü və inancları əks etdirən etnoqrafizmlər: kam (kahin), yalavac (peyğəmbər), yükünc (namaz), yumışçı (mələk)...; xalq təbabəti ilə bağlı etnoqrafik leksika: çelpek (gözdən çirk axması), külgü (iflic), talğan ig (epilepsiya)...; iqtisadi həyatı əks etdirən leksika: akur (axır), aqğak (oraq), tarıq (darı), kidiz (keçə);

ovçuluqla bağlı etnoqrafizmlər: çanka (tələ), kez (ox ucluğu)...; sənətkarlıq və ticarətlə bağlı etnoqrafizmlər: çekeç (çəkiç), boğmaq (boyunbağı), arış (əriş), uzluq (sənət, sənətkarlıq)... Ş.Həsənlı-Qəribova bu leksik laylara daxil olanl sözlərin hər birini tarixi-linqvistik müstəvidə təhlil edərək onların mənəsi, mənşəyi, mətn daxilindəki yeri, bir sıra türk dillərində işlənmə səviyyəsi və s.barədə dolğun fikirlər söyləyir. Bu fəsildə diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, müəllif bir sıra etnoqrafizmlərlə bağlı deyilmiş fikirləri sadalamır, əksinə, yeni və inandırıcı fikirlər söyləməyə çalışır. Məsələn, “yurt//yurd” sözünün etimologiyası ilə bağlı türkologiyadakı fikirləri saf-çürük etdikdən sonra yazır: “Fikrimizcə, sözün kökü “yu/uy/oy” feilidir ki, “toplamaq, bir yerə yığmaq” mənəsinə gəlir. “Yuva”, “yubarlaq”, “yumruq”, hətta “ev” sözü də bu kökdən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən yurt-yuva birləşməsi də yaxın mənəli sözlərin birləşməsi kimi dildə yaşamaqdadır” (səh.63). Gənc tədqiqatçının müxtəlif mənbələrə istinadən söylədiyi bu fikirlər elmi və inandırıcı görünür.

Söz yaradıcılığı prosesi lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsində həlledici faktorlardan hesab olunur. Bu mənada dissertasiyanın III fəslı (XI-XII əsrlər türk dillərində etnoqrafik leksikanın yaranma üsulları) olduqca təbii qarşılanır; birincisi, ona görə ki, burada etnoqrafizmlərin yaranma tarixinə işıq salınır; ikincisi, XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikanın yaranma üsulları üç istiqamətdə araşdırılır; leksik-semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul. Bu qruplara daxil olan etnoqrafizmlərin hər birinin diaxronik və sinxronik müstəvidə, həm də sistemli şəkildə izah olunması dissertasiyanın uğurlarından hesab edilə bilər. Burada

həmin qruplara daxil edilmiş bəzi nümunələri xatırlatmaq lazım gəlir: leksik-semantik üsulla yaranan etnoqrafizmlər: tapuğ (sitayış) → tapuğçı → tapuğsak (xidmət edən); sözçü (elçi, dəvətçi, şikayətçi); boyun (insan və ya başqa bir canlının boynu), qılinc boynu (qılinc qəbzəsi), biçək boynu (bıçaq sapı); ağız (insan və ya heyvanın ağızı), çayın ağızı, su tutumunun ağızı, şərab küpünün ağızı, quyunun ağızı...; morfoloji üsulla yaranan etnoqrafizmlər: -lıq⁴ şəkilçili (içlik – yəhər parçası, suvluk – sarıq, tühlük – baca, pəncərə...); -çı⁴ şəkilçili (börkçi, akınçı, ağıçı...); -daş//-taş şəkilçili (qadaş, qağdaş, əmikdəş, ikdiş...); -maq²; -ma⁴ şəkilçili (egme – evin kəməri; kesme, çaqmaq – alışqan, kibrit, quyma – yağlı çörək...); -m; -im⁴ şəkilçili (alım – alacaq, borc), kədim – geyim, içim – içki...)...; sintaktik üsulla yaranan etnoqrafizmlər: mürəkkəb söz formasında olanlar (alış-beriş, em-sam, kiş-qurman...); birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olanlar (baldır tarıq, boz urağut, yadıqlıq töşək...); ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində olanlar (tağ burnu, bör çöpi, çigin yıprı...)... Təqdim etdiyimiz çoxsaylı faktlar bir daha təsdiq edir ki, müəllif araşdırma obyektini kimi götürdüyü mövzunun bütün tərəflərini izah etməyə çalışıb.

Dissertasiyanın sonunda “XI-XII əsr türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin “lüğəti” verilib ki, bu da türkologiya üçün ən dəyərli töhfə hesab oluna bilər”.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiya ilə bağlı bəzi iradlarımız da vardır:

1. Səh.7-də elmi yenilik kimi göstərilir:

“Etnoqrafik leksika tarixi” aspektdə araşdırılaraq ilk dəfə olaraq həmin dövr etnoqrafizmlərinin müasir türk ədəbi dilləri və dialektlərində, eyni zamanda dünya dillərində izləri aşkarlanmış, tarixi inkişafın nəticəsi kimi meydana

çıxan ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir”. Bu fikri eyni ilə qəbul etmək olmaz. Belə ki, XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasını bir dissertasiya daxilində dünya dilləri, o cümlədən türk dilləri kontekstində izləmək mümkün deyil. Heç şübhəsiz ki, doktorant bütün dilləri yox, bir sıra dilləri nəzərdə tutur;

2. səh.25-də doktorant yazır: “...yaxud da “qarı” sözü “ön qol, qolun dirsək ilə əl arasındakı hissəsi” - deyə aydınlaşdırılır ki, müasir dildə qolun bu hissəsi “said” tibbi anlayışı ilə ifadə olunur». Burada təkcə onu qeyd edirik ki, müəllif “qarı” etnoqrafizminin Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə işlənməsini nəzərə almalı idi;

3. səh-155-də belə bir hökm verilir: “XI-XII əsr etnoqrafizmləri arasında izafət şəklində işlənən birləşmələrə rast gəlinir ki, bu da ərəb və fars dillərinin təsiri ilə əlaqədardır...: rizk u ruzi, əhl u iyal, əhlü-əlayik, kurtu-kuş, cami-şərab, saçu-sakal, malu-pul, açu-tokluk və s.”. Bu fikirlər yerinə düşmür. Çünki kurtu-kuş, saçu-sakal, malu-pul sözlərindəki “u” izafətin göstəricisi yox, ərəb mənşəli “və” tabesizlik bağlayıcısının fonetik variantıdır. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, “və” bağlayıcısı qədim yazılı abidələrin dilində vü, -u, -ü formalarında da işlənilib. Doktorantın təqdim etdiyi nümunələri isə belə sadələşdirmək olar: kurt və kuş (qurd və quş); saç və sakal (saç və saqqal), mal və pul...;

4. Dissertasiyada bir sıra orfoqrafik səhvlərə, eləcə də leksik və qrammatik normaların pozulmasına rast gəlinir: səh. 58-də “məişətlə” əvəzinə, “məişət ilə”, səh.59-da “bir çox anlayışlar” əvəzinə, “bir çox anlayış” yazılıb; səh. 76-da belə bir cümlə verilib: “Müasir türk

dillərində bulğama və ondan törənmiş bulama, bulamaç adı altında çoxsaylı yeməklər mövcuddur”. Bu cümlənin ümumi semantik yükündən belə anlaşılır ki, “...müasir türk dillərində yeməklər mövcuddur”. Bu isə məntiqə ziddir, konkret desək, “yeməklər yox”, “yemək adları” şəklində ifadə olunma düzgündür.

Qeyd edək ki, bu iradlar dissertasiyanın ümumi elmi əhəmiyyətinə mənfi təsir göstərmir.

S.RƏHİMOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ DİALEKTİZMLƏRİN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (“SAÇLI” ROMANI VƏ HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA)

Azərbaycan dilçiliyində sözlərin sistemli şəkildə araşdırılması M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, M.İslamov, E.Əzizov, M.Məmmədli kimi alimlərin adı ilə bağlıdır. Dilçiliyimizdə bədii əsərlərdəki dialektizmlərin üslubliŦqvistik müstəvidə araşdırılmasına isə nisbətən az diqqət yetirilib. Düzdür, T.Hacıyev, Q.Kazımov, Q.Mustafayeva kimi alimlərin əsərlərində dialektizmlərin bir sıra səciyyəvi cəhətləri bədii mətnlər üzrə təhlil səzgəcindən keçirilib, dialektizmlərin mətn daxili xüsusiyyətləri konkret nümunələrlə əsaslandırılıb. Amma bu da var ki, dialektizmlərin bədii ədəbiyyatdakı rolu, funksiyası poetiklik yaratma imkanları kimi məsələlər hələ də sistemli şəkildə öyrənilməyib.

Bu mənada Ç.Qəhrəmanovun yazdığı “S.Rəhimovun əsərlərində dialektizmlərin liŦqvistik xüsusiyyətləri (“Saçlı” romanı və hekayələri əsasında)” adlı dissertasiyanın avtoreferatından bəlli olur ki, müəllif dialektologiya, ümumən türkologiya ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatı yaxşı mənimsəyib. Məhz bunun nəticəsidir ki, Ç.Qəhrəmanova bədii mətnlərdəki, daha dəqiqi, S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və bəzi hekayələrindəki dialektizmlərin poetik semantikasını ilə bağlı ən kiçik detallı belə səciyyələndirə bilib. Burada həmin məsələlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: saitlərin əvəzlənməsi (nəzik-nazik, mışar-mışar, mamidor-pomidor...); səartımı hadisəsi (iraykom-raykom, irəzə-rəzə); dialektizmin tarixizmlə

yanaşı işlənməsi (ağzıbir, qazamat); mənsubiyyət şəkilçiləri daxilində sağır nun səsinin işlənməsi; sıra saylarının fərqli formalarda işlənməsi (biriminci-birinci), feili dialektizmlər (avazımaq, dazmaq, tınuşmaq, qomarğa eləməx¹). Araşdırmanın məhz bu istiqamətlərdə aparılması bir neçə baxımdan əhəmiyyətlidir: birincisi, bədii mətndəki obrazların xarakterik, fərdi cəhətləri barədə dolğun təəssürat yaradır ki, bu da istənilən obrazı olduğu kimi qavramağa imkan verir; ikincisi, Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri ilə bağlı bəzi məsələlərə işıq salır; üçüncüsü, S.Rəhimovun bir yazıçı, bir sənətkar kimi böyüklüyü bir daha təsdiqlənə bilər.

Avtoreferatdan görünür ki, müəllif bir dilçi kimi tam formalaşmışdır. Burada onun bir fikrinə nəzər salaq: “S.Rəhimovun istər təhkiyə dilində, istərsə də personajların nitqində zəngin dialekt leksikası aşkar olunmuşdur. Müəllifin dialekt faktlarına belə yanaşması onun fərdi üslubunu müəyyənləşdirir”. Bu cür mülahizələrin hər birini elmi və inandırıcı hesab etmək olar.

Əsərdə bəzi qüsurlar da müşahidə olunur. Məsələn, S.Rəhimovun əsərlərində işlənmiş dialektizmlərin obrazlılıq yaratma imkanlarına az diqqət yetirilib. Şübhəsiz ki, bu qüsür dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

FRANSIZ DİLİNİN AZƏRBAYCANDA TƏDQIQI TARIXI

Son dövrlərdə Azərbaycanca fransız dilinə maraq xeyli artmışdır ki, bu da istər-istəməz fransız dilinin Azərbaycanda necə yayılması və inkişaf etməsi tarixini araşdırmağı, fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş materialların səviyyəsini üzə çıxarmağı, xüsusən də fransız dili ilə bağlı tədqiqatlara münasibət bildirməyi diktə edir. Bu mənada Məhsəti Qasım qızı Əsgərovanın yazdığı “Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi” adlı dissertasiya aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın avtoreferatından bəlli olur ki, müəllif problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşmış. Belə ki, dissertasiyada təkcə fransız dilinin tədqiqi ilə bağlı mənbələrə yox, həm də proqram, metodiki vəsait, lüğət və dərsliklərə də istinad olunmuşdur.

Dissertasiyanın “Azərbaycan və Fransa mədəni-ədəbi və dil əlaqələrinin tarixi” adlanan birinci yarım-fəslində Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri Fransa mənbələri kontekstində araşdırılır ki, bu da dissertasiyanın uğurlarından biri kimi dəyərləndirilə bilər. “Avesta”nın fransız dilinə ilk tərcüməsi (XVI əsr), J.Sand və A.Brelyenin 1853-cü ildə “Koroğlu” eposunun Parisdə fransız dilində çap etdirməsi, D’Erblonun 1697-ci ildə N.Gəncəvinin poemaları barədə barədə məlumat verməsi kimi məsələlərə məhz I fəslində aydınlıq gətirilir. Həmin fəslin II yarım-fəslində isə belə adlanır: “Fransız dilinin və ədəbiyyatının öyrənilməsində Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyəti”. Burada İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” povestinin 1835-ci ildə Varşavada

fransız dilində çap olunması, “Arşın mal alan” komediyasının fransız dilinə tərcümə edilməsi (1925) kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Üç yarımfəsildən ibarət dissertasiyanın ikinci fəslə isə belə adlanır: “Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi məsələləri”. Bu fəsildə müəllif ilk olaraq fransız dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində Azərbaycanda hazırlanmış dərslik, dərs vəsaitləri və tədris proqramlarına münasibət bildirir, konkret desək, M.Quliyeva, S.Seyidzadə, B.İsmayılov, F.Ağayeva kimi alimlərin hazırladığı dərslik və dərs vəsaitlərinin səciyyəvi cəhətlərini işıqlandırır.

M.Əsgərova Azərbaycanda fransız dilinin fonetikasını, eləcə də qrammatikasını ilə bağlı tədqiqatlar aparmış M.Quliyeva, K.Dadaşov, Ə.Musayev, M.Rəhimov kimi alimlərin əsərlərini saf-çürük edir ki, bu da müəllifin bir tədqiqatçı kimi formalaşdırıldığını göstərən ən mühüm detallardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Avtoreferatın 14-cü səhifəsində göstərilir: “K.O.Dadaşovun “Müasir fransız dili sahitlərinin tələffüz tarixinə dair”, “Fransız dilinin fonetikasına aid çalışmaları sistemi”, “Fransız dilinin fonetikasını” kitablarında səs və onun fiziki xüsusiyyətləri, səsin linqvistik cəhətləri, fonemlər, vurğu, sintaqm, intonasiya və s. məsələlər şərh və izah olunmuşdur”. Müəllifin bu fikirləri həm fransız dilinin tədqiqi tarixi, həm də ümumi dilçilik baxımından dəyirlidir.

Avtoreferatla bağlı bir iradımız var: Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi ilə bağlı tədqiqatların zəif və ya çatışmayan cəhətlərinə münasibət bildirilməyib. Heç şübhəsiz ki, bu qüsür dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

“SÖZ” KİTABI BARƏDƏ QEYDLƏR

Fikrət Rzayevin “Söz” kitabı onun bir sıra məqalələrinin, xüsusən də “Sözün sirri, səsin sirri” kitabının məntiqi davamıdır. Müqayisə-qarşılaşdırma-ümumiləşdirmə yolundan istifadə edərək dillərə fonemlər müstəvisində yanaşma ümumi dilçilikdə kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bu mənada F.Rzayevin “Söz” kitabı aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

İlk olaraq qeyd edək ki, “Söz” kitabının fəsiləri (5 fəsildən ibarətdir), eləcə də bölmələri bir-birini tamamlayır. Fəsillərdə qoyulan problemlər təkə dilçilik deyil, həm də fizika və riyaziyyat elmləri kontekstində tədqiq olunur. Burada xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir ki, müəllif araşdırmalarını Azərbaycan, alman və rus dillərinə məxsus vahidlər əsasında aparır. Məsələn, F.Rzayev sözlərdə fonemlərin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərini, daha dəqiqi, fonem və söz problemini belə təqdim edir: ikisəsli sözlərin mənalarının araşdırılması – Azərbaycan dili üzrə ikisəsli sözlər; alman dili üzrə ikisəsli sözlər; rus dili üzrə ikisəsli sözlər. Bu sistem “Beş və daha çox səslə sözlərin araşdırılması”na qədər davam etdirilir. Həmin istiqamətlərdə şərh edilmiş sözlərin əksəriyyəti elmi və inandırıcı görünür. Bir fakta diqqət yetirək: “Uzaq sözündə u fonemi harayasa çatmaqdan ötrü məsafə qət etmək lazım olduğunun, z fonemi bu məsafənin özünü göstərməsinin, təzahür etməsinin, sözün aq hissəciyi haqq əlamətini, yəni uz-a, uzağa mənsubluğunun, məxsusluğunun əlamətini göstərməklə bərabər, qıraq anlayışı üzrə bir yerin, bir mühitin qaranlıq, başqa bir yerə, başqa (uzaqdakı) bir mühitə keçdiyini də anladır”. Bu tip izahlar

türkologiyadakı morfonoloji araşdırmalarla səsləşir.

“Kitab”da qüsurlar da müşahidə olunur:

1)  r b-fars m n ş li əla,  ba,  da, adi, asi, eşq,elm, əmr, əsr, baha, qida, vida, fəda, f na, behi t və s. kimi sözlər Azərbaycan dilinə məxsus vahidlər kimi təqdim edilir;

2) Bir sıra fonemlərin izahı F.Cəlilovun araşdırmaları ilə üst-üstə düşür (Bax: F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988).

Bu qeydlər əsərin elmi dəyərini azaltmır. F.Rzayevin “Söz” kitabı gələcək tədqiqatlar  c n bir a ardır.

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ SƏCİYYƏLİ ETNOQRAFİK LEKSİKA

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində terminoloji səciyyəli etnoqrafik leksika az öyrənilib. Bu mənada N.Mirzəyevanın yazdığı “Azərbaycan folklorunun dilində terminoloji səciyyəli etnoqrafik leksika” adlı dissertasiya bu boşluğun aradan qaldırılmasına kömək edə bilər. Bəri başdan qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda işlənən termin səciyyəli leksemlər ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində araşdırılır.

Avtoreferatdan bəlli olur ki, dissertasiyanın “Maddi mədəniyyətlə bağlı folklor etnoqrafik leksika” adlanan birinci fəslində bayatı, tapmaca, atalar sözləri, sayaçı sözləri, vəsfi-hal, nağıl, dastan kimi janrlarda işlənmiş termin səciyyəli etnoqrafik leksika tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq edilir. Məsələn, tədqiqatçı kabab leksik vahidinin əski türk dilində quru, kövrək mənalı “kep” və fars mənşəli “ab” -su, yəni suyu qurumuş, çəkilməş anlamında izahını verir. Göstərir ki, bu leksem qədim dövrdə mürəkkəb söz olmuş, müasir dilimizdə isə tərəfləri müstəqilliyini itirmiş və sadə söz kimi sabitləşmişdir. Həmin fəsilə geyim adları, eyni zamanda peşə-sənət terminlərinin ən səciyyəvi cəhətləri konkret faktlarla əsaslandırılır.

Dissertasiyanın II fəslə “Mənəvi mədəniyyətlə bağlı terminoloji etnoqrafik leksika” adlanır. Burada birbaşa mənəviyyətlə bağlı olan, daha qədim inanclara söykənən adət-ənənə, mərasim və xalq oyunları ilə bağlı terminoloji leksika təhlil süzğəcindən keçirilir.

Dissertasiyanın III fəslı “Folklorda terminoloji leksikanın yaranma üsulları” kimi təqdim olunur. Tədqiqatçı bu fəsildə üç üsulla: leksik-semantik, morfoloji və sintaktik yolla yaranan etnoqrafik terminlərdən bəhs edir.

Dissertasiya ilə bağılı bir iradımız var. Avtoreferatda etnoqrafik leksika bədii mətn daxilində təqdim edilsə idi, daha yaxşı olardı. Bu kiçik qüsur əsərin elmi dəyərini heç də azaltmır.

Üç fəsildən ibarət olan dissertasiyada folklorun dilində işlənmiş etnoqrafik terminlər linqvistik baxımdan yetərincə işıqlandırılıb. Tədqiqatın nəticələri avtoreferatda yığcam şəkildə qruplaşdırılır ki, bu da dissertasiyanın dərin elmi və praktik əhəmiyyətini birbaşa təzahür etdirir. Müəllifin mövzu ilə bağılı çap olunmuş məqalə və tezisləri dissertasiyanı tam əhatə edir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASININ DİLİ

Müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən B.Vahabzadənin poeziyası mövzu rəngarəngliyi, obraz müxtəlifliyi, üslub orijinallığı, ifadətmə yeniliyi və s. baxımından zəngindir. Məhz buna görə də 50 ildən artıqdır ki, onun əsərləri ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik prizmasından tədqiq edilir. Dəqiq desək, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev kimi yazıçılar, M.Arif, Y.Qarayev, T.Hacıyev, N.Cəfərov kimi alimlər B.Vahabzadə yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan ideya, məzmun, dil və üslub xüsusiyyətlərini təhlil süzgəcindən keçirmiş və bu kontekstdə də şairin fərdi, həm də fərqli yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirmişlər.

Bundan başqa, İ.Əliyeva “B.Vahabzadənin lirikası” (1983) adlı monoqrafiya yazmış, X.Vəliyeva “B.Vahabzadə poemalarının dili və üslubu” (2007) adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, B.Vahabzadə poeziyanın dili ayrılıqda, həm də geniş və sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməyib. Bu mənada S.Alməmmədovanın təqdim etdiyi “Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili” adlı namizədlik dissertasiyası aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Yeri gəlmişkən, bir cəhəti də qeyd edək ki, M.F.Axundov, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqa böyük sənətkarlarımız kimi hər üç ədəbi növdə, yəni lirik, epik və dramatik növlərdə sanballı əsərlər yaradan B.Vahabzadənin yaradıcılığı namizədlik yox, bir neçə doktorluq dissertasiyası səviyyəsində tədqiq olunmalıdır. Çünki B.Vahabzadənin əsərləri ilə bağlı olan tədqiqatların, demək olar ki, heç birində anastrofa, akroteza, klimaks,

antiklimaks, dilin emotiv, apelyativ, konativ, referent və s. kimi funksiyaları, poetik mənanı qüvvələndirən təsvir və ifadə vasitələrinin eyni mətn daxilində sintez şəklində təzahürü kimi məsələlər, eləcə də yazıçının hər üç ədəbi növdə yazdığı əsərlərinin poetik strukturu, dil və üslub xüsusiyyətləri eyni müstəvidə öyrənilməyib.

Ümidvarıq ki, B.Vahabzadə fərdiliyini, B. Vahabzadə böyüklüyünü şərtləndirən həmin cəhətlər gələcək tədqiqatlarda öz elmi həllini tapacaqdır.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Dissertasiyanın I fəslində “Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dil məsələləri və onun şeir dili haqqında” adlanır. Tədqiqatçı “B.Vahabzadənin şeir dili” adlı 1-ci bölmədən əvvəl B.Vahabzadəni Azərbaycanın görkəmli şairi və ədəbiyyatşünası kimi səciyyələndirir, onun şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amilləri ictimai və fərdi münasibətlər kontekstində şərh edir.

B.Vahabzadə öz dilinə tənqidi yanaşan sənətkarlardandır. Məsələn, o, 1947-ci ildə yazdığı “Sən bir feyz şərbəti sən, Ah, nə deyim, nə deyim mən?!” və s. kimi misraları barədə deyir: “Bu şeirdə mən mənasını əməlli-başlı bilmədiyim dəbdəbəli sözlərin zahiri təmtərağına uymuş, sözcülük bəlasına tutulmuşam”.

Maraqlıdır ki, S.Alməmmədova B.Vahabzadənin bu cür etiraflarını sadalamaqla kifayətlənmir, həm də onun əsərlərindəki bəzi sözlərin yerində işlənmədiyini əsaslandırmağa çalışır. Məsələn, şairin “...Mənasız sözlər yığımından ibarət olan mətnlər musiqinin təranələri içində

itib-batdığından çox zaman sözlərin mənasızlığını hiss etmirik” cümləsindəki “yığım” sözünün mətnin semantik yükü ilə tam səsleşmədiyini göstərir: “...burada məhz “yığın” formasının işlənməsi yerinə düşərdi” (səh.9).

Azərbaycan dilinə laqeyd münasibət bəsləyən, sovet dövründə rus, indi isə ingilis dilinə üstünlük verən sosial zümrənin kəskin şəkildə tənqidi B.Vahabzadə yaradıcılığından xüsusi bir xətt kimi keçir. Bu mənada B.Vahabzadənin dil təəssübkeşliyinin sistemli şəkildə araşdırılması, xüsusən də tutarlı faktlarla arqumentləşdirilməsi dissertasiyanın müsbət cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Müəllifin B.Vahabzadədən sitat kimi verdiyi bir cümləyə diqqət yetirək: “...mən heç də əcnəbi dilləri bilməyin əleyhinə deyiləm – əcnəbi dilləri bilmək vacibdir, amma bu, ana dilini bilməməyin hesabına olmamalıdır”. Müdrikcəsinə deyilmiş bu sözlər bütün parametrlərinə görə Y.A.Komenskinin “ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək – uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi öyrətmək kimi bir şeydir” fikri ilə səsleşir.

Dissertasiyanın bu bölməsində İ.Əliyevanın “Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası” kitabı, X.Vəliyevanın “B.Vahabzadənin poemalarının dili və üslubu”, eləcə də S.Kərimovanın “Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında tərbiyə məsələləri” adlı namizədlik dissertasiyaları geniş şəkildə təhlil edilir. Bu da müəllifin bir tədqiqatçı kimi formalaşdığını təsdiqləyir.

S.Alməmmədova “Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil mövzusu”na xüsusi olaraq diqqət yetirir. O, konkret faktlarla əsaslandırır ki, B.Vahabzadə təkcə ana dili və onun taleyi məsələsini öz poeziyasının mövzusu etməklə kifayətlənmir, həm də bəzi dilçilik terminlərini

bədii təsvir vasitələri sırasına gətirir, şeirində isim, sifət, feil kimi nitq hissələrini qarşılaşdırır, feili döyüşkənlik, fəaliyyət rəmzi kimi mənalandırır. Tədqiqatçı B.Vahabzadənin “şəbi-hicran” poemasına istinad verərək yazır: “B.Vahabzadə ədibləri xalqla daim təmasda olmağa, xalqı canlı danışıq dilindən öyrənməyə çağırır, ana dilinin dərin qatlarında yatan, hər kəsin görə bilmədiyi, duymadığı mənə çalarlarını arayıb üzə çıxarmağa səsləyir” (səh.41). Müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır.

“Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanan II fəsildə leksik-semantik söz qrupları, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllər təhlilə cəlb edilir. Müəllif onların hər birinin mətn daxilindəki poetik çəkisini, bədii-estetik təsir qüvvəsini müəyyənləşdirməyə çalışır. Məsələn, B.Vahabzadənin şeirlərindəki sinonimlərin işlənmə formalarını dəqiqləşdirir: 1) Eyni tematik sahəyə mənsub olan sözlərdən təşkil olunmuş qoşa sözlər şəklində; 2) Cümlədə, mətnədə bir-birilə yanaşı, bir-birinin ardınca, biri o birisinin əvəzində işlənən dil vasitələri şəklində. Bu qruplara daxil olan sinonimlərin nitq hissələri baxımından sistemləşdirilməsi də maraqla qarşılır: a) isimlər: dost-tanış, abır-həya, öyüd-nəsihət; b) sifətlər: dinsiz-imansız, yurdsuz-yuvasız, odlu-alovlu; c) zərflər: başdan-binadan, tez-tələsik, tən-tənha; ç) feili sifətlər: ötən-keçən.

Bədii əsərlərdəki antroponimlərin roluna müxtəlif prizmalardan yanaşmış müəllif belə qənaətə gəlir ki, B.Vahabzadənin şeirlərində antonimlər iki formada işlənir: 1. Cümlədə sintaktik vəzifəsi eyni olan sözlər kimi; 2. Sintaktik vəzifəsi müxtəlif olan sözlər kimi.

B.Vahabzadənin şeirlərində müşahidə olunan frazeoloji birləşmələr aşağıdakı sistem üzrə tədqiq edilir:

1. Ürək sözü ilə feildən düzələn frazeoloji birləşmələr: ürəyinin teli qırılmaq, ürəyinə salmaq, ürəyinə xal düşmək...;

2. Göz sözü ilə feildən düzəlmiş birləşmələr: gözümdən alov saçılmaq, göz qoymaq, gözü qorxmaq...;

3. Baş sözü ilə feildən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr: baş açmaq, başa salmaq, baş çəkmək...;

4. Dil sözü ilə feildən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr: dil açmaq, dilini dinc saxlamaq, dilə tutmaq ...;

5. Əl sözü ilə feildən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr: əldən getmək, əldən salmaq, əl üzmək...;

6. Qulaq sözü ilə feildən düzəlmiş birləşmələr: qulağı səsə düşmək, qulağı dolmaq, qulağı almaq....

Dissertasiyada bu tip vahidlərin hər birinin emosionallıq və ekspressivlik yaratma xüsusiyyətləri mətn daxilində araşdırılıb.

S.Alməmmədova şairin əsərlərində rast gəlinən atalar sözləri və zərbi-məsəlləri iki istiqamətdə qruplaşdırır: 1. Heç bir dəyişikliyə uğramadan işlənən atalar sözləri və məsəllər; 2. Konkret üslubi tələbə uyğunlaşdırılaraq işlənən atalar sözləri və məsəllər.

“Arı şirəyə gələr”, “Daş qayaya rast gəlib”, “Sonrakı peşimançılıq fayda verməz” və s. kimi atalar sözlərinin I qrupa, “Namərddən kişilik, mərdlik gözləmək”, “Zalım öz gözündə tiri seçməyir, özgənin gözündə qıldan danışır” misralarında müşahidə olunan atalar sözlərinin isə II qrupa daxil edilməsi müəllifin düzgün mövqedə olduğunu göstərir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, B.Vahabzadənin şeirlərində rast gəlinən sinonimlər, omonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri linqvistik müstəvidə tədqiq edən

S.Alməmmədova şairin poetik dilinin fərdiliyi və gözəlliyini Azərbaycan dilinin zənginliyi kontekstində aşkarlayır. Bu da onun «poeziyanın dili, dilin poeziyası» prinsipinə söykənərək tədqiqat apardığını sübut edir.

B.Vahabzadənin poeziyasında işlənən bədii təyinlər, səciyyələndirici epitetlər silsiləsi, metaforalar və bədii müqayisələr dissertasiyanın “Bəxtiyar Vahabzadənin dilində troplar” adlı III fəslində tədqiqat obyektini kimi götürülür. Müəllif şairin yaradıcılığında qabarıqlığı ilə seçilən epitetləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1) “söz” kəlməsi ilə bağlı olaraq işlənən epitetlər: acı söz, ağılsız söz, ilıq söz...; 2) “göz”sözünə aid işlənən epitetlər: aydın gözlər, ifadəli gözlər, müdhiş gözlər...; 3) “səs və baxış” sözlərinə aid işlənən epitetlər: gümrah səs, mehriban səs, nüfuzedicilik baxış... B.Vahabzadə poeziyası baxımından səciyyəvi olan metaforalar (şeytan, iblis, dəmir ağac...) və bədii müqayisələr (dəniz kimi kükrəmək, qızıl ilan kimi parlamaq, payız yarpağı tək pərişan olmaq...) araşdırılarkən V.Tarasovanın, xüsusən də T.Əfəndiyevanın əsərlərinə istinad olunub. Bəlkə də, elə bunun nəticəsidir ki, müəllifin bəzi cümlələri forma və semantika baxımından T.Əfəndiyevadan götürdüyü sitatlarla səsləşir. Məsələn, S.Alməmmədova “Məcəz sözün semantikasını ilə bağlı olan hadisədir” cümləsindən sonra “T.Əfəndiyeva yazır: “Məcəz sözün semantikasından irəli gələn bir linqvistik hadisədir...” sitatını verir (dissertasiyanın avtoreferatı – səh.16). Bu isə diqqətsizlik və ya T.Əfəndiyevanın təsir dairəsindən çıxma bilməmək kimi mənalandırıla bilər.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bir sıra nöqsanlar da müşahidə edilir:

1. S.Alməmmədova 71-ci səhifədə yazır:

“Güldürəndə feilin icbar növündən düzəlmiş feili bağlama formasıdır”. Halbuki “gül” feilindən sonra işlənən –dür şəkilçisi icbar növün şəkilçisi yox, təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçidir.

2. “Başını itirmək” frazeoloji birləşməsi səh.75-də baş sözü ilə feildən düzəlmiş frazeoloji birləşmələr başlığı altında izah edilsə də, səh.77-də heç bir qrupa daxil olmayan frazeoloji birləşmə kimi təqdim edilir. Bu qüsur “qulağına söz dəymək” frazeoloji birləşməsinin izahında da özünü göstərir (bax: səh.75-77).

3. Səhifə 112-də narahat, səssiz, tutqun kimi düzəltmə sözlər sadə quruluşlu epitetlər başlığı altında şərh edilir.

Qeyd olunan iradlar dissertasiyanın elmi-praktik əhəmiyyətini azaltmır.

GÖYÇAY RAYONU TOPONİMLƏRİNİN LİŦVİSTİK TƏHLİLİ

Toponimlər konkret ərazilərin, bu ərazilərdə yaşayan insanların tarixi keçmişinin ən etibarlı şahidləridir. İstənilən bir toponimin kökünə, mənşəyinə varmaqla bu adın mövcud olduğu ərazinin tarixi mənzərəsini canlandırmaq mümkündür.

Yer adlarının etimologiyası xüsusi bir maraq kəsb edir. Belə ki, ən azı doğulduğu, yaşadığı yerin adının mənasını öyrənmək hər bir kəsin təbii arzusudur. Bu arzunun elmi marağa çevrilməsi, konkret ərazilərdə qeydə alınmış coğrafi adların toplanaraq sistemləşdirilməsi, linqvistik baxımdan tədqiqi bu zəngin tarixin alt qatlarında gizlənən sirlərin üzə çıxarılması, nəsilərdən-nəsilərə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

İ.Kərimova Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən Göyçay rayonuna aid toponimlərin linqvistik təhlilini qarşısına məqsəd qoymuş və bu məqsədə nail olmuşdur. Dissertasiyanın strukturu, tədqiq edilən mövzuların ardıcılığı, məsələlərə peşəkar yanaşma tərzii İ.Kərimovanın yüksək elmi hazırlığından, mövzunu lazımi səviyyədə mənimsədiyindən xəbər verir. Hiss olunur ki, tədqiqat prosesində o, müvafiq mənbələrlə yaxından tanış olmuş, onomastika sahəsinə aid elmi-nəzəri ədəbiyyatı nəzərdən keçirmişdir. İşin əhəmiyyətini artıran ən əsas məqam isə ondan ibarətdir ki, dissertant mövzunu topladığı zəngin dil faktları əsasında tədqiq edir. Bu materialların əsas hissəsinin bilavasitə dissertantın özü tərəfindən toplandığı şübhə doğurmur. İ.Kərimova tədqiqat prosesində bəzən Göyçay rayonunun elə coğrafi

ad nümunələrinə müraciət edir ki, onları heç bir yazılı mənbədə tapmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan haqqında söhbət gedən dissertasiyanın özü Göyçay rayonundakı bütün makrotoponim və mikrotoponimlərin öz əksini tapdığı zəngin bir mənbə rolunu oynayacaqdır.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, aprobeşiyası və s. haqqında məlumatlar verilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı “Göyçay rayonunun makro və mikrotoponimlər sistemi” adlanır. Bu fəsil Göyçay rayonunun tarixi coğrafiyası haqqında qısa məlumatla başlanır. Fəslin bir yarımfəsilə Göyçay rayonundakı makrotoponimlər, digər bir yarımfəsilə mikrotoponimlər araşdırılır. Dissertasiyanın ikinci fəslı isə “Göyçay rayonu toponimlərinin leksik-semantik təhlili”nə həsr edilmişdir. Bu fəsilə Göyçay rayonu etnonimlərinin tarixi-etimoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, etnonim xarakteri daşımayan toponimlər leksik-semantik baxımdan təhlilə cəlb olunur. Göyçay rayonunda qeydə alınmış antrotoponim, zootoponim və fitotoponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri də ikinci fəsilə təhlil edilən məsələlər sırasındadır.

Dissertasiyanın üçüncü fəsilə “Göyçay rayonu toponimlərinin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri”ndən bəhs edilir. Burada Göyçay rayonu toponimlərinin yaranma üsulları, quruluşu və s. təhlil süzgəcindən keçirilir.

Dissertasiyada Alpout, Bıgır, Ulaşlı, Şıxlı kimi toponimlər tarixi linqvistik müstəvidə araşdırılmışdır ki, bu da müəllifin dil tarixinin incəliklərinə bələd olduğunu təsdiqləyir.

“Nəticə” hissəsində irəli sürülən elmi müddəalar

kifayət qədər əsaslı və inandırıcı təsir bağışlayır. Dissertasiya səlis bir dildə qələmə alınmışdır. Göyçay rayonunda qeydə alınmış yer adlarının sistemləşdirilərək əlavə kimi verilməsi tədqiqat işinin əhəmiyyətini artırır.

Dissertasiya barədə bir neçə tənqidi qeydimiz də vardır:

1. Dissertant mikrotoponim və makrotoponim terminləri arasındakı fərqi izahına 8 səhifə həsr etmişdir (s.18-27). Halbuki buna o qədər də ehtiyac yox idi;

2. Toponimlər daha çox diaxronik deyil, sinxronik müstəvidə təhlil edilmişdir.

Bu qeydlər işin elmi dəyərlərinə xələl gətirmir.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODAL SÖZLƏR

Türkologiyada konkret bir dilin modal sözlərinin leksik-qrammatik və semantik xüsusiyyətləri tətbiq edilsə də, Oğuz qrupu türk dillərindəki modal sözlər kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməyib. Bu mənada G.İmanovun təqdim etdiyi “Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər” adlı namizədlik dissertasiyası aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın avtoreferatından bəlli olur ki, “İşin ümumi səciyyəsi” bölməsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, mənbələri, metodları və s. kifayət qədər düzgün əsaslandırılır.

“Türk dillərində modal sözlərin mahiyyəti və tədqiqi məsələləri” adlanan I fəsildə “ölçü”, “üsul” anamlı modal termininin mahiyyəti, məntiq elminə nisbətən dilçilikdə modallıq anlayışının daha geniş götürülməsi sistemli şəkildə araşdırılır. Bu fəsildə modal sözlərin tədqiqi məsələsinin xüsusi olaraq qabardılması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, müəllif N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.Hacıyeva, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov kimi dilçilərin modal sözlərlə bağlı olan araşdırmalarını saf-çürük edir, irəli sürülmüş müddəaları müqayisəli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirir və bu kontekstdə də Oğuz qrupu türk dillərindəki modal sözləri tədqiq edir.

“Xüsusi (xalis) modal sözlər” adlanan ikinci fəslin birinci paraqrafında Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər tipoloji baxımdan səciyyələndirilərkən iki istiqamət

əsas götürülür: 1) xüsusi modal sözlər; 2) funksional modal sözlər. Bu tip modal sözlərin işlənmə sferası və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmələrini konkret dil faktları ilə əsaslandırma dissertasiyanın uğurlu cəhətləri sırasında verilə bilər.

İsmi və feili modal sözlər, sadə və düzəltmə quruluşlu modal sözlər, eyni zamanda tərkibi modal sözlər və modal birləşmələr ikinci fəslin “Modal sözlərin struktur tipləri və derivatları” adlanan ikinci paraqrafında, sinonim və omonim modal sözlər isə həmin fəslin “Modal sözlərin semantik tipologiyası” adlanan bölməsində şərh edilir ki, bu da bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır.

Maraqlıdır ki, müəllif ara söz, həm də söz-cümlə funksiyasında çıxış edən modal sözlərə münasibət bildirərkən onların morfoloji və sintaktik funksiyasını eyni müstəvidə araşdırır. Bu mənada G.İmanovun “...qırğız, özbək və uyğur dillərinin dialoji nitqində sözlər söz-cümlə funksiyasında intensiv iştirak edir” fikri real görünür.

İsim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərflərin modallaşması “Keçid xarakterli modal sözlər” adlanan üçüncü fəsildə təhlil sücğəcindən keçirilir. Burada Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərindən verilmiş nümunələrin hər birinin, əsasən, mətn daxili verilməsi, eləcə də isim və sifətlərin transformasiyası nəticəsində yaranan modal sözlərin müəyyənləşdirilməsi dissertantın bir dilçi kimi tam formalaşdığını təsdiqləyir.

“Elmi üslubda modal sözlərdən istifadə”nin Oğuz qrupu türk dilləri kontekstində tədqiqi də dissertasiyanın uğuru kimi dəyərləndirilə bilər. Yeri gəlmişkən, qloballaşma və Avropaya inteqrasiyanın gücləndiyi bir dövrdə “Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər” adlı dissertasiyanın yazılması ümumtürk birliyinin təməl

sütunlarının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Dissertasiyada modallığın ümumi dil kateqoriyası, ifadə imkanları, Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərindəki modal sözlərin mənşəyi, modallaşma prosesi əsasında yaranan modal sözlərin əksərən türk mənşəli olması kimi məsələlərə də aydınlıq gətirilib.

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ
ELMİ DİLÇİLİK FİKRİNİN İNKİŞAFI
(1910-2000-ci illər)**

Məlum olduğu kimi, hər bir elmi əsər işlənilib hazırlanarkən ortaya qoyulan əsas məqsəd bu elmdən başqalarının da faydalana bilməsi, onun müddəalarından təcrübi şəkildə istifadə edilməsidir. Azərbaycan dili haqqında yazılan elmi əsərlərdə də ilkin olaraq bu məqsəd güdülmüşdür. Ümumi elmi əsasları M.Kaşğari tərəfindən qoyulmuş türkoloji dilçilik sonralar ayrı-ayrı türk dilləri üzrə şaxələnərək hər bir türk dilinə, onun qayda-qanunlarına dair kifayət qədər əsər yazılmışdır. “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adı altında Azərbaycan dilinin qrammatikasını elmi şəkildə şərh etmək təşəbbüsü prof. Mirzə Kazım bəyə məxsusdur. Avtoreferatda qeyd edildiyi kimi, bu əsəri Azərbaycan dilinin elmi şəkildə öyrənilməsinin təməli hesab etmək olar. Bundan sonra uzun bir fasilə yaranaraq Azərbaycan dili təkcə bəzi türkoloji lüğətlərdə xatırlanmış, yalnız XX əsrin əvvəllərindən bu işə maraq artaraq dilimizin leksikası, fonetika və qrammatikası ilə bağlı yeni tədqiqlərə start verilmişdir.

Müasir mərhələdə Azərbaycan dili istər bir elm sahəsi, istərsə də tədris fənni kimi həm akademik, həm də məktəb qrammatikası səviyyəsində ətraflı öyrənilmiş və öyrədilməkdədir. “Öyrənilmək” və “öyrədilmək” ifadələrini ona görə xüsusi vurğulayırıq ki, tədqiqatın adında əks olunduğu kimi, bunlar bir-biri ilə sıx vəhdətdə olan, biri digəri üçün stimül yaradan anlayışlardır.

Elm tarixi sübut edir ki, bir çox elmi ideyalar öz ilk reallaşma imkanlarını məhz dərslərlər vasitəsilə tanımışlar. O cümlədən Azərbaycan dili ilə bağlı bir sıra elmi dilçilik görüşləri də bu fənnə aid dərslər və dərslər vəsaitlərində özünə yer almışdır. Buna görə də tədqiqatçının məhz bu istiqaməti tədqiqat obyektinə kimi seçməsi orijinal olduğu qədər də aktualdır, faydalıdır və tədqiq olunmalı problemlərdəndir.

Müəllif təxminən bir əsrlik dövrü əhatə etmək məqsədini qarşısına qoymaqla çox ağır bir yükün altına girmişdir. Bu dövrdə yazılmış ali və orta məktəb dərslərlərinin sayı yüzlərcədir ki, bunlarla tanış olub onlardakı elmi fikri şərh etmək, münasibət bildirmək, inkişaf dinamikasını izləmək tədqiqatçıdan bu sahə ilə bağlı geniş biliklərlə yanaşı, həm də dərin səbr və analiz qabiliyyəti tələb edən bir işdir. Sevindirici haldır ki, Sərdar Zeynalov bu ağır işin öhdəsindən gəlməyi bacarmış, öz elmi tutumu və təcrübə əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkən gərəklili bir tədqiqat işi hazırlamağa nail olmuşdur. Bəri başdan deyək ki, müəllifin fikir və mülahizələrinin əksəriyyəti öz ilkinliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. O, öz elmi mübahisələrində səmimi və obyektivdir, fikirlərini əsaslandırmağı bacarır. Tədqiqatçı özünəqədərki müəlliflərə, onların fakir və mülahizələrinə hörmətlə yanaşaraq göstərir ki, tam doğru və ya qismən qüsurlu olmasından asılı olmayaraq son nəticədə bunların hamısı dilçiliyimizin inkişafına xidmət etmişdir.

Avtoreferatla tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, müəllif tədqiq etdiyi mövzunu dərinləndirən öyrənmiş, çox geniş elmi-pedaqoji ədəbiyyatdan mənbə kimi istifadə edərək fikirlərini elmi üslubda və sistemli şəkildə şərh edə bilmişdir.

Tədqiqatın "İşin ümumi səciyyəsi" adlanan giriş hissəsində mövzunun aktuallığı yetərinə əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri düzgün müəyyənləşdirilmişdir. İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti barədə söylənənlər də ağılabatandır. Əldə edilən elmi nəticələr gələcəkdə bu işin davamçıları üçün faydalı ola bilər.

Bütün bu müsbət cəhətləri ilə yanaşı, tədqiqat işində bizi qane etməyən 2 cəhəti də diqqətə çatdırmaq istərdik:

1. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin əsasını qoyan müəlliflərin böyük əksəriyyəti həm də ali məktəb dərslərinin müəllifləridir. Elmi dilçilik fikri də, əsasən, bu müəlliflərə məxsusdur. Dissertasiyada isə bu dərslərin tədqiqinə az yer verilmişdir;

2. Dilçiliyin digər bölmələri ilə müqayisədə morfologiya bölməsinə daha çox yer verilməklə tənəşüb pözulmuşdur. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi və müdafiyyə çıxarılan müddəalar hissəsində də öz əksini tapmışdır. Söylədiyimiz iradlar tədqiqatın ümumi dəyərini azaltmır.

*Filologiya üzrə elmlər doktoru
Kamil Bəşirovla birgə yazılıb*

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNƏ DAİR PRAKTİKUM

Türkologiyada son yüz ildə ən çox araşdırılan qədim yazılı abidələrdən biri məhz Orxon-Yenisey abidələridir. Bu monumental abidələrin dilinə müxtəlif bucaqlardan yanaşılıb. Konkret desək, abidələrin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə tarixi-linqvistik müstəvidə aydınlıq gətirilib. Bu sahədə V.V.Radlov, İ.A.Batmanov, Ə.R.Tenişev, M.Ergin, Ə.Rəcəbli kimi alimlərin tədqiqatları bütün parametrlərinə görə orijinallığı ilə fərqlənir. Bir sözlə, Orxon-Yenisey abidələrinin dili kifayət qədər öyrənilib. Amma bunu da vurğulamaq lazım gəlir ki, bu cür tədqiqatlar dərslük və dərslər vəsaitlərində öz əksini çox az tapıb.

Bu mənada Aidə Həsənovanın təqdim etdiyi “Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə dair praktikum” adlı dərslər vəsaiti aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Birincisi, ona görə ki, A.Həsənovanın bu dərslər vəsaitini sanballı mənbələrə istinadən yazıb; ikincisi, müəllif dərslər vəsaitində abidələrin fonetika, leksikologiya və qrammatika ilə bağlı ən əsas cəhətlərini əhatə etməyə çalışıb; üçüncüsü, dərslər vəsaiti proqrama uyğun, yəni tələbələrin anlaya biləcəyi səviyyədə yazılıb ki, bu da ən mühüm şərtlərdəndir; dördüncüsü, dərslər vəsaitində nəzəri və praktik materiallar bir-birini tamamlayır, biri digəri üçün, sözün həqiqi mənasında, istinad mənbəyinə çevrilir; beşincisi, dərslər vəsaitində verilmiş Orxon-Yenisey əlifbasındakı damğa rəmzləri, Tonyukuk və Çoyren abidələrinin şəkilləri olduqca təbii qarşılır. Yeri gəl-

mişkən, bu cür materiallar bir sıra mövzuları daha dərindən mənimsəməyə imkan yaradır.

A.Həsənovanın tələbə və magistrantlar üçün yazdığı dərs vəsaitində öyrədiləcək materiallar elə təqdim olunur ki, nəinki tələbələr, hətta Orxon-Yenisey abidələri ilə maraqlananların hər biri bu abidələrin dilini, semantik yükünü müəllimsiz, sərbəst şəkildə mənimsəyə bilər. Müəllif belə bir sistemi əsas götürüb: elmi-nəzəri materiallar → suallar və tapşırıqlar → mətnlərdən parçalar (göytürk əlifbası ilə) fəsillərində (fonetika, leksika, morfologiya və sintaksis) gözlənilib. Bütün bunlar dərs vəsaitinin mövcud normalara uyğun şəkildə yazıldığını sübut edir.

Dərs vəsaitinin dili sadə və aydındır, daha doğrusu, tələbə və magistrantların səviyyəsinə tamamilə uyğundur. Məsələn, müəllif yazır: “Qədim türk yazılı abidələrində hər b sənəti ilə bağlı bir sıra titul, vəzifə və rütbə adları işlənmişdir: titul bildirənlər: şad, eltəbər, işbara, ara, bağa, ara tarkan...” (səh.29). Bu cür ifadə tərzini həm də onu deməyə əsas verir ki, müəllif problemə tək cə bir dilçi kimi yox, həm də metodist kimi yanaşır.

Aidə Həsənovanın “Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə dair praktikum” adlı dərs vəsaitinin çap olunmasını məqsəduyğun hesab edirəm.

GÜNEY AZƏRBAYCAN DANIŞIQ DİLİNDƏ ARQOLAR

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində ən az öyrənilən sahələrdən biri də arqolardır. Bu mənada Hüseyn Məhəmməd oğlu Xoşbatının təqdim etdiyi “Güney Azərbaycan danışıq dilində arqolar” adlı dissertasiya orijinallığı ilə seçilir. Dissertasiyanın avtoreferatı ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

“Tədqiqatın ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər sistemli şəkildə şərh olunur. Müəllif bu bölmədə arqoların semantikasını, sosial dialektlərə aid olması, xüsusən də arqoların dünya dillərində iki yerə bölünməsinə faktlarla əsaslandırır. Dəqiq desək, müəllif göstərir ki, “Low context” ölkələrində (Kanada, Amerika, Avropa ölkələri...) fikir, əsasən, birbaşa çatdırıldığı üçün arqo sözlərdən az, “High context” ölkələrində (şərq ölkələri) isə fikir, əsasən, birbaşa deyil, üstüörtülü şəkildə çatdırıldığı üçün arqo sözlərdən çox istifadə olunur. Təkcə bu detal onu deməyə əsas verir ki, H.Xoşbatını problemə ümumi dilçilik kontekstində yanaşır. Bu da onun yüksək tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik olduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir.

Avtoreferatın ümumi məzmunundan aydın olur ki, Hüseyn Xoşbatını Güney Azərbaycan danışıq dili və şivələrindəki arqo sözlərə müxtəlif bucaqlardan yanaşaraq dəqiq və maraqlı nəticələr əldə edib. Məsələn: Azərbaycan və fars dilləri üçün səciyyəvi olan arqolar

müəyyənləşdirilib (Azərbaycan dilində: adaxlı oğlan; fars dilində: çərtbaz...); arqo leksikası tabu və evfemizmlər prizmasından təhlil edilərək konkret dil faktları ilə arqumentləşdirilib (qadın və həyat yoldaşı mənasında: arvad ağa, vəzirçəng, fərmandeh); İran azərbaycanlılarının sosial qrupları arasında ən çox işlənən arqolar dəqiqləşdirilib (tələbə arqosu: aslanmaq - əl çəkmək...; narkoman arqosu: adı bilinməz – narkotik, aş içmək – narkotik çəkmək...; ailə arqosu: alma – qayınana...; oğru və cani arqosu: boyaqçı – ikiüzlü...); söz, birləşmə və cümlə formasında olan arqoların hər biri mətn daxilində təhlil süzğəcindən keçirilib. Bu, o deməkdir ki, müəllif problemin bütün tərəflərini sistemli şəkildə araşdırıb.

Bütün bunlarla yanaşı, avtoreferatda bəzi qüsurlar da müşahidə olunur:

- “Saralmaq” sözündəki (səh.19) “-al” sifətdən fel düzəldən şəkilçi kimi təqdim olunur. Halbuki “saralmaq”sözü –al yox, -ar şəkilçisi vasitəsilə düzəlib.

- bəzi orfoqrafik səhvlərə rast gəlinir. Məsələn, 21-ci səhifədə “zəmin” əvəzinə “zəminə” yazılıb, yaxud yenə də həmin səhifədə “işlənir” əvəzinə “işlir” yazılıb.

Bu iradlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır. Avtoreferat AAK-ın tələblərinə uyğundur və onun müəllifi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN BORÇALI ŞİVƏLƏRİ (FONETİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ)

Azərbaycan dilçiliyində M.Şirəliyev, E.Əzizov, M.Çobanov, T.Qarayev, V.Cangidze kimi alimlərin əsərlərində Borçalı şivələri daha çox leksik prizmadan araşdırılıb. Bu mənada Sədaqət Əsədovanın təqdim etdiyi dissertasiya bütün parametrlərinə görə yeni və orijinal görünür. Belə ki, müəllif ilk dəfə olaraq Borçalı şivələrinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini tarixi-lingvistik müstəvidə şərh edir, problemə sinxronik yox, həm də diaxronik prizmadan yanaşır.

Mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodu və mənbələri kimi məsələlər “tədqiqatın ümumi səciyyəsi” başlığı altında sistemli şəkildə şərh olunur ki, bu da müəllifin problemə dərinədən bələd olduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir.

Dissertasiyanın I fəslı belə adlanır: “Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrinin fonetikasi”. Bəri başdan qeyd edək ki, doktorant əslən Borçalıdan olmasa idi, belə bir bölməni yüksək səviyyədə yazı bilməzdi. Avtoreferatdan isə görünür ki, S.Əsədova Borçalı şivələrinin fonetikasi ilə bağlı ən kiçik detalı belə təhlil süzgəcindən keçirərək uğurlu nəticələr əldə edib. Konkret desək: velyar “ŋ” səsinin səciyyəvi cəhətlərini aşkarlayıb (maŋa, sözüŋ ...); bəzi sözlərin əvvəlində “ı” saitinin işlənmə səbəblərini dəqiqləşdirib (ışix, ismarıç...); epenteza hadisəsi müşahidə olunan sözləri müəyyənləşdirib (tilisim-tilsim, quruflluqulplu...), sait əvəzlənmələrini sistemli şəkildə qruplaş-

dırıb (a>ə – ədət-adət, ləmpə-lampa; ö>o – nobat-növbə, tova-tövbə; i>ü – büvü-bibi; büvər-bilər...); samitlərin əvəzlənməsini ayrılıqda şərh edib (t>d –dar-tər, dərrədim-tərlədim, dərrəməx¹-tərləmək; c>j – qoja-qoca, ciji-cici...)...Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, S.Əsədova bir tədqiqatçı kimi tam formalaşmış.

“Azərbaycan dili Borçalı şivələrinin morfolojiyası” adlanan II fəsildə müəllifin problemi daha çox qrammatik kateqoriyalar kontekstində araşdırması xüsusi olaraq dəyərləndirilməlidir. Belə ki, müəllif hal kateqoriyasından bəhs edərkən ismin təsirlilik halında “-yı” morfeminin işlənməsini tarixi-linqvistik baxımdan şərh edir (arpyı, ütyü, quzuyu ...), mən və sən şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda velyar “ñ” ilə işlənməsinə aydınlıq gətirir (maña, saña), indiki zaman şəkilçisinin forma və areallarını müəyyənləşdirir: -er//- e:r, -or//o:r, -ör// -ö:r...

Azərbaycan dilçiliyində şivələrin sintaksisi çox az öyrənilib. Bu baxımdan dissertasiyanın III fəslinin “Borçalı şivələrinin sintaksisi”nə həsr edilməsi xüsusi olaraq dəyərləndirməlidir. S.Əsədova faktlarla əsaslandırır ki, Borçalı şivələrindəki bəzi II növ ismi birləşmələr ədəbi dilimizdəki I növə uyğundur: ağaş qaşığı<ağac qaşığı; dəmir qaşığı<dəmir qaşığı. Yaxud müxtəlif mənbələrə istinad edərək göstərir ki, III növ ismi birləşmələrin II tərəfi iqiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: gəlin gedən günüsü, patron iyisi... Borçalı şivələrində vasitəsiz nitqin çox işlənməsinin məhz emosional vəziyyətlə bağlı olması da avtoreferatda faktlarla arqumentləşdirilir.

Yekun olaraq onu da vurğulayaq ki, dissertasiya təkcə dilçilik yox, həm də tarix və etnoqrafiya elmləri baxımından əhəmiyyətlidir.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində iki müxtəlif sistemə daxil olan dillərin materialları əsasında təktərkibli cümlə modellərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı heç bir araşdırma aparılmayıb. Bu mənada Xəyalə Həmidovanın “Azərbaycan və ingilis dillərində təktərkibli cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiyası aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, metodları, metodoloji əsası, elmi yeniliyi kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın əsas məziyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərindəki təktərkibli cümlələr qarşılaşdırılaraq tədqiq edilib;

– bu dillərdəki təktərkibli cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri daha çox sinxronik müstəvidə araşdırılıb;

– hər iki dildəki təktərkibli cümlə modellərinin semantik tutumuna müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirilib;

– problemə təkcə Azərbaycan dilçiliyi deyil, həm də ingilis dilçiliyi, ümumən dünya dilçiliyi kontekstində münasibət bildirilib ki, bu da müəllifin hər iki dili, əsasən, eyni səviyyədə bildiyini bir daha təsdiq edir;

– cümlənin aktual üzvlənməsi ilə qrammatik üzvlənməsinin fərqli olmasına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb;

– qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, onların tamamilə sərbəst cümlələr şəklində işlənməsi kimi məsələləri konkret nümunələrlə əsaslandırılıb;

– dissertasiya sadə və aydın bir dildə yazılıb...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətlər dissertasiyanın fəsil və bölmələrində geniş və sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Konkret desək, “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində cümlə növləri” adlı I fəsildə “Cümlənin struktur tipləri”, “Təktərkibli sadə cümlələr”, “Təktərkibli cümlələrin üslub və qrammatik xüsusiyyətləri” kimi məsələlər elə işıqlandırılıb ki, bir növ, Azərbaycan və ingilis dillərindəki təktərkibli cümlə növləri üçün bir baza, məntiqi əsas funksiyasını yerinə yetirir. Bu mənada müəllif II fəsildəki (“Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində təktərkibli cümlələrin növləri”) şəxssiz cümlələr, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, ümumi şəxslı cümlələr, adlıq cümlələr, eyni zamanda söz-cümlə, cümlənin aktual üzvlənməsi kimi məsələləri hər iki dilin materialları üzrə araşdırarkən dəqiq və dolğun nəticələr söyləyə bilib.

Dissertasiyanın III fəslı isə belə adlanır: “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində təktərkibli cümlələrin işlənmə dairələri”. Müəllif burada düzgün olaraq 5 istiqaməti əsas götürüb: şifahi xalq ədəbiyyatında təktərkibli cümlələrin işlənməsi, reklamlarda təktərkibli cümlələrin işlənməsi; film adlarında təktərkibli cümlələrin işlənməsi; transformasiya üsulları. Bu bölmələrin hər biri I və II fəsillərdəki bölmələrlə birbaşa bağlanır, daha doğrusu,

müəllif problemlə bağlı nəzəri və praktik məsələlərin sintezini yarada bilib ki, bu da dissertasiyanın ən uğurlu cəhətlərindən hesab oluna bilər

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” MOTİVLİ ÇAĞDAŞ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN DİLİ VƏ ÜSLUBU

Azərbaycan ədəbiyyatında “Kitabi-Dədə Qorud” motivli əsərlər XX əsrin 40-cı illərindən sonra görünməyə başlayır. 60-70 ili əhatə edən bu zaman kəsiyində Səhənd, Ə.Dəmirçizadə, N.Xəzri, Anar, A.Məmmədov, K.Abdulla kimi sənətkarlar əbədiyaşar abidəmizin sirli-sehirli dünyasına düşərək onun motivləri əsasında bir sıra bədii əsərlər yaratmışlar.

Heç şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” motivli çağdaş əsərlərlə eposun (“Kitab”ın) dil və üslub xüsusiyyətlərinin tarixi-lingvistik müstəvidə araşdırılması türkologiya üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Açığını deyək ki, dilçiliyimizdə bu istiqamətdə demək olar ki, heç bir iş görülməyib. Bu mənada Aynur Məmmədovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” motivli çağdaş bədii ədəbiyyatın dili və üslubu” adlı dissertasiyası həmin boşluğu aradan qaldıra bilər.

Dissertasiyanın quruluşu belədir: İşin ümumi səciyyəsi, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı. Burada ilk olaraq dissertasiyanın elmi məziyyətləri ilə bağlı cəhətləri ümumiləşdirmək lazım gəlir:

– dissertasiyada açıq-aydın şəkildə müşahidə edilir ki, A.Məmmədova həm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu, həm də onun motivləri əsasında yaradılmış bədii əsərləri lingvopoetik baxımdan tam mənimsəyib;

– dissertasiya qorqudşünaslığın, ümumən türkologiyanın son nailiyyətlərinə istinadən yazılıb;

– müəllifin fikri təsdiq üçün tez-tez Orxon-Yenisey

abidlərinə, eləcə də M.Kaşğarının “Divan”ına müraciət etməsi onun bir dilçi kimi tam formalaşdığını sübut edir;

– tədqiqat cəlb edilmiş mənbələrdəki təkrarlar ilk dəfə olaraq mətn dilçiliyi kontekstində araşdırılır, belə fiqurların mətnyaratmadakı funksiyası, məndəki semantik yükü müəyyənləşdirilir;

– qarşılaşdırılan mənlərdəki metafor, metonimiya, mübaligə, bədii təyin, eləcə də sinonim, omonim və antonimlərin üslubi-poetik funksiyalarına mətn kontekstində aydınlıq gətirilir;

– dissertasiyanın bütün bölmələrində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafiya və psixologiya kimi elmlərin sintezi özünü göstərir ki, bu müəllifin problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşdığını təsdiqləyir;

– bir sıra məqamlarda A.Məmmədova əsl tənqidçi statusunda çıxış edir. Məsələn, N.Xəzri “Salur Qazan//Bu sənmişən? Nə ölmüşən, nə itmişən? Evlərin qarətə gedib// Özünsə keyfə getməlisən!” misralarının poetik semantikasını belə mənalandırır: “...KDQ ruhuna yaddır və süni təsir bağışlayır. Nəbi Xəzrinin işlətdiyi “qan gölü”, atın meyitlərin üstündən iyrenərək keçməsi, Poladgücün incə-incə inildəməsi, Qazanın qarət xəbərini eşidəndən sonra Qaraca çobanı xəbər alması özünü doğrultmur, baş vermiş faciənin miqyasını, təsir gücünü zəiflədir...” (səh.103). Bu qeydlər bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı hesab oluna bilər...

Mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodu, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər dissertasiyanın “İşin ümumi səciyyəsi” adlı bölməsində mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim olunur.

Dissertasiyanın I fəslində belə adlanır: “KDQ motivli

çağdaş ədəbi əsərlərin leksik-üslubi özəllikləri”. Buradakı bölmələrdən (beş bölmədən ibarətdir) birinin digəri ilə zəncirvari bağlılığı onu deməyə əsas verir ki, müəllif problemlə bağlı ən kiçik detallı belə təhlil süzɡəcindən keçirib. Konkret desək, “Dilin leksik sisteminin üslubi relevant elementləri” yarım fəslində “bögrərsən”, “bozlar-sən”, “ağlarsan” tipli sözlərin üslubi relevant səciyyə daşmasına münasibət bildirilir; “KDQ motivli ədəbi əsərlərdə arxaizmlərin üslubi xüsusiyyətləri” yarım fəslində qarşılaşdırma obyektini kimi götürülmüş mətnlərdəki bir sıra arxaizmlərin (ban – yüksək, yəxni - xörək, qovurma, yağma – qarət, talan, qatı – bərk, möhkəm, qonmaq – yerləşmək, məskunlaşmaq...) semantik tutumu müəyyən-ləşdirilir; “KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə sadə leksik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri” yarım fəslində təkrarların əlaqə semantik və üslubi yük daşması, emosionallığı gücləndirməsi, ifadənin təsir gücünü artırması sistemli şəkildə araşdırılır; “Qoşa sözlərin üslubi xüsusiyyətləri” yarım fəslində qarğa-quzğun, tavla-tavla, qatar-qatar kimi sözlərin mətn daxilində zəngin semantik çalarlar yaratması əsaslandırılır. “KDQ motivli əsərlərin müasir dövrə aid leksik xüsusiyyətləri” yarım fəslində müasir yazıçı və şairlərin əsərlərindəki dialektizm və neologizmlərə, “Kitab”ın dili ilə səsleşməyən müharibə, şikayət, vüqar, dəyanət, heykəl kimi sözlərə müxtəlif prizmalardan yanaşılır. Sonuncu yarım fəsilə diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, A.Məmmədova Səhəndin dilindəki “sərkərdə”, yaxud Nəbi Xəzrinin dilindəki “əyan”, “hökm-dar”, “fərraş” kimi sözlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə səsleşmədiyini arqumentləşdirir: “...Lakin müəlliflər belə sözlərdən istifadə edərkən “KDQ” dastanlarının tarixi qədimliyini nəzərə almamış, bizə daha yaxın dövrlərin

dövlət quruluşuna dair ad və titullara müraciət ediblər” (səh.52).

“KDQ motivli əbədi əsərlərin dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı II fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. Bu yarım-fəsillərdəki təhlilləri belə səciyyələndirmək olar: “Kitabi-Dədə Qorqud” motivli əsərlərdə işlənmiş axır-son, avlamaq-quşlamaq, yağı-düşmən, qoçaq-igid-cilasun-alp-ər-comərd-bahadır-dəli və s. sinonimlər üslubi relevant dil faktları kimi öyrənilir; çoxmənalı sözlər və omonimlərin üslubi imkanları dəqiqləşdirilir; mütləq, eyni zamanda kontekstual antonimlər müəyyənləşdirilir, tək-cəm qarşılaşmasının sətiraltı mənada özünü göstərməsi uyğun nümunələrlə əsaslandırılır; üslubi məqsədlər üçün istifadə edilmiş frazeoloji vahidlərin “Kitab”la bağlılıq dərəcəsi aşkarlanır...Dördüncü yarım-fəsilə bağlı onu da vurğulayaq ki, müəllif bəzi frazemlərin yaranma əsasları, ilkin semantik yükü barədə maraqlı mülahizələr irəli sürür. “Fikrimizcə”, “ürəyə qaynar yağlar qoyulmaq” frazeologizmi qədimliyi ilə seçilir. Bu birləşmə günahkarın boğazına qaynar yağ tökülməsi ilə bağlı da yarana bilərdi” (səh.91).

Dissertasiyanın III fəslində (“KDQ motivli əsərlərin linqvopoetikası”) dörd bölməni əhatə edir. Burada metafor, metonimiya, mübaliğə, bədii təyin və bədii xitablar çoxsaylı nümunələr kontekstində araşdırılır, müqayisəyə cəlb edilmiş dil faktlarının məndəki poetik siqlətinə işıq salınır. Məsələn: Anarın “İnsanlar, **dağlar** işıqlarıyla bir-birinə **hay verirdi**” cümləsindəki metonimiyanın poetik çəkisi belə şərh edilir: “...İnsana xas xüsusiyyət dağlara şamil edilmişdir. Əslində, dağlarda yanan tonqallar bir dağda yaşayanlardan digər dağda yaşayanlara xəbərin ötürülməsinə xidmət edir. Müəllif

obrazlı dillə dağların, insanların bir-birinə hay verməsini təsvir etmişdi” (səh.115); yaxud Altay Məmmədovun “Dəli Domrul” əsərindəki “Ağzını qara molla yumsun” cümləsindəki epitetin semantikasını belə mənalandırılır: “Deyim, qarğış olan bu cümlədə istifadə edilmiş “qara” sözü rəng mənalarını ifadə etmir. Burada molla qara olması və ya qara geyinməsindən söhbət getmir. İfadə insanın ölməsini, canını tapşırmasını bildirir”. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür şərhlər A.Məmmədovun bir dilçi, ədəbiyyatşünas kimi formalaşdığını qabarıq şəkildə göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlar da müşahidə edilir:

1. Dissertasiyanın 23-cü səhifəsində müasir dilimizdə işlənən qayğılı, qılınc, yengə kimi sözlər “müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş” hesab edilir;

2. Səh.-34-də Ə.Dəmirçizadədən belə bir sitat verilib: “...müasir Azərbaycan dilində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, istemaldan düşmüş, müasir Azərbaycan dili üçün ölmüş sözlər. Məsələn, cilasun, alp...”. Bu, dissertasiyanın 66-cı səhifəsində, demək olar ki, eynilə təkrarlanıb: “Alp” və “cilasun” sözləri müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir». Bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz: birincisi, “alp” titullu Alpan, Alpout kimi toponimlərimizdə mühafizə olunur; ikincisi, igid, qorxmaz anlamlı “cilasun” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə işlənməkdədir (Cırasun adam yalan danışmaz – İgid adam yalan danışmaz);

3. Səh-40-da Səhənddən gətirilmiş “Elə indi, indi getdi” misrasındakı dəqiqləşdirici “elə” ədatı əvəzlik kimi təqdim olunur: “Cümlədə istifadə edilmiş “elə” əvəzliyi də

eyni funksiyanı yerinə yetirir”;

4. Səh.51-də göstərilir: “Qırx qızlara ağ geydirib” (Səhənd, 129). Saydan sonra gələn isimlərə cəm şəkilçisinin artırılması ədəbi dilin qrammatik normalarına ziddir. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, müəllif Səhənddən gətirdiyi nümunəni “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilindəki “Ol qırq namərdlər aydırlar” tipli cümlələrlə müqayisə etsə idi, daha dəqiq nəticələr söyləyə bilərdi;

5. Dissertasiyanın yarım fəsillərində verilmiş bir sıra fikirlər “Nəticə” hissəsində eynilə təkrarlanıb. Məsələn: 99-cu səhifədəki “Bu metaforların çoxu ümumxalq danışığı dilindən qaynaqlanıb, şifahi xalq ədəbiyyatında yer alıb, əsrdən-əsrə keçərək bu günə gəlib çıxmışdır...” cümləsi “Nəticə” hissəsində (səh.145-də), demək olar ki, eynilə verilib; yaxud 115-ci səhifədəki “KDQ-də şəxsləndirmə, təbiət obyektlərini canlı varlıq kimi qəbul etmək, onlara insani münasibət bəsləmək ənənəvidir” cümləsi “Nəticə” hissəsində (səh.145-də) cüzi dəyişmələrlə təqdim olunub.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “BİR” SAYININ SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU

Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının sistemli şəkildə tədqiqinə XX əsrin 60-cı illərindən başlanıb. Səlim Cəfərov, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Nəsir Məmmədov kimi görkəmli alimlərimiz söz yaradıcılığı problemlərinə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq sanballı əsərlər yaratmışlar. Burada S.Cəfərovun 1960-cı ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” monoqrafiyasının dilçiliyimizdəki rolunu xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir. Amma bu, heç də o demək deyil ki, söz yaradıcılığı ilə bağlı bütün problemlər öz elmi həllini tapıb. Məsələn, indiyə qədər dilçiliyimizdə “bir” sayının söz yaradıcılığında rolu kompleks və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməyib. Bu mənada Elnarə Tağıyevanın təqdim etdiyi “Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolu” adlı dissertasiya aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu məqamda assosiativ olaraq belə bir fikir reallaşır: dilimizdəki “bir” sayının müxtəlif bucaqlar altında tədqiqi dilçiliyimizin mövcud vəziyyəti, inkişaf səviyyəsi barədə də dolğun təəssürat yaradır.

Giriş, üç fəsil, əlavə (lüğət) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət dissertasiyanın “Tədqiqatın elmi yeniliyi” hissəsində göstərilir: “...dilimizdə işlənmə tezliyi və areal genişliyi ilə, habelə söz yaradıcılığındakı son dərəcə böyük fəallığı ilə seçilən “bir” sayının, onun iştirakı ilə yaranmış sözləri, ifadələri, hətta frazeoloji birləşmələri tədqiq edib öyrənmək, bu sözlərin yaranma yol və üsullarını araşdırmaq, bu əsasda həmin sözlərin dilimizdə, ünsiyyətimizdəki yeri və əhəmiyyətini müəy-

yənləşdirmək dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir...” (səh.7). Təqdirəlayiq haldır ki, müəllif dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsil və bölmələrində bu məsələlərin hər birinə yetərinə aydınlıq gətirməklə yanaşı, yeri gəldikcə, “bir” sayının izahı ilə bağlı deyilmiş fikirləri saf-çürük etməyi, hətta onlara tənqidi münasibət bildirməyi də unutmur. Məsələn, “bir” sözünün öz çıxış formasında üç əsas funksiya daşdığını göstərən” A.Bəylərbəyovanın fikirlərinə belə bir şərh verir: “...müəllif (A.Bəylərbəyova nəzərdə tutulur – Ə.T.) “bir” sayının daha zəngin olan məna növünə toxunmamışdır. Halbuki bu mənalar, xüsusilə “eyni, bərabər” mənasına malik olan “bir” sayı yeni söz yaradıcılığında daha fəal iştirak edir” (səh.12). Bu cür izahlar E.Tağıyevanın əsl dilçi kimi formalaşdığını göstərir.

Dissertasiyanın “Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayından yaranan nitq hissələri” adlanan I fəslində “bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərin leksik-semantik təsnifatı belə verilir: “bir” sayının iştirakı ilə yaranan isimlər (birlik, birləşmə, birincilik, bircildlik, əlbirlik); “bir” sayının iştirakı ilə yaranan sifətlər (birgə, biryarpaqlı, birçarxlı, birotaqlı, birelli...); “bir” sayının iştirakı ilə yaranan saylar (birinci, birər, bir az, ikidə bir, beşdə bir...); “bir” sayının iştirakı ilə yaranan əvəzliliklər (hər bir, hər biri, heç biri, bir kəs...); “bir” sayının iştirakı ilə yaranan feillər (birləşmək, birləşdirmək, birləşdirilmək, birikmək, birikdirmək, birikdirilmək...); “bir” sayının iştirakı ilə yaranan zərflər (birgə, birlikdə, birdən...) “bir” sayının təkrarından yaranan sözlər (bir-bir, bircə-bircə...) ikinci komponenti “bir” sayından ibarət olan mürəkkəb sözlər (ikibir, üçbir, arabir, anabir...). Dilimizdəki say məzmunlu 23 sözdən biri və birincisi olan “bir” sayının

iştirakı ilə yaranmış bu sözlərin, demək olar ki, hər biri ayrılıqda təhlil süzgecindən keçirilib. Dəqiq desək, “bir” sayına qoşulmuş leksik şəkilçilərin funksiyasına düzəltmə sözlər daxilində aydınlıq gətirilib, mürəkkəb sözlərin tərkibində işlənmiş “bir” sayının işlənmə yeri və semantik yükü dəqiqləşdirilib. Burada o da vurğulanmalıdır ki, E.Tağıyeva bu tip sözlərin bir qismini tək-cə sinxronik yox, həm də diaxronik müstəvidə araşdırıb. Məsələn, “birinci” sözünün yaranma tarixindən bəhs edərkən türkologiyadakı fikirlərə istinadən yazır: “...qədim türk, o cümlədən göytürk abidələrinin dilində başqa sıra sayları müvafiq miqdar saylarından düzəltdiyi halda, “birinci” sözü yoxdur. Bu anlayış “bir” sayının iştirakı ilə yox, “ön, qabaq” mənasını verən “il” sözünə –ki şəkilçisini artırmaqla yanaşı “ilki” şəklində ifadə olunur” (səh.27).

I fəsildə diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, “bir” sayının orta əsrlərdə yüksək işlənmə tezliyinə, eyni zamanda zəngin leksik-semantik və üslubi çalarlara malik olması Nəsiminin dili kontekstində dəqiqləşdirilir.

“Bir” sayından yaranan sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı II fəsil üç yarım-fəslə əhatə edir. Müəllifə görə, “bir” sayından yaranmış sözlərin leksik-semantik qrupları belədir: insan anlayışı bildirənlər (biri, birisi, bir kəs, heç biri...); “bir” sayından yaranan terminlər (riyaziyyatla bağlı: birrəqəmli, birədədli...; dilçiliklə bağlı: birhecalı, birvurğulu, birmənalı...; fizikaya aid: biratomlu, birfazalı, birmotorlu...); frazeologizmlər (bir könüldən min könülə vurulmaq; bir yastığa baş qoymaq; bir güllə ilə iki dovşan vurmaq, günlərin bir günü...). E.Tağıyeva bu sözlərin hər birinin leksik-semantik yükünü bədii mətn kontekstində müəyyənləşdirir ki, bu da dissertasiyanın uğurlarından biri kimi dəyər-

ləndirilə bilər.

Frazeologizmlərə tək cə dilçilik yox, həm də ədəbiyyatşünaslıq prizmasından yanaşan müəllif göstərir: “Günlərin bir günü” üçüncü növ təyini söz birləşməsi quruluşunda formalaşmışdır və xalq danışığı dili, şifahi xalq ədəbiyyatının dili üçün xarakterik formadır. Burada “gün” sözünün iki dəfə təkrar olunması obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, həmin ifadə “günlərin birində” formasında da işlədilir. Hər iki formada “bir” birləşmə üçün əhəmiyyətli rol oynayır” (səh. 106–107). Doktorantın arqumentləri elmi və inandırıcıdır. Amma burada onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, həmin frazeoloji vahid “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində “günlərdə bir gün” (Günlərdə bir gün Düzümdə qələsinə gəldi) şəklindədir.

Dissertasiyanın III fəslə belə adlanır: “Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının iştirakı ilə yaranmış sözlərin üslubi xüsusiyyətləri”. Müəllif bu problemi həll edərkən dörd istiqaməti əsas götürür: çox mənalılıq (“bir” ədat və əvəzlik – qəlib funksiyasında; birləşdirmək – yapışdırmaq, uyğunlaşdırmaq...); omonimlik (birlik: 1) bir olmaq, bütövlük, vəhdət, ittifaq; 2) sıx əlaqə, həmrəylik, ümumilik; 3) ölçüsü, nömrəsi, sayı və s. bir olan; biradlı: 1) bir adı olan; 2) eyni adı olan...); sinonimlik (bir dəfə – bir yol – bir kərə...); antonimlik (birlik – ayrılıq, birgə – ayrı, birləşdirmək – aralamaq, arabir// hərdənbir – həmişə, birdən – tədricən...). Bu qeydlər bir daha sübut edir ki, E.Tağıyeva araşdırma obyektini kimi götürdüyü mövzunun bütün tərəflərini zərgər dəqiqliyi ilə izah etməyə çalışıb.

Dialekt və şivələrimizdə “bir” sayının iştirakı ilə yaradılmış sözlər və onların ədəbi dildəki sözlərlə sino-

nimlik münasibətində olması da III fəsildə geniş şəkildə işıqlandırılır. Burada müəllifin təqdim etdiyi çoxsaylı dil faktlarından bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənirik: bir əmbiz – xeyli (İsmayılı), bir çala – bir az (Qazax), bir çin – bir dəfə (Bakı), bir çətən – çoxlu, xeyli (Gəncə)...

Dissertasiyada öz əksini tapan bütün məsələlər “Nəticə”də ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. ”Lügət” və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı” ilə yekunlaşan dissertasiya ilə bağlı bəzi iradlarımız da vardır:

1. səh.28-də S.Əlizadənin belə bir fikri verilir: “Dövrün ədəbi dilində kəsr sayının təşəkkül prosesində olduğu hiss edilir. Məsələn: “Şühədanamə”də kəmiyyət çoxluğunu bildirən say şəkilçisiz işlənmişdir; “üç birisi, iki işdən birisi”. Fikrimizcə, burada XVI əsrə aid “Şühədanamə”nin dilinə istinadən kəsr saylarının təşəkkül prosesində olmasından yox, XVI əsrdə Nəsiminin dilində tam sabitləşmiş şəkildə işlənmiş “ikidə bir”, “birdə bir” kimi kəsr saylarından bəhs olunsa idi, daha yaxşı olardı (Nəsimidə: Bu ikidə birinin nişanı Xızr odi və həm İlyasın...; Yazudə nə çəkməyə yazəndə bində bir);

2. səh.36-da “onda” zaman zərfinin kök morfemi isim hesab olunur. Halbuki həmin sözün kök morfemi “o” işarə əvəzliyidir;

3. Dilimizdəki Bircə, Bircəgül, Bircəbəyim, Birçiçək kimi şəxs adlarında “bir” sayının intensivliyi müşahidə olunur. Amma, nədənsə, dissertasiyada bu tip adlardan geniş şəkildə bəhs edilmir. Daha doğrusu, yalnız 77-ci səhifədə belə bir şərhə rast gəlinir: “...Bircəbacı sözü də bu qəbildəndir. Bu söz antroponim kimi, həm də apelyativ kimi işlədilir ki, birincisi ikincidən formalaşmışdır”.

Bu iradlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

NAMIQ KAMAL ƏSƏRLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

XIX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Namiq Kamalın yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq baxımından sistemli şəkildə araşdırılsa da, dilçilik prizmasından, demək olar ki, öyrənilməyib. Heç şübhəsiz ki, belə bir mövzunun tədqiqata cəlb edilməsi türkoloji dilçilik baxımından faydalı olardı. Bu mənada Xəyalə Vəliyevanın təqdim etdiyi “N.Kamal əsərlərinin leksik-semantik təhlili” adlı dissertasiya təbii qarşılır və həmin boşluğu, qismən də olsa, doldurur.

Giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət dissertasiyanın ən mühüm cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

– “Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, eləcə də müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təlimata uyğun şəkildə təqdim olunur;

– N.Kamalın əsərləri, xüsusən də şeir dili elə araşdırılıb ki, XIX əsr türk ədəbi dilinin ümumi mənzərəsi barədə dolğun təəssürat yaradır. Bu mənada “N.Kamalın şeir dili TənziMAT dövrü türk dilinin inkişaf panoramını bütün parametrləri ilə əks etdirən ən etibarlı mənbədir”, – deyən müəllif haqlıdır;

– N.Kamalın əsərlərinin dili tək-cə sinxronik yox, həm də diaxronik baxımdan öyrənilib;

– fikri təsdiq üçün qədim türk mənbələrinə, o cümlədən M.Kaşğarının “Divan”ı, “Dədə Qorqud kitabı” kimi sanballı abidələrə istinad etmə müəllifə daha dəqiq

nəticələr söyləməyə imkan yaradıb;

– N.Kamalın şeir dilinin ümumxalq türk dilinin milli söz xəzinəsindən, eyni zamanda ərəb-fars və Avropa mənşəli alınmalardan qidalanması tutarlı faktlarla arqumentləşdirilib;

– leksik-semantik, eləcə də frazeoloji dil materiallarının nominativ-məntiqi mənasından daha çox onların üslubi çalarlığından istifadə yazıçı üçün ən əsas keyfiyyətlərdən hesab olunur. Bu cəhətlərin N.Kamalın yaradıcılığı üçün səciyyəvi olması, daha dəqiqi, onun poetik təfəkkürünün zənginliyi dissertasiyada qabarıq şəkildə ifadə olunur;

– dissertasiyaya istinad olunmaqla türk dillərinin müqayisəli-tarixi leksikasına dair sanballı əsərlər yazmaq olar...

Dissertasiyanın “N.Kamalın şeir dilinin leksikası və onun mənşəcə tərkibi” adlanan I fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir: “N.Kamalın şeir dilində işlənən türk mənşəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı I yarımfəsildə türk mənşəli sözlər 12 istiqamətdə qruplaşdırılıb: məkan və zaman bildirənlər (orman, yol, yokuş, iləri, geri...; akşam, gece, dün ...), bitki adları bildirənlər (çiçək, çimen, otlak, ağac...), geyim və onun hissələrini bildirənlər (kürk, ipek, etek...), qohumluq münasibəti ifadə edənlər (anne, baba, karı, kardeş, kız ...), kəmiyyət bildirənlər (bir, iki, kırk...) keyfiyyət və əlamət bildirənlər (iyi, ulu, güzel, kırmızı, kara ...), iş, hal-hərəkət, hadisə bildirənlər (çalışmak, çıkarmak, toplamak, dönmek...)...; I fəslin II yarımfəslə belə adlanır: “N.Kamalın şeir dilində işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”. Burada “müasir türk ədəbi dilində işlək olmayan ərəb-fars mənşəli sözlər” (adət, alım, akıl, kitap, sevdə...) “müasir

türk ədəbi dilində işlək olan ərəb-fars mənşəli sözlər” (nar, sual, diqqət, pərə, afət...), “dini məfhumlara aid olan ərəb-fars mənşəli sözlər” (Allah, ilahi, şeytan, dua, rahmet...) sistemli şəkildə izah olunur, hətta bu tip sözlərin leksik laylarına da münasibət bildirilir. Məsələn, hərbi terminlər (silah, şemşir, rütbə...), vətən sevgisi və qəhrəmanlıq bildirənlər (vatan, millet, hak...)...

I fəslin III yarımfəslində (N.Kamalın şeir dilində işlənən Avropa mənşəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri) Avropa mənşəli sözlər iki istiqamətdə qruplaşdırılıb: gündəlik həyatda ailə-məişətdə işlənən Avropa mənşəli sözlər (qazeta, qaz...), müxtəlif sahələri əhatə edən Avropa mənşəli sözlər (realist, restoran, portsiqar...). Müəllifin bu tip şərhələrini məqbul hesab etmək olar.

Dissertasiyanın “N.Kamalın şeir dilinin frazeologiyası” adlı II fəslində ilk olaraq frazeologiyanın türkologiyada və rus dilçiliyində tədqiqi tarixinə nəzər salınır. Konkret desək, Leyla Uzun, Tahsin Banguoğlu, Məhərrəm Ergin, Aksan Doğan, A.N.Kononov, A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov kimi görkəmli alimlərin frazeologiyaya dair əsərlərinə müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirilir ki, bu da müəllifə N.Kamalın şeir dilinin frazeologiyası ilə bağlı dəqiq nəticələr söyləməyə imkan vermişdir.

N.Kamalın şeir dilində frazeoloji vahidlər, onların məna növləri və semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edən X.Vəliyeva frazemlərin mətndəki semantik çəkisini dəqiqləşdirərkən məhz mətn semantikasına əsaslanır, frazemlərlə bağlı ən kiçik detalları belə dəqiqləşdirməyə çalışır. Abayı yakmaq – gönül verip aşık olmaq; acı çəkmək – üzüntü içinde kalmak; bağına taş basmaq – uğradığı zarara katlanmaq kimi frazeoloji vahidlərin

tərəflərinin məcaziləşməsi, yeni mənə qazanması kimi məsələlərə mətn kontekstində aydınlıq gətirir.

Xalq dilini hikmətli xəzinə kimi qiymətləndirən (M.Fuat) N.Kamalın şeir dilindəki frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik qabarıq şəkildə görünür. Bu mənada X.Vəliyevanın həmin məsələni ayrılıqda tədqiq etməsi təqdirəlayiqdir. N.Kamalın şeir dilindəki “güzel fikir – güzel kız”, “sert taş – sert adam”, “yüksek dağ – yüksek zeka” kimi çoxmənalı sözlərin, işə düşmək, cana gəlmək kimi frazeoloji omonimlərin, həmçinin xoşu gəlmək – acığı gəlmək, üz ağartmaq – üz qaraltmaq, dil-dil ötmək – ağzına su almaq kimi frazeoloji antonimlərin hər birini sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirmiş müəllifin qənaətləri elmi və inandırıcıdır.

Dissertasiyada diqqətiçəkən yarımfəsillərdən biri belə adlanır: “N.Kamalın şeir dilində işlənən frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri”. Burada şairin şeir dilindəki ismi frazeoloji birləşmələr (aptal dil, şəhit devlet, deli gönül, hasta ruh...) və feili frazeoloji birləşmələr (can vermək, önem vermək, cana kıymak, canı çıkmak...) konkret mətn daxilində şərh edilib, frazemə daxilindəki poetik çəkisi müəyyənləşdirilib ki, bu da müəllifin problemə dərinədən bələd olduğunu göstərir.

“N.Kamalın şeir dilində işlənən frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları” bölməsində X.Vəliyeva N.Kamalın frazeoloji vahidlərdən sənətkarlıqla istifadə etməsini, onun spesifik poetik təxəyyül və təfəkkür sahibi olmasını müxtəlif bucaqlardan işıqlandırır. Yeri gəlmişkən, X.Vəliyeva şairin dilində işlənmiş “Revnak dihi feragat olur baht-ı tire ruz” (Tale qarabaxt adama gündüzlük verib könlünü sakitləşdirər); “Her mevc-i nale

hale-i mehtabdır bu şeb” (Hər inilti dalğası ay işığı halqasıdır bu gecə) kimi frazeoloji birləşmələri məqbul hesab etmir: “Bu misralardan da görüldüyü kimi, şair bəzən ərəb-fars sözlərindən istifadə edərək ənənəvi ədəbi dil normalarını pozur. Yəni frazeoloji birləşmələrin hər hansı bir tərəfini dəyişir, ya da mövcud semantik məna və qrammatik quruluş əsasında yeni bir birləşmə yaratmağa səy göstərir” (səh.97). Açığını deyək ki, X.Vəliyeva bu müstəvidə əsl tədqiqatçı kimi görünür.

Dissertasiyanın uğurlu cəhətlərindən biri kimi onu da vurğulamaq lazım gəlir ki, müəllif şairin şeir dilində işlənmiş atalar sözləri və zərbi-məsəlləri, eyni zamanda hikmətli sözləri məhz “Şeir dilinin frazeologiyası” başlığı altında tədqiq etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlara da rast gəlinir:

1. səh.21-də dağ, taş, kaya, tepe, gök, yer sözləri onomastik vahidlər kimi təqdim olunur. Halbuki bu tip sözlər onomastik vahid yox, ümumi isimlər, daha doğrusu, apelyativlərdir;

2. səh.27-də “baş eğmez gök yüzüne uludan ulu yüceliğimiz” misrasındakı “baş eğmək” feli frazeoloji vahidi “eğmək” sadə feli şəklində verilib ki, bu da qeyri-elmidir;

3. Müəllif türk mənşəli bəzi sözləri ərəb-fars mənşəli alınmalar hesab edir: Məsələn: səh.38-də “ilan”, səh.40-da “ümmid”; səh.42-də “süngü”... Qeyd edək ki, türk mənşəli hər üç sözə qədim türk mənbələrində, o cümlədən “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində də rast gəlinir: yılan (Sarı yılan soqmadın ağca tənüm şişər); umud (Qalın Oğuz bəgləri Beyrək üçün əzim yas tutdılar, umud üzdlər); sügü (Sügüylə sancdılar, ilmədi). Əlavə olaraq qeyd edək

ki, müasir ədəbi dilimizdəki “süngü” sözü M.Kaşğarının “Divan”ında “sünqü” şəklində işlənib (Kalkan, sünqün çumşalım – Qalxanla, süngü ilə vuruşaq);

4. səh.91-də “hepimizin annesi” birləşməsinin “əvəzlik+feil quruluşlu feili frazeoloji birləşmə” şəklində verilməsi qeyri-dəqiqdir;

5. Dissertasiyada bəzi üslub səhvləri də müşahidə olunur. Məsələn, səh. 89-da göstərilir: “Tədqiqatın nəticələri Namiq Kamalın şeirlərində somatik (bədən) üzvlərin iştirakı ilə yaranmış feili frazeoloji birləşmələrin digər frazeoloji birləşmələrdən daha çox olduğunu göstərir”. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, bir sıra frazeoloji birləşmələr bədən üzvlərinin iştirakı ilə yox, bədən üzvlərinin adlarını bildirən vahidlərin iştirakı ilə yaranır.

Qeyd etdiyimiz bu iradlar dissertasiyanın elmi əhəmiyyətini azaltmır. Xəyalə Mirələm qızı Vəliyevanın təqdim etdiyi “N.Kamal əsərlərinin leksik-semantik təhlili” adlı dissertasiya Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verir. Onun müəllifi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN LİŦVİSTİK TƏHLİLİ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki çoxsaylı sabit söz birləşmələri, demək olar ki, öyrənilməyib. Heç şübhəsiz ki, bu istiqamətdə yazılmış hər bir tədqiqat işi xalqımızın təkcə dili deyil, həm də tarixi, etnoqrafiyası, psixologiyası barədə dolğun təəssürat yarada bilər. Bu mənada Məlihə Əsədovanın təqdim etdiyi “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin linqvistik təhlili” adlı dissertasiya bütün parametrlərinə görə aktual hesab oluna bilər.

3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarət dissertasiyanın səciyyəvi cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

–dissertasiyanın “İşin ümumi məzmunu” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası, mənbələri, obyekt və predmeti, məqsədi, metodları, elmi yeniliyi kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim olunur;

– təqdirəlayiq haldır ki, dissertasiyada frazeoloji vahidlərin ümumi dilçilik (O.Espersen, Ş.Balli, A.A.Potebnya, A.A.Şaxmatov ...) və türkoloji dilçilikdə (Ç.Sayfullin, S.Muratov, A.Qurbanov, H.Bayramov, S.Cəfərov, M.Adilov ...) tədqiqi tarixinə müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirilir. Ən əsası isə müəllif fikirlərini məhz bu cür mənbələrə istinad etməklə əsaslandırmağa çalışır;

– dissertasiyada Azərbaycan dilinin qərb qrupu

dialekt və şivələrində işlənən sabit söz birləşmələri, yeri gəldikcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, M.Kaşğarının “Divan”ı kimi qədim türk mənbələrindəki uyğun dil faktları ilə müqayisə edilir ki, bu da dilimizin tarixi, xüsusən də tarixi dialektologiya baxımından əhəmiyyətli-dir;

– müəllif qərb qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunan bir sıra frazeoloji vahidlərin özünəməxsusluğunu təhlil süzgəcindən keçirərkən onları həm də dilimizin digər şivələrindəki frazemlərlə müqayisə edir, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirir. Bu isə M.Əsədovanın ümumən Azərbaycan dili şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin səciyyəvi cəhətləri barədə dolğun fikirlər söyləmiş bir tədqiqatçı kimi dəyərləndirməyə imkan verir;

– dissertasiyanın fəsil və bölmələri bir-birini tamamlayır, daha dəqiq desək, biri digərinin məntiqi əsası kimi çıxış edir;

– İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev kimi yazıçıların əsərlərində işlənmiş frazeoloji vahidlərin (Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün səciyyəvi olan vahidlər nəzərdə tutulur) poetiklik yaratma imkanlarının aşkarlanması da dissertasiyanın müsbət cəhətlərindən hesab oluna bilər...

“Dilçilikdə sabit söz birləşmələrinin tədqiqi” adlanan I fəsilə Azərbaycan dilçiliyində sabit söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi, qərb qrupu dialekt və şivələrinin tədqiqi, Azərbaycan dialektlərinin təsviri və s. sistemli şəkildə öyrənilmişdir.

II fəsil belə adlanır: “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin leksik-semantik qrupları”. Burada somatizm tərkibli söz birləşmələri (ağzı qatıx kəsməmək, ağzına qoyut almaq, əyağınnan çəkməx¹, başını toylamaq, boynuna uşax

düşməx...), onomastik vahidli sabit söz birləşmələri (Fatıya tuman olma, Kərəmə Əslini tanıtməx...), məişət əşyalarının adları əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri (ballı üzüm¹, motal papax, qaşım bulaməx...), saylar əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri (yeddi dərədən su gətirməx¹, yeddi fətirin içi göynəməx¹, əlli arxın suyunu bir arxa calaməx, bir çətənə külfət...), əlamət bildirən sözlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri (boz ay, qadı-qadı danışməx, qıpığ eləməx¹...), kosmoterminlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri (gün dağa dirənən vaxtı, gün görməmiş, aya hürməx¹, ulduz otarməx...)..., eyni zamanda omonim, sinonim və antonim sabit söz birləşmələri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrindəki frazeoloji vahidlərin özünəməxsusluğu “süysünü tüşüf” (kədərlənmək), “süysününə bit tüşüf” (kasıblamaq), “süysünü yoğunnaməx” (harınlamaq) kimi vahidlər kontekstində təhlil edilərkən “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənən “sügsün” (boyun) sözünün qərb şivələrində eynilə mühafizə olunmasına da münasibət bildirilir. Daha doğrusu, bu barədə deyilmiş fikirlər ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində (Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin qrammatik-üslubi xüsusiyyətləri) ismi sabit söz birləşmələri (ağ yağış, evin uruzusu, əli kəm, bir qınnax ...), həmçinin feili sabit söz birləşmələri (ajım verməx¹, ağız dağıtməx, ağzını araməx, göydə alməx, dişğarı iş tutməx...) müxtəlif prizmalardan təhlilə cəlb edilmiş, hər bir frazeoloji vahidin qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Bütün bunlar onu da deməyə əsas verir ki, Məlihə Fəxrəddin qızı Əsədovanın təqdim etdiyi “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin linqvistik təhlili” adlı dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun şəkildə yazılıb.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRK DİLİNİN QARS ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASININ MÜQAYİSƏLİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Azərbaycan dilçiliyində dilimizin bütün şivələri kifayət qədər tədqiq olunsada, yenə də bir sıra problemlər qalmaqdadır. Konkret desək, Azərbaycan dili şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin türk ədəbi dilləri ilə, eyni zamanda türk dillərinin şivələri ilə müqayisəli-lingvistik tədqiqi kimi məsələlər hələ də öz elmi həllini tapmamışdır. Bu mənada Sevinc Qəmbərovanın təqdim etdiyi “Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-lingvistik təhlili” adlı dissertasiya bütün parametrlərinə görə yeni və orijinal görünür.

Dissertasiyanın quruluşu belədir: işin ümumi səciyyəsi, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat. “İşin ümumi səciyyəsi”ndə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim edilir.

Türkologiyaın son nailiyyətlərinə istinadən yazılmış dissertasiyanın səciyyəvi cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

– Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq qərb şivələri türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmiş, problemin görünən və görünməyən tərəfləri müxtəlif bucaqlar altında izah edilmişdir;

–dissertasiyada tədqiqat obyektini kimi götürülmüş bu şivələrin ortaq leksikası müəyyənləşdirilir, qədim türk leksik qatı aşkara çıxarılır, eləcə də fərdi xüsusiyyətlərin makro və mikro arealları dəqiqləşdirilir ki, bu da dissertasiyanın ən uğurlu cəhətləri kimi dəyərləndirilə bilər;

– qarışıq xarakterli Qars şivələrinin səciyyəvi cəhətlərindən bəhs olunarkən iki istiqamət əsas götürülüb: Qars yerli şivələri; Qars azərbaycanlıları və tərəkmələrinin şivələri. Bu istiqamətlərin hər biri dissertasiyada sistemli şəkildə araşdırılıb;

– dissertasiyada, yeri gəldikcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, Mahmud Kaşğarının “Divan”ına, eləcə də digər qədim türk mənbələrinə istinad olunub ki, bu da müəllifə daha dolğun nəticələr söyləməyə imkan verib;

– Azərbaycan dilinin qərb və türk dilinin Qars şivələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri dilçilik, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya kimi elmlərin sintezi kontekstində izah edilib;

– dissertasiyanın bütün səhifələrində müəllifin mövzuya dərindən bələdliyi, elmi-nəzəri ədəbiyyatdan səmərəli şəkildə faydalandığı, ən əsası isə analitik təhlil qabiliyyətinə malik olduğu açıq-aydın şəkildə görünür. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, müəllif bir dilçi kimi tam formalaşmış;

– bir cəhəti də vurğulayaq ki, bu dissertasiyadan türk dillərinin ümumi dialektologiyasının yaradılmasında, dialektoloji, həmçinin terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında, sözün həqiqi mənasında, sanballı bir mənbə kimi istifadə oluna bilər...

Yuxarıda tezislər şəklində təqdim etdiklərimiz, əslində, dissertasiya barədə dolğun təəssürat yaradır. Amma yenə də dissertasiyanın fəsil və bölmələri barədə

ayrıca bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Dissertasiyanın I fəslı belə adlanır: “Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin formalaşması tarixi”. Burada Azərbaycan dilinin təşəkkülü və dialekt əlamətlərinin yaranması, qərb şivələrinin dialekt sistemində yeri, qərb şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, Qars bölgəsinin etnoqrafiyası, Qars şivələrinin mövqeyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi məsələlər geniş şəkildə təhlil edilir. Məsələn, “Qərb şivələrinin səciyyəviri”ndən bəhs olunarkən Qarabağ, Qazax– Borçalı və ayırım şivələri baxımından xarakterik olan dil faktları təqdim edilir: söz əvvəlində “i” səsinin möhkəmliyi: ilan, ilxı, ildırım...; e-ə dəyişməsi: əv, səvqi, çəvir; k-y dəyişməsi: təy, əysiy, yeyəy... (Qarabağ şivəsi); d-t dəyişməsi: tiş, tüş, tustax; -yı təsirlik hal şəkılçisinin işlənməsi: qapıyı, arabıyı, danıyı... (Qazax– Borçalı şivələri)... Bu cəhət “Qars şivələrinin mövqeyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri” bölməsində də gözlənilmişdir: x-h dəyişməsi: hamur, haber, han...; ç-ş dəyişməsi: uşmağ, köşdün; m-b dəyişməsi: bin, bindir; -yı şəkılçisinin işlənməsi: arhayı, bahçayı, buruyu... Bu cür faktlar onu göstərir ki, müəllif mövzu ilə bağı ən kiçik detali belə diqqətdən qaçırmaıyb.

Dissertasiyanın “Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələri arasında ortağ sözlər” adlı II fəslı barədə bunları söyləmək olar: “Ad bildirən sözlər” bölməsində qohumluq terminləri: aba-ebe “ana”, lələ-lele//leleş “ata, baba, böyük, qardaş”...; heyvan adları: sığır-sığır “inək, naxır”, mədəx¹-medeh “camış balası”, davar-davar “qoyun-keçi”...; alət adları: diryan-dirgen “üçdişli yaba”, xizər-hızır “böyük mişar”, kərki-kerki “kətmən”...və s. sözlər barədə əsaslandırılmış fikirlər irəli sürülüb; “əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər” bölməsində

rəng, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri uyğun nümunələr kontekstində şərh edilib; “Hərəkət bildirən sözlər” bölməsində tezməx¹//tezdəməx¹ “qaçmaq, tələsmək”, döşürməx¹//döyşürməx¹ “yığmaq, toplamaq”, varmaq “getmək”, süysünnəməx¹ //sügsünnəmək, “boynundan tutmaq”, öləziməx¹ //ölezimək “zəifləmək, sönmək” və s. kimi feillər tarixi-linqvistik müstəvidə araşdırılıb; “Alınma sözlər” bölməsində hər iki şivədə işlənən bir sıra ərəb və fars mənşəli sözlərin fonetik deformasiyalara uğramış şəkildə işlənməsinə münasibət bildirilib (ixdiyar “qoca”, beçərə//biçere//beçere “yazıq, fağır”...); “Frazeoloji birləşmələr” bölməsində qərb və Qars şivələrinə məxsus frazeoloji vahidlər müəyyənləşdirilib: özünü qızartmaq “həddi-buluğa çatmaq”, aynı açılmaq “əhvalı yaxşılaşmaq”, alaf-alaf yanmaq “yanağı qızarmaq”, taftaxda qalmaq “gec ərə gedən”...(qərb şivələri); arhamda derimi alacah “soymaq, müflis etmək”, ağzına deve tepmək “mübahisə zamanı susmaq”, aşağı almak “yerə yıxmaq, döymək”...(Qars şivələri)...Açığını deyək ki, bu müstəvidə Sevinc Qəmbərova əsl dilçi, dialektologiya üzrə mütəxəssis kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində müşahidə olunan ağırırax “yaylağa köçərkən kənddə saxlanılan ağır şeylər, yaylağa köçərkən əvvəlcədən göndərilmiş ev avadanlığı”, banda “ipə düzölmüş tütün yarpağı və ya saplağından bir-birinə bağlanmış üzüm topası”, çatal “bir-birinə bitişik” (meyvə), qoşa iki dərənin birləşdiyi yer...”, çənçənə “duman” və s. kimi fərdi sözlər, eləcə də Qars şivələri baxımından səciyyəvi olan cəlləmək “işini pozmaq, oyunu pozmaq”, malama “dənələri ayrılmamış, samanla qarışıq taxıl”, muzu “əngəl, əziyyət”, murç “daşyonan dəmir alət” və s. kimi fərdi sözlər dissertasiyanın “Azərbay-

can dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində fərdi sözlər” adlı III fəslində təhlilə cəlb edilmişdir.

Dissertasiyada irəli sürülmüş müddəalar “Nəticə” hissəsində sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiyanın 26 səhifədən ibarət avtoreferatı və müəllifin mövzu ilə bağlı çap etdirdiyi 17 məqaləsi dissertasiyanı tamamilə əks etdirir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlar da müşahidə edilir: Məsələn:

1) Səh.73-də göstərilir: “Sinməx¹ – gizlənmək məqsədilə aşağı əyilmək, qısılmaq. Qərb şivələrində, xüsusilə Gədəbəy şivəsində geniş yayılmışdır; məs.: - Oye: dəndə qavaxcan bərələrə sinerix¹, elə kin qavağımıza çıxer cü:r, əlvəsə:t çəkerix¹ çaxmağı...”. Qeyd edək ki, “sinməx” sözü qərb şivələrinin hər birində geniş yayılmışdır. Bu mənada bu sözün intensivliyini təkcə Gədəbəy şivəsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz;

2) Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olan əldən çıxmaq, ağıl kəsmək, ağız açmaq kimi frazeoloji birləşmələr dissertasiyanın 81-ci səhifəsində Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində eyni anlamda işlənən frazeoloji birləşmələr kimi təqdim edilir ki, bu da özünü doğrultmur;

3) Dissertasiyanın “Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində fərdi sözlər” adlı III fəslə daha çox izahlı lüğəti xatırladır. Burada nəzəri ümumiləşdirmələrə geniş yer verilsə idi, daha yaxşı olardı;

4) Dissertasiyanın fəsil və bölmələrindəki bir sıra cümlələrin “Nəticə” hissəsində eynilə təkrarlanmasına rast gəlinir. Məsələn, 25-ci səhifədəki “Qars Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsində yerləşir” cümləsi “Nəticə” hissəsində (səh.128) eynilə verilib.

“KOROĞLU” DASTANININ ÜSLUBİ-POETİK SİNTAKSİSİ

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik strukturundan süzülüb gəlmiş, onun məntiqi davamı olaraq yaranmış “Koroğlu” dastanı XVI–XVIII əsrlərdə formalaşmış ən sanballı abidələrimizdən biridir. “Koroğlu”dakı nəinki hər cümlə və sintaktik bütöv, hətta hər söz və ifadə belə poetik siqlətlidir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Koroğlu” xalqımızın bağrından bir vulkan kimi püskürüb” (Nizami Cəfərov).

Bu abidənin poetik strukturunda “gözlərimdə yaş inildər”, “şeş atanda beş inildər”, “göz oxşayar, qaş inildər”, “leş sərilər, baş inildər”, “quru yanar, yaş inildər”, “ocaq sönər, daş inildər” kimi çoxsaylı metaforik-metonimik semantikəli misalların hər biri poetik siqlətlidir, yüksək bədii-estetik dəyəərə malikdir. Elə buna görə də Tofiq Hacıyev, Kamil Vəliyev, Nizami Cəfərov, Kamil Əliyev, Fikrət Xalıqov kimi alimlər bu möhtəşəm abidənin dilinə müraciət etmiş və bir sıra səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirmişlər. Amma bunu da etiraf edək ki, “Koroğlu”nun poetik sintaksisi, demək olar ki, araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Bu mənada Aygün Məhərrəmovanın təqdim etdiyi “Koroğlu” dastanının üslubi-poetik sintaksisi» adlı dissertasiya aktuallığı, orijinallığı, həm də bütün parametrlərinə görə yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Elə buradaca qeyd edək ki, “Dilimizin fonetik, leksik və qrammatik sistemini özündə bir tam halında əks etdirən bu əsərin poetik sintaksisinin xüsusi şəkildə öyrənilməsi olduqca aktualdır”, – deyən Aygün Məhərrəmovə haqlıdır.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş”də mövzunun

aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodu, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi normalara uyğun şəkildə təqdim olunur.

İlk olaraq dissertasiyanın bəzi səciyyəvi cəhətlərindən bəhs etmək lazım gəlir ki, bu da, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– dissertasiyada ilk dəfə olaraq “Koroğlu”nun poetik sintaksisi ilə bağlı ən kiçik detala belə münasibət bildirilib, bu tip detalların struktur-semantik özəllikləri, faktlarla, tutarlı folklorla arqumentləşdirilib;

– dil və nitq paralelizm məsələləri təkcə “Koroğlu” deyil, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili müstəvisində tədqiq edilib, onların oxşar və fərqli cəhətləri dəqiqləşdirilib. Məsələn, müəllif düzgün olaraq yazır: “Nitq paralelizminin dil paralelizminə çevrilməsinə “Kitabi-Dədə Qorqud”da bol-bol rast gəlinmə də, “Koroğlu” dastanı haqqında bunu söyləmək olmaz”;

– “dissertasiyanın elmi yeniliyi” hissəsində göstərilir: “Dissertasiya işi dilimizin sintaksisinə dair tədqiqatların yönəldilməsində də əhəmiyyətli rol oynaya bilər” (səh.7). Aygün Məhərrəmovanın bu fikrinin düzgünlüyünü təsdiqləmək üçün onlarca tutarlı fakt və arqument gətirmək mümkündür. Burada onlardan yalnız birini təqdim edirik: “Dastanda nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin elə tipi də var ki, nədənsə, tədqiqatçılar həmin tipdən bəhs etmirlər... Lakin bunların heç birində “nə qədər” ifadəsinin nəticə budaq cümləsinin formalaşdırılması haqqında nə danışılır, nə də müvafiq misallar verilir. Dastanda belə bir konstruksiya vardır:

“Gör qız nə gözəl idi ki, Cünun bir baxımdan ağılı sərdən verib durdu tamaşa eləməyə” (səh.80);

– dissertasiyada “Koroğlu” eposunda müşahidə edilən sadə və mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanları, eyni zamanda paralel konstruksiyalar, təkrarlar, ellipsis və s. şəkildə təzahür edən poetik fiqurların rəngarəng linqvo-poetik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bu, o deməkdir ki, müəllif “Koroğlu”nun poetik sintaksisi ilə bağlı bütün detalları nəzərə alıb;

– ayrı-ayrı dilçilərin əsərlərini saf-çürük edən müəllif, yeri gəldikcə, yeni söz deməyi də bacarıb. Məsələn, “ortaq sözlü və ortaq sözsüz paralelizm”dən bəhs edərkən Kamal Abdullayevin “əsas sintaqm”, Kamil Vəliyevin isə “ortaq söz” terminlərindən istifadə edilməsini məqbul hesab etmir və problemə tam başqa bucaqlardan yanaşır: “... burada “ortaq komponent” termini daha düzgün olardı, çünki “komponent” sözü hər hansı dil vahidinin tərkib hissəsi anlayışını özündə ehtiva edir ki, paralel konstruksiyalarda da həmin sözdən istifadə etmək yerinə düşür”. Yeri gəlmişkən, bu cür faktlar müəllifin bir dilçi kimi tam formalaşdığını təsdiqləyir;

- dissertasiyanın, demək olar ki, hər səhifəsində dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın sintezi açıq-aydın şəkildə görünür. Dissertasiyanın I fəslə belə adlanır: “Koroğlu” dastanında sadə cümlənin üslubi-poetik xüsusiyyətləri”. Burada “sual cümlələrinin üslubi funksiyası”, “xitabların poetik-üslubi funksiyası” və “söz sırasının formalaşdırdığı üslubi məqamlar” geniş və sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilir. Müəllifin araşdırmalarından bəlli olur ki, “Koroğlu”nun dilində sual və əmr cümlələri daha rəngarəng poetikliyə malikdir. Eyni zamanda dastanda sadə cümlənin bütün növlərinin, məqsəd və intonasiyaya

görə struktur-semantik tiplərinin işlədilməsi də diqqətə çatdırılır.

Qeyd edək ki, Koroğlunun müxtəlif vəziyyətlərdə Keçəl Həməyə “Həmə”, “Kaloğlan”, “Keçəl”, “Canım Həmə”, “Gözüm Həmə”, “bala”, “ədə”, “a zalım”, – deyə müraciət etməsini müəllif düzgün olaraq situativ münasibətlər kontekstində araşdırıb. O da vurğulana bilər ki, bu fəsildə dastanın dilində inversiyaya uğrayan əsas cümlə üzvünün xəbər olduğu dəqiqləşdirilməklə yanaşı, feili birləşmə daxilində özünü göstərən inversiyalar da müəyyənləşdirilib (savaş açmaq-açan savaş). Bir cəhəti də qeyd edək ki, A.Məhərrəmov dastandakı həmcins xitabları araşdırarkən “inqilab ordusu, həyat ordusu”, “Hələ silinməmiş qara ləkələr” misralarını həmcins xitablar kontekstində izah etmiş Q.Kazımovun fikirlərinə münasibət bildirməkdən də çəkinmir: “Bizə belə gəlir ki, buradakı xitabları həmcins adlandırmaq düzgün olmazdı, ona görə ki, ikinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olan bu xitabların əsas komponenti eyni sözdür, yəni burada müraciət obyektini eyni olduğu kimi, birləşmənin əsas komponenti də eyni olduğundan onları paralel konstruksiya hesab etmək daha düzgün olardı”.

Dissertasiyanın iki yarım fəsildən ibarət “Koroğlu” dastanında tabeli mürəkkəb cümlənin üslubi-poetik xüsusiyyətləri” adlı II fəslinin səciyyəvi cəhətləri barədə bunları söyləmək olar: dastanın dilində mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tiplərinin intensiv şəkildə işləndiyi dəqiqləşdirilib; xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin dastanın dili üçün o qədər də səciyyəvi olmadığı müəyyənləşdirilib; tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənmə tezliyinə görə digər budaq cümlə növlərindən fərqlənməsi

konkret faktlarla əsaslandırılıb; təyin və zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ən xarakterik cəhətləri aşkarlanıb; elliptik tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəzilərinin ikinci komponentlərinin yarımçıq cümlə, ya da sözcümlələrdən ibarət olması tarixi-lingvistik və daha çox da mətn semantikasını müstəvisində izah edilib; dastandakı elliptikliyə təkcə üslubi faktor yox, həm də danışq dilinin xüsusiyyəti prizmasından yanaşılıb. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, A.Məhərrəmovanın “Koroğlu” dastanında tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi-poetik xüsusiyyətlərini araşdırarkən məhz türkologiyanın son nailiyyətlərinə istinad edib. Əks təqdirdə, o, bu cür dolğun fikirlər söyləyə bilməzdi.

Paralel konstruksiyaların üslubi funksiyaları, dil və nitq paralelizmi, tam və natamam paralelizm, təkrarların üslubi imkanları, ellipsisin emosional-obrazlı ifadəolunmada rolu kimi məsələlər dissertasiyanın “Koroğlu» dastanında sintaktik fiqurların poetik-üslubi xüsusiyyətləri” adlı III fəslində geniş şəkildə işıqlandırılıb. Konkret desək, paralel konstruksiyalar, təkrarlar və elliptik konstruksiyalar işlənmə məqamları, eləcə də dil-nitq, tam-natamam, ortaqlıq sözlü-ortaqlıq sözsüz, düz-əks paralel konstruksiyaların zəngin xüsusiyyətlərinə malik olması dastandan gətirilmiş çoxsaylı nümunələr kontekstində şərh edilir. Məsələn, dastandakı “Mərd igidlər nəre çəksin davada // Misri qılınca cövlan vursun havada” misrası ilə bağlı olduqca maraqlı bir izah təqdim olunur: “...biz dastanın şeir dilində, hətta beş sözdən ibarət olan misraların paralellik təşkil etdiyinin şahidi oluruq...Bu nümunədə maraqlı cəhətlər vardır; əvvəla, beş leksik vahid iştirak etsə də, əslində dörd sözcümlə üzvü vardır. Ona görə ki, «nəre çəksin» və “cövlan vursun” ifadələri frazeologizm olaraq, iki sözün birləş-

məsindən əmələ gəlmişdir. Maraqlıdır ki, misraların ikisində də eyni sintaktik vəzifədə və yerdə məhz frazeologizmdən istifadə edilmişdir. İkincisi, eyni cümlə üzvləri (təyin, mübtəda, xəbər, yer zərfliyi) eyni şəkildə sıralanmışdır, yəni eyni mövqedə inversiya faktı da baş vermişdir. Qrammatik ifadə formasında da heç bir fərq özünü göstərmir. Bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı olan bu izahlarda Aygün Məhərrəmovanın analitik təfəkkürlü, geniş erudisiyalı, ən əsası isə “Koroğlu” eposunun linqvopoetik xüsusiyyətlərini tam mənimsəmiş bir dilçi olması qabarıq şəkildə görünür.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlara da rast gəlinir:

1. Dissertasiyanın bir sıra səhifələrində (səh.17, 32, 42) fikri təsdiq üçün verilmiş bədii nümunələrin sayı nisbətən çoxdur;

2. Səh.33-də belə bir şərh verilib: “Daha sonrakı qollarda Koroğlunun Nigar xanıma müraciətində başqa məqamla qarşılaşırıq; belə ki, “Nigar xanım” ifadəsi ilə yanaşı, “xanım” titulu olmadan da, yalnız “Nigar” antroponimi ilə müraciət etdiyi məqamlar da çoxdur. Fikrimizcə, bu, yaxınlıq əlaməti ilə bağlıdır, çünki azərbaycanlılarda yaxın adama adı ilə müraciət daha geniş yayılmış formalardandır. Məsələn, Koroğlu dedi: Nigar xanım, sən Çənlibeldən, dəlilərdən yaxşı muğayat ol” (94, s.125). Təqdim edilmiş bədii nümunədə “Nigar” yox, “Nigar xanım” ifadəsinin verilməsi iddiaçının şərhləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Heç şübhəsiz ki, müəllif “Nigar, Çənlibel budu, bu!” tipli nümunələri nəzərdə tutub;

3. Dissertasiyada bəzi nəzəri müddəaların eynilə təkrarlanması müşahidə edilir. Məsələn, səh.22-də göstərilir: “Sual cavab almaq məqsədi daşıyır, lakin sualın

ritorik forması da vardır ki, cavab tələb olunmur”. Bu cümlənin semantik yükü dissertasiyanın 28-ci səhifəsində, demək olar ki, eynilə verilib: “...xalis sual cümlələri cavab tələb edir, ritorik sual cümlələri isə cavab tələb etmir”;

**ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
MƏSƏLƏLƏRİ**

TƏNQİDİN TƏNQİDİ, YAXUD TƏYYAR SALAMOĞLU AZƏRBAYCAN TƏNQİDİNDƏ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Təyyar Salamoğlu ədəbi tənqidlə bağlı çap olunmuş çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalarına görə filologiyamızda nüfuzlu tənqidçi statusu qazanmışdır. Onun bu keyfiyyəti, bu statusu barədə kifayət qədər söz deyilib, sanballı məqalələr yazılıb. Burada akademik Bəkir Nəbiyevin 2008-ci ildə uzaqgörənliklə söylədiyi bir fikrindən yan keçmək olmur: “... ədəbi prosesin müxtəlif sahələrinə dair yazıları “Ulduz”, “Kredo”, “525-ci qəzet”, “Kaspi” və b. jurnal və qəzetlərdə ardıcıl şəkildə özünə yer alır. T.Salamoğlunun tənqidçilik fəaliyyəti ədəbi ictimaiyyətin diqqətini yetərin-cə cəlb etmişdir...”

Bəri başdan xüsusi olaraq vurğulayaq ki, T.Salamoğlunun “Azərbaycan ədəbiyyatı: mübahisələr, həqiqətlər” kitabı onun nüfuzlu tənqidçi statusunu bir qədər də gücləndirəcək, ən əsası isə mötəbər istinad mənbələrindən birinə çevriləcəkdir...

Öncə tənqidçi T.Salamoğlu və onun yeni kitabı barədə bəzi spesifik cəhətləri ümumiləşdirmək lazım gəlir:

Təyyar Salamoğlu Kür sahillərində–Sabirabad rayonunun Mürsəlli kəndində dünyaya göz açıb. Bəzən lal, sakit axan, bəzən isə coşub-daşan, kükrəyən Kür onun üçün doğmadan doğmadır. “Kür”ün hənirtisi də, şırıltısı da, hətta dəli nərəsi də onun üçün ana laylasıdır, ən zəngin musiqidir, simfoniya. Təyyarın “Kür”ə olan sevgisi adi sevgilərdən deyil, dəlicəsinə sevgidir, ilahi sevgidir!

“Kür” Təyyar üçün bir səcdəgah, qıblədir, ruhunda, qəlbində iç dünyasında kultlaşdırdığı bir varlıqdır. Bu müstəvidə Təyyar Salamoğlu qədim türk kişilərini – lap elə “Dədə Qorqud kitabı”nda “Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su! Ağac gəmiləri oynadan su!...” – deyən Qazan xanı xatırladır. Bu məqamda Təyyar Salamoğlunun “Kür” haqqında söylədiklərini eynilə xatırlatmaq lazım gəlir: “...Roman qəhrəmanlarında (söhbət “Ölən dünyam”dan gedir – Ə.T.) Kürə əsatiri inam vardır... insanların içi həyat eşqi ilə dolanda da, ölüm varlığına hakim kəsiləndə də Kürə üz tutur, onun suyunda təmizlənilib ruhani paklığa (məhz ruhani, cismani yox) qovuşur, alınlarına qəza ölüm yazıbsa, ölümə tərəf, xoşbəxtlik yazıbsa, xoşbəxtliyə tərəf gedirlər...”. Nə qədər qəribə olsa da, Təyyar Salamoğlunun bədii ədəbiyyatımıza olan sevgisi də “Kür”ə olan sevgisindən geri qalmır, daha doğrusu, bunlar onun ruhunda biri digərini tamamlayacaq səviyyədədir.

– T.Salamoğlu, hər şeydən əvvəl, daha çox roman janrı üzrə mütəxəssisdir, Azərbaycan romanlarını analitik təhlil süzgəcindən keçirən tədqiqatçıdır. O, bizim azsaylı ədəbiyyatşünas-tənqidçilərimizdəndir ki, Azərbaycan romanlarının böyük əksəriyyəti barədə dolğun fikirlər söyləyib. Elə buna görə də çağdaş ədəbi mühitimizdə roman tədqiqatçısı dedikdə ilk yada düşənlərdən biri məhz Təyyar Salamoğlu olur. Mübaliğəsiz deyirik ki, “romanşünas Təyyar Salamoğlu” modeli bütün parametrlərinə görə real görünür;

–şifahi və yazılı ədəbiyyatımızı linqvopoetik baxımdan tam mənimsəmiş, hətta onu ruhunun bir parçasına çevirmiş tənqidçinin hər bir yazısı təbii qarşılanır, yeni və orijinal görünür. Çünki onun əsərlərinin hər biri analitik təfəkkürlə yoğurulub;

–adətən, poetik təfəkkür sahibləri , xüsusən də şairlərlə bağlı belə bir ifadə işlədilir: “coşqun təbiətli”. Bu epitet tənqidçi T.Salamoğluya çox yaraşır, həm də çox yapışıqlı görünür: “coşqun təbiətli tənqidçi Təyyar Salam- oğlu”. Belə bir müqayisə heç də təsadüfi deyil. Belə ki, yaradıcılıq laboratoriyası zəngin və rəngarəng olan T.Salamoğlu ədəbi tənqidimizdə ən çox görünən, həm də yeni söz, yeni fikir söyləyən tədqiqatçılardandır. Yeri gəlmişkən, T.Salamoğlu tənqidi yazılarının, demək olar ki, hər birində yüksək polemika mədəniyyəti nümayiş etdirir ki, bu da ədəbi tənqidimizin daha möhkəm təməllər üzərində inkişafı və təkmilləşməsinə təkan verir;

– ədəbiyyatla nəfəs alan, ədəbiyyatla yaşayan T.Salamoğlu tənqidi təfəkkürlü, yüksək intellektli tənqid- cidir. Yazıçı Anarın “...tənqidçi istedadı daha nadir iste- daddır” fikri sanki onun üçün deyilib;

– T.Salamoğlunun ümumən bütün yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, fəlsəfə, psixologiya və s. kimi elmlərin sintezi müşahidə edilir. Məhz bunun nəticəsidir ki, onun hər bir əsəri ensiklopedik səciyyəsinə, informasiya tutumuna, təbii və canlı olmasına görə digər tənqidi əsərlərdən kəskin şəkildə fərqlənir;

–onun əsərlərində ədəbi tənqidin sosioloji, strukturalist, estetik, linqvistik tənqidin əsas cəhətləri müşahidə edilir. Daha dəqiqi, bu müstəvidə estetiklik dominantlıq qazanır. Burada tənqidçi T.Salamoğlunun çoxsaylı şərhlərindən yalnız birini təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “Bu, bəlkə də, heç Füzuli – Firuzə bağlılığının estetik təzahürü deyil, Firuzənin Füzuliyə “nəfəs”i deyil, bu, bəlkə, daha çox “rüşvətsiz salamlar”ın olmadığı zamanlar arasındakı əlaqənin həssas müşahidələrindən doğan bir keyfiyyət kimi təcəssümünü

tapır... “Dərd üzünü gizləyir” kitabındakı şeirlərin hamısının estetik qayəsi milli intibah düşüncəsinə hesablanıb...”;

–T.Salamoğlunu nə az, nə çox – düz 39 ildir ki, tanıyıram (API-nin filologiya fakültəsində bir kursda oxumuşuq). Bu müddət ərzində onu daim “acgözlüklə” oxuyan, öyrənən, öz elmi potensialını möhkəmləndirən, zənginləşdirən görmüşəm. Bu mənada T.Salamoğlunun “düzü düz, əyrini əyri” yazan bir tənqidçi kimi şöhrətlənməsi heç də təsadüfi deyil...

“Azərbaycan ədəbiyyatı: mübahisələr, həqiqətlər” kitabı iki bölmədən ibarətdir: Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi məsələləri mübahisə müstəvisində; Bədii həqiqət nəsr, poeziya və tənqid müstəvisində. Bölmələrə daxil edilmiş məqalələrin bir qismi tənqidin tənqidi, bir qismi isə nəsr və poeziya nümunələrinin tənqidi ilə bağlıdır. Bu isə onu vurğulamağa imkan verir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı: mübahisələr, həqiqətlər” kitabı məqalələr toplusu deyil, monoqrafik səciyyə daşıyır.

Kitaba daxil edilmiş məqalələr barədə daha dolğun təəssürat yaransın, – deyə onların hər birindən ayrıca danışmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

“Bir daha Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzuliyə münasibəti haqqında” adlı məqalədə M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbi tənqidinin banisi kimi dəyərləndirilərkən onun “Fehrستی-kitab”, “Nəzm və nəsr haqqında”, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” və s. kimi məqalələrinə müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirilir.

M.F.Axundzadənin üç şairə –M.P.Vaqifə, Q.Zakirə və M.Füzuliyə verdiyi qiymət bu gün də tənqidçiləri düşündürür: M.P.Vaqif barədə “Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir

para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü”; Q.Zakir barədə–“Bunun xəyəlatı binə-zirdir. Ancaq bunun əşarını oxuyanda müstəme inana bilir ki, şeir vaqiən ləzzətə bais olurmuş”; M.Füzuli barədə - “Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır”. Ədəbi tənqidimiz Vaqif və Zakir barədə yuxarıda söylənmiş fikirləri birmənalı olaraq qəbul etsə də, Füzuli barədə deyilənləri, xüsusən də onun yalnız “nazimi-ustad” (nəzm ustası) kimi səciyyələndirilməsi ilə barışmır və bunu qeyri-obyektiv, yanlış qiymətləndirmə hesab edir.

T.Salamoğlu Axundzadənin fikirlərinə bütöv mətn kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışır: “...Y.Qarayev də, K.Talıbzadə də tənqidçinin təkcə Füzulinin deyil, onunla bərabər türk şeirinin XIX əsrə qədərki tarixini inkar etməsi faktına münasibət bildirmirlər. “Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdir. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır” – fikri Axundzadənin Füzuliyə inkarçı münasibətinin türk şeirinin XVIII–XIX əsrlərə qədərki tarixinə inkarçı münasibət kontekstində meydana çıxması haqqında mülahizələr irəli sürməyi qaçılmaz edir...” Müəllif bu cür fikirləri qüvvətləndirmək üçün digər mənbələrə də müraciət edir. Məsələn, İ.Parsinecadın belə bir fikrinə istinad edir: “Axundzadənin türk poetikası barədə fikirləri də arzu olunan səviyyədə deyildir. Burada onun bu sahəni dərinədən bilməməsi üzə çıxır...” Qeyd edək ki, T.Salamoğlu və İ.Parsinecaddan təqdim etdiyimiz fikirlərin eyni xətdə birləşməsi, eyni semantik yuvaya daxil olması da təsadüfi deyil. Çünki hər iki fikir eyni mətnin (Axundzadənin M.Füzuli barədə söylədikləri nəzərdə tutulur) semantik tutumuna istinadən söylənilib.

İkinci məqalə belə adlanır: “Sabirşünaslıq

monopoliyadırmı?” Bu, professor Tər lan Novruzun “Sabirşünaslığa töhfə” məqaləsinə (“Kaspi”, 18 dekabr 2014-cü il) cavab olaraq yazılıb. Məqalədən bəlli olur ki, T.Novruz 2012-ci ildə çap etdirdiyi “Sabirşünaslıq Azərbaycanda və xaricdə” adlı monoqrasfiyasında T.Salamoğlunun “Sabirin milli intibah idealı (“İctimai yuxarılar”a münasibət kontekstində)” məqaləsinə sabirşünaslığın son nailiyyətləri sırasında dəyərləndirib: “...T.Salamoğlunun bu araşdırması sabirşünaslığın bugünkü inkişafına və gələcək perspektivlərinə inam oyatmaqla, ədəbiyyatşünaslığımızın bu sahəsinin yeni bir mərhələyə daxil olması haqqında qənaət irəli sürməyə əsas verir”. 2014-cü ildə isə T.Novruz T.Salamoğlunun həmin məqaləsinə tam başqa kontekstdə yanaşıb (bax: “Kaspi”, 18 dekabr 2014-cü il). Bu isə fikir müxtəlifliyinə, əks qütblərdə dayanmaya gətirib çıxarıb. Məsələn, T.Novruz göstərir: “Sabir satirasının “ifşa” üsulunu əlindən almaq, ona “məhəbbət” libası geydirmək, əslində, satirani və elə M.Ə.Sabirin özünü tərksilah etməkdir”. T.Salamoğlu isə bu mülahizəyə tam başqa bucaqlardan münasibət bildirir: “Bu tezis Sabir yaradıcılığını tənqidi realizm estetikasına və satiraya aid edilən qəlibləşmiş prinsiplərə tabe tutmaq tendensiyasından irəli gəlir. Bu zaman Sabirin novatorluğu, onun satirasını Avropa və rus tənqidi realizmindən fərqləndirən özəl prinsiplər arxa plana keçirilir...”; yaxud T.Salamoğlu “Sabirin estetik konsepsiyasının əsasında millətin bütün sosial təbəqələrinə məhəbbətin dayanması” fikrini irəli sürürsə, T.Novruz bunun tam əksini düşünür: “...istər milli burjuaziya olsun, istər inteligenlər olsun, istər aşağılar, lap M.Ə.Sabirin gözünün işığı olsun, Sabirin nifrətinə və öldürücü atəsinə məruzdur”. Heç şübhəsiz ki, bu cür fikir müxtəlifliyi sabirşünaslığın, ümumən ədəbi

tənqidimizin inkişafına xidmət edir.

“Sosrealizm: problemlər, mülahizələr (Elçinin “Sosrealizm bizə nə verdi” silsilə məqalələri kontekstində düşüncələr)”. T.Salamoğlunun bu məqaləsi birbaşa Elçinin “Sosializm bizə nə verdi” silsilə məqalələrinin doğurduğu assosiativ düşüncələr əsasında yazılıb. Məqələnin girişində xüsusi olaraq vurğulanır ki, Elçin ədəbi prosesdəki sükut, susqunluq, polemikasızlıqla bağlı həyəcan təbili çalır: “Bu ölgünlüklə, belə bir sükutla biz haraya gedəcəyik, daha doğrusu, hara yuvarlanacağıq?” Bu cür dərin mənalı və düşündürücü suallar çevik təfəkkürlü tənqidçi T.Salamoğlunu, sözün həqiqi mənasında, hərəkətə gətirir. Konkret desək, o, Elçinin qaldırdığı problemlərə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq öz mövqeyini də ortaya qoymağa çalışır. Məsələn, 20-30-cu illərin mühacirət ədəbiyyatı və 20-30-cu illərin repressiya ədəbiyyatı kimi şərti adlarla təsnif olunan ədəbi nümunələrin, əslində, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi yaranması və inkişafından bəhs edərkən maraqlı bir açıqlama verir: “...sovet dövrü Azərbaycan repressiya ədəbiyyatı və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının (təbii ki, bu ədəbiyyatın uyğun mərhələsi) məcmusu kimi düşünülməlidir. Tarixi dövrün ədəbi mənzərəsini yalnız bu halda bütöv təsəvvür etmək mümkündür”.

T.Salamoğlunun məqaləsində tənqidçi Elçinin fikirlərinə analitik yanaşma qırmızı xətt kimi keçir ki, burada da üç cəhət özünü qabarıq şəkildə göstərir: T.Salamoğlu Elçini ustad tənqidçi kimi dəyərləndirir: “Bu halda məqalə müəllifinə—ədəbiyyatımızın böyük təəssübkeşinə, heç şübhəsiz ki, haqq qazandırmaq lazımdır...”; T.Salamoğlu bir sıra hallarda Elçinin mövqeyində dayanır. Məsələn, o, Elçinin “Sosrealizmin nümunəsi olan

“Sevil”, “Almaz”, “Yaşar” kimi əsərlərin bu gün bədii ideoloji yönümünü dəyişdirməyə çalışmaq meyilinə mən qətiyyənlə ciddi yanaşmıram” – fikrindən sonra yazır: “Birmənalı olaraq biz də bu mövqedəyik. Doğrudan da, obrazların estetik yükünü tərs mövqedən şərh etmək bədii materiala qeyri-ciddi yanaşmadır...”; T.Salamoğlu Elçinin bəzi fikirlərinə polemik yanaşır və yazır: “...Lakin romanın, hekayənin, tənqidin, ədəbiyyat tarixçiliyi və nəzəriyyənin, tərcümə sahəsinin formalaşması, xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması da sovet dövrünün hadisəsi hesab edilə bilməz... Sovet dövrünə qədər hekayə janrı da, tərcümə ədəbiyyatı da, ədəbi tənqid də, başqa sahələr də müəyyən inkişaf yolu keçmişdi...” Bu mülahizələr T.Salamoğlunun ədəbi fakta obyektiv, prinsipial baxışını əks etdirir.

“Romanı inkardan nihilizmə qədər (Tənqidçi İradə Musayevaya açıq məktub)” məqaləsində T.Salamoğlu əvvəlcə İradə Musayevanın tanınmış tənqidçi obrazını yaradır: “Sizin tənqidiniz ümumən analitikliyi, poetik mətn arsenalına ciddi və həssas nüfuzla tənqidçi cəsarətinin nümayişi, təhlillərinizin tənqid notları ilə daha çox yüklənməsi ilə seçilir”. Sonra isə onun “Roman tənqidçisi, yazıçı və cəmiyyət” (Ədəbiyyat qəzeti, 30 yanvar 2015-ci il) məqaləsini müxtəlif rəqəmlərdən təhlilə cəlb edir. İradə Musayevanın oponenti T.Salamoğlu roman janrına dünya ədəbiyyatı kontekstində münasibət bildirərkən Azərbaycan romanının inkişaf tarixini, özünəməxsusluğunu, poetik sığlətini, bədii-estetik kamilliyini həm bədii mətnlərə, həm də elmi-nəzəri ədəbiyyatlara əsaslanmaqla səciyyələndirir. C.Dikens, U.Folkner, T.Pinçon kimi Avropa romançılarına söykənən İradə Musayeva yazır: “...dünyanın və bəşəriyyətin tarixini,

başına gələn müsibətlərini, müharibələrini, kütləvi qırğınlara səbəb olan taununu, vəbasını, represiyalarını, iqtisadi-siyasi böhranını, ruhi-psixoloji sarsıntularını, mə-nəvi tənəzzülünü və ya yüksəliş məqamlarını təkcə qələmə almırmışlar, həm də bu vəziyyət və mənzərələrin sözlə şəklini çəkib bizə insanlıq, dünya, həqiqət, yalan haqqında dərs keçirmişlər”. Mətn semantikasına istinadən söylənmiş bu fikirlər düzgündür. Həmin fikrin davamına diqqət yetirək: “ancaq biz öz məhəlli dərdlərimiz, şəxsi arzularımız, şablon təsvir və tərənnümlərimiz, macərə-pərəst və nağılsevər oxucularımızın zövqünə biçilmiş süjetlərimiz ilə dünya oxucusunun marağında ola bilmərik”. T.Salamoğlu İradə Musayevanın bu fikirlərini qəbul etmir, daha doğrusu, məsələyə tam başqa prizmadan yanaşır: “Siz məsələyə obyektiv yanaşmırsınız. Azərbaycan romanı yarandığı ilk vaxtlardan sosial, hətta siyasi həyata dərin nüfuzu, analitik yanaşması ilə seçilmişdir. Nə “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, nə “Danabaş kəndinin əhvalatları”, nə “Məktubati-Şeyda bəy” və digər miniatür romanlar məhəlli dərdlərin, “şəxsi arzuların” tərcümanı deyil”. Müqayisələr də göstərir ki, T.Salamoğlu İ.Musayevanın irəli sürdüyü tezislərin əksəriyyəti ilə razılaşmır. Bunların hər birini qarşılaşdırmaq, kimin haqlı və ya haqsız olduğunu təsdiqləmək ayrıca bir tədqiqat tələb edir. Amma T.Salamoğlunun məqaləsindəki bir qarşılaşdırmadan heç cür yan keçmək olmur: “Sizinlə tam razılaşmaq lazım gəlir ki, “roman təfəkkürü həm də zəngin dil materialı istəyir”. ...Yazıçı-dramaturq F.Mustafadan gətirdiyiniz sitatda özünə yer alan “ Mənə elə gəlir ki, cırıtdan dövlətlərin böyük ədəbiyyatı ola bilməz”, “Böyük mənaları yalnız zəngin dillər vasitəsilə ifadə etmək olar” kimi mülahizələr, bu mülahizələrin təsdiqi

üçün gətirilən faktlar və sizin bu mülahizələrə heç bir şərh verməməyimiz məsələyə bu tip baxışı qəbul etdiyinizi göstərir. Bu sitatın məntiqindən çıxan nəticə budur ki, Azərbaycan dili “böyük mənalər” ifadə etmək üçün uyğun deyil...” T.Salamoğlu Azərbaycan dilinin zənginliyini, roman dili üçün tam yararlı olduğunu və heç bir dildən geri qalmadığını faktlarla arqumentləşdirib. Amma bu faktlar sırasında 1300 il əvvəl yaranmış ulu abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”un adının xüsusi olaraq vurğulanmasını istərdik. O abidənin ki, Azərbaycan dilində yazıya alınıb! O abidənin ki, “qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yañaqlım”, “görər gözüm aydını oğul”, “tutar belüm qüvvəti oğul” kimi poetik siqlətli ifadələrlə zəngindir.

“Romanın, yoxsa tənqidi mühakimənin yoxsulluğu?!” məqaləsində “Ədəbi tənqidin nüfuzu sarsılıb” müsahibəsinə münasibət bildirilir (müsahibə Arif Acaloğlu ilə aparılıb. “Kaspi” qəzeti, 14 mart 2015-ci il). T.Salamoğlu Arif Acaloğlunu istedadlı bir mifoloq kimi dəyərləndirsə də, onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusən də romanları barədə bir sıra fikirləri ilə razılaşmır. Bu da təbiidir. Çünki Arif Acaloğlunun müsahibəsində ziddiyyətli məqamlar çoxdur: “Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanını tərcümə eləsək, burada(Türkiyə mühiti nəzərdə tutulur – Ə.T.) heç kimə maraqlı olmayacaq. Amma roman özlüyündə çox maraqlıdır”; “İsa Muğannanın “Dan ulduzu” adında bir romanı vardı, sonralar həmin əsərdən imtina etdi...”. Müsahibə müəllifinin “populyar roman” anlayışı ilə həqiqi roman – intellektual roman anlayışlarını eyniləşdirməsi, bir sıra hallarda qeyri-dəqiqliyə yol verməsi ilə bağlı T.Salamoğlunun məqaləsində geniş şəkildə bəhs edilir: “Müsahibədə “Dan ulduzu”ndan roman kimi söhbət açılır.

Halbuki ədəbiyyatşünaslıq və tənqiddə “Dan ulduzu”nun povest olması heç vaxt mübahisə doğurmamışdır... yazçının imtina etdiyi əsər “Dan ulduzu” yox, “Yanar ürək” olmuşdur...” Bu müstəvidə də T.Salamoğlunun obyektivliyi və dəqiqliyi qabarıq şəkildə görünür.

“Tənqiddən bədii mətn həqiqətlərinə, eposdan romana doğru” məqaləsi üç hissədən ibarətdir: “Tənqid və “Qarlı aşırım””; “Qarlı aşırım”ın bədii mətn həqiqətləri”; “Eposdan romana doğru (“Qarlı aşırım”da epos ənənələri)”. Bu məqalənin hər üç hissəsində Azərbaycan tənqid tarixinin incəliklərinə yetərincə bələd olan T.Salamoğlunun iti qələmi, dərin mühakiməsi açıq-aydın görünür. T.Salamoğlu “Qarlı aşırım” romanının epos təfəkkürü ilə yoğurulmasını, romanda tarixiliklə müasirliyin, milliliklə bəşəriyyətin sintez şəklində təzahürünü konkret faktlarla arqumentləşdirir. Romanda qədim türk mifologiyası, epos mədəniyyəti, gen yaddaşı ilə bağlı kodlaşmış şəkildə yaşayan elə detallar var ki, bunlar indiyədək ədəbi tənqidin diqqətindən yayınıb. T.Salamoğlu isə bu cür detalların hər birini, hətta ən kiçiyini belə tənqid müstəvisinə gətirərək öz obyektiv münasibətini bildirir, kod-şifrələrin hər birinin əsl mahiyyətini açmağa çalışır.

Məqalənin I hissəsində İ.Şıxlı, A.Əfəndiyev, Y.Qarayev, X.Əlimirzəyev, N.Cəfərov və başqalarının romanla bağlı maraqlı fikirlər söylədiyi diqqətə çatdırılır. Bununla belə, T.Salamoğlu sovet ideologiyası ilə silahlanmış A.Hüseynzadənin romana qarşı çıxmasının, F.Kərimzadəni tarixi gerçəkliyə göz yuman, bilərəkdən ədəbi saxtakarlığa yol verən yazıçı kimi tənqid atəşinə tutmasının tarixi-ideoloji səbəbləri üzərində dayanır. Məqalənin I hissəsində maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də

budur ki, “Qarlı aşırım” romanı “Dəli Kür”, “Geriyə baxma, qoca” və s. kimi romanlarla müqayisəli şəkildə araşdırılıb.

Məqalənin II hissəsində diqqət ilk olaraq romanda cərəyan edən hadisələrin məkanına – F.Kərimzadənin doğma yurdu Vediyə yönəldilir. Vedinin qədim tarixinə də məhz F.Kərimzadənin öz yazısına istinadən işıq salınır: “Böyük Vedinin adına 1514-cü ildə tərtib edilmiş Sultan Səlimin səfər ruznaməsi”ndə rast gəlirik. Orada deyilir ki, 1514-cü ilin iyul ayının 26-da Sultan Səlim qoşunları Böyük Vedi ilə Kiçik Vedi arasında düşərgə saldı. Həm də “köy” yox, “kənd” yazılıb”. Sonrakı dövr, xüsusən də 1919-cu ildən 1952-ci ilə qədərki zaman kəsiyində Vedinin başına gətirilən müsibətlər də tarixi faktlarla işıqlandırılır. T.Salamoğlu romanda təsvir edilən hadisələrin hər birinin real, gerçək həyatla bağlılıq dərəcəsini müəyyənləşdirərkən məhz mətnə, mətn semantikasına istinad edir. Bir fakta nəzər salaq: tənqidçi Y.Axundlu mətnin semantik yükünə əsaslanmadığı üçün belə bir yanlış fikir irəli sürür: “...əlbəttə, Kərbəlayı istəməzdi ki, keçmiş dostuna və qonağına qəsd olsun. Lakin Qəmlonun qəddarlığı və amansızlığı Kərbəlayının niyyətini puça çıxarır”. T.Salamoğlu bu fikrin düzgün olmadığını, Abbasqulu bəyin ölüm fərmanını məhz Kərbəlayının verdiyini, Qəmlonun isə yalnız icraçı olduğunu ifadə edərkən məhz romana – Kərbəlayının dilindən verilmiş parçaya söykənir: “Abbasqulu bəy, ömrüm boyu işlətdiyim günahların ən böyüyü sənin qətlinə razılıq verməyim olub”. T.Salamoğlu bəzi tənqidçilərdən fərqli olaraq romandakı Abbasqulu bəyin bir obraz kimi bütövlüyünü, Kərbəlayının qəmlolaşmasını, eləcə də digər obrazların ən səciyyəvi cəhətlərini mətn kontekstində təhlil

edir.

Məqalənin III hissəsində “Qarlı aşırım” romanındakı epos ənənələri araşdırma obyektini kimi götürülüb. Qeyd edək ki, T.Salamoğlu ilk dəfə olaraq “Dəli Kür”ün məntiqi davamını kimi meydana gələn “Qarlı aşırım” romanını ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposları arasında kəsişən xətləri, daha doğrusu, bu eposların “Qarlı aşırım”da daşlaşmış şəkildə yaşadığını sistemli şəkildə təhlil süzgülündən keçirib. T.Salamoğlunun şərhlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– romanda Oğuz qəbilələrinin təsviri belə tamamlanır: “ – Heç elə demə. Uzunluqla deyil, gərək qeyrəti də ola. – Dədə Qorqud dastanı bu oğuzlarındı. Orada bunların igidliyindən yaxşı deyirlər”. “Bu parça roman müəllifinin “Dədə Qorqud”a kökləndiyini, əsərini bu ruhda yazdığını işarələndirir”;

– Beyrəklə Abbasqulu bəyin barışdırıcılıq missiyası ölümlə nəticələnir;

– Aruzla Kərbəlayı xaraktercə oxşardır, igidi (qəhrəmanı) namərdliklə öldürmə xəttində birləşirlər;

– “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Qaraqucda Qazlıq atına çox yılmışəm // Bilməzsəm, mana tabut olsun!” misraları qorqudsünaslıqda belə modelləşdirilib: “yəhər – tabut” (T.Hacıyev); “at = tabut” (Ə.Tanrıverdi). T.Salamoğlu sonuncu modeli real hesab etdiyi üçün “at = həyat” modelini əsas götürür: “At və qəhrəmanın vəhdətdə olduğunu arqumentləşdirən” (Ə.Tanrıverdi) bu model çağdaş roman düşüncəsində epik təfəssilatı ilə öz yerini alır...”;

– Abbasqulu bəy Şadlinski obrazında Koroğlu ruhu, Koroğlu qəhrəmanlığı daşlaşmış şəkildə mühafizə olunur;

– romandakı Xəlilin atı Qırata bərabər hesab edilir: “Xəlilin Göy ürgəsi Koroğlunun Qırata bərabər olub.

Daha Koroğluluğu qoyub yerə”...

–T.Salamoğlu qorqudşünaslıqdakı “At qəhrəmandan üstündür” fikrini (Ə.Tanrıverdi, K.Əliyev və başqalarının fikirləri nəzərdə tutulur) qəbul etmir. Əksinə, “Bəkil oğlu İmranın boyu”nun poetik strukturu və semantikasına istinad etməklə belə bir hökm verir: “...Lakin “boy” hünərin atda yox, qəhrəmanda olduğunu tam şəkildə təsdiqləyir”. Eyni zamanda romandakı Abbasqulu bəyin atına da bu prizmadan yanaşır: “Məhz qəhrəmanın atı ilə bağlı romanda baş verən hadisələr etnosun eposda əks olunan tarixi xarakterindən güc alan reallıq və qanunauyğunluq kimi qavranılır. Bu, ilk növbədə, Abbasqulu bəyin atına verilən “qəhrəmanın yardımçısı” rolunda gerçəkləşir”. Heç şübhəsiz ki, real olaraq götürdükdə at qəhrəmandan (insandan) üstün ola bilməz. Amma problemə poetik strukturunda at kultu qabarıq şəkildə müşahidə edilən “Dədə Qorqud kitabı”, eləcə də digər mifoloji mətnlər prizmasından yanaşdıqda atla qəhrəmanın vəhdətdə olduğunu, yaxud atın qəhrəmandan üstün hesab edildiyini əlavə faktlarla təsdiqləməyə ehtiyac qalmır. Nəhayət, onu da vurğulayaq ki, “Kitab”dakı “Hünər atındır”, “Bərü gəlgil, qulunım oğul!” (Qazan xan), “Quluncığım aldırmişəm, kişnəyəyinmi?” (Burla xatun) kimi çoxsaylı nümunələrdə “atın oğuldan üstün hesab edilməsi” metaforik-metonimik bir dillə canlandırılıb.

T.Salamoğlu “Ovlaq keçidi”ndən boylanın həqiqətlər” məqaləsini A.Rəhimovun “Ovlaq keçidi” romanının təhlilinə həsr edib. A.Rəhimovu “çağdaş milli ədəbi prosesin, eyni zamanda çağdaş milli roman təsərrüfatının məhsuldar nümayəndələrindən biri” kimi dəyərləndirən T.Salamoğlu “Ovlaq keçidi” romanının təhlilinə keçməzdən əvvəl onun Azərbaycan romanları sırasındakı yerini

müəyyənləşdirir. Təqdirəlayiq haldır ki, T.Salamoğlu bu məqaləsində də mətn və ədəbi tənqid, daha dəqiqi, “Ovlaq keçidi” və ədəbi tənqid məsələsini ön plana keçirir.

“Ovlaq keçidi” romanının ideya-estetik qayəsini, bədii kamilliyini müxtəlif bucaqlardan araşdırmış T.Salamoğluya görə, romanın həm təsdiq, həm də inkar pafosunda həqiqətə sədaqət hissi çox qüvvətlidir. O əsaslandırır ki, romanın təsdiq pafosunda Qarabağ sevgisi, inkar pafosunda isə Qarabağ itkisinin bədii ifadəsi özünü qabarıq şəkildə göstərir.

“Ovlaq keçidi”ndən boylanan həqiqətlər” məqaləsində romandakı Qafar kişi obrazının ən xarakterik cəhətləri, xüsusən də onun Vətən, torpaq, namus uğrunda mübarizəsi yüksək dəyərləndirilir:

Düşüncələr burulğanında çapalayan Qafar kişinin psixoloji vəziyyətini T.Salamoğlu bir tənqidçi kimi zərgər dəqiqliyi ilə əsaslandırır: “Bu yaşantılar fonunda Qafar kişinin ön cəbhəyə getmək qərarını tezləşdirən düşüncələr də milli varlığın xarakteri haqqında qənaətlərimizi dolğunlaşdırmaqla bərabər situasiyanın nəticəsi kimi səslənir”.

Yuxarıdakı məqalədə diqqətçəkən məqamlardan biri də “Ovlaq keçidi” romanının “Saz” povesti (İ.Hüseynov) və gürcü filmi “Əsgər atası” ilə müqayisəyə cəlb olunmasıdır ki, burada da Qafar kişi, İsfəndiyar kişi və əsgər atasının bir obraz kimi oxşarlıqları məhz psixoloji müstəvidə təhlil edilir.

Kitaba daxil edilmiş irihəcmli məqalələr sırasında “Döyüşən qüvvələrin Bəxtiyarı, yaxud milli istiqlal tarixinin salnaməçisi” xüsusilə seçilir: Çünki B.Vahabzadə yaradıcılığındakı milli istiqlal məsələləri sistemli şəkildə öyrənilməyib. Bu mənada tənqidçi T.Salamoğlunun belə

bir mövzuya müraciət etməsi olduqca təbii qarşılır.

T.Salamoğlu B.Vahabzadəni milli istiqlal şairi kimi dəyərləndirərkən fikri təsdiq üçün Y.Qarayev, N.Cəfərov, R.Qafarlı, R.Kamal kimi tənqidçilərin əsərlərinə, eyni zamanda “...Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır” – deyən Ç.Aytmatov kimi böyük yazıçıların əsərlərinə istinad edir. T.Salamoğlu B.Vahabzadə poeziyasının gizli qatlarını, görünməyən tərəflərini təkcə mətn semantikasına yox, həm də tənqidi təfəkkürdən süzülən yazılara söykənməklə dəqiqləşdirməyə çalışır. Burada B.Vahabzadənin bir istiqlal şairi kimi meydana çıxmasının təsadüfi olmadığı da vurğulana bilər: “Bu həqiqəti B.Vahabzadə də yaxşı bilirdi. Ə.Cavadların, H.Cavidlərin, M.Müşfiqlərin repressiya məngənəsindəki məhvindən, A.İldırımların, Ə.Abidlərin mühacirətindən sonra sönməkdə olan azadlıq odunu üfürüb məşələ çevirənlərdən biri də B.Vahabzadə idi” (T.Salamoğlu).

Heç şübhəsiz ki, B.Vahabzadəni məşhurlaşdıran, ona misilsiz şöhrət qazandıran “Gülüstan” (1959) poemasıdır. Elə bir poema ki, “milli-ictimai şüuru oyatmaq və formalaşdırmaq uğrunda estetik düşüncədə başlanan mübarizə hərəkatının ilk qılgıcımı oldu” (T.Salamoğlu). Məqalədən aydın olur ki, T.Salamoğlu B.Vahabzadənin istiqlal, azadlıq ruhlu əsərlərinin, demək olar ki, hər biri barədə dolğun fikirlər söyləyib, hər birinin ideya-estetik qayəsini tənqidçi təfəkkürü ilə işıqlandırıb. Məsələn: “Gülüstan”ın köləliyə nifrət və etiraz ruhunda yazıldığını mətn kontekstində aydınlaşdırıb; “Ağlar-güləyən” də vətəndaş şairin tarixi obrazının simvollaşdığını, müasirliyin ifadə vasitəsinə çevrildiyini diqqətə çatdırıb; “Fəryad”ın qayəsində insanın uca məqama yetişməsi

zərurəti və buna aparən yolun dayandığını müəyyən-
ləşdirib; “Yollar-oğullar”da müstəmləkəçiliyin ümumən
tarixə gömülməsi, ictimai-tarixi hərəkət kimi onun
sonunun yetməsinin simvollaşdırıldığını aşkarlayıb;
“Mərziyə”ni şairin milli ruh uğrunda mübarizə idealını
təcəssümləndirən bir əsər kimi dəyərləndirib, eyni zaman-
da poemanın leytmotivində məhz vətənə və ana dilinə
sevgi hissini formalaşdırmaq tendensiyasının dayandığını
göstərib... Bu fikirləri T.Salamoğlunun mini-monoqrafiya
səciyyəsi daşıyan məqaləsinin son cümləsi ilə
tamamlamaq lazım gəlir: “B.Vahabzadə bir də ona görə
xoşbəxt idi ki, istiqlal uğrunda mübarizədə şəhidlik
zirvəsinə qədər ucalanlar arasında onun da “qəhrəman”ları
var idi”.

Ədəbiyyat tariximizdə şair, alim və müəllim kimi
tanınmış Firuzə Məmmədli barədə kifayət qədər söz
deyilib, poetik təfəkkürünün, bədii-estetik düşüncəsinin
özünəməxsusluğu müxtəlif bucaqlardan işıqlandırılıb.
Amma bu da var ki, ədəbi tənqidimizdə F.Məmmədlinin
“Dərd üzünü gizləyir” (2011) kitabına yetərincə diqqət
yetirilməyib. Bu mənada T.Salamoğlunun “Ümidlə inamın
ışıqında” məqaləsi həmin boşluğu doldurmaq gücündədir.

F.Məmmədlinin poeziyası dərdlə, kədərlə, qəmlə
yoğurulub. Bu motiv “Dərd üzünü gizləyir” kitabından da
bir leytmotiv kimi keçir:

Qəlbimdə yoğrulur, beynimdən sızır,
Boyumdan, çəkimdən, eynimdən sızır,
Oyunmdan, fəndimdən, felimdən sızır,
Məni yorub əldən salmağa gəlir.

Bənddəki poetik semantika dərinliyi, bədii siqlətin

bənzərsizliyi T.Salamoğlunun diqqətindən yayınmayıb: “...Firuzənin şeirləri həqiqi yaşantının məhsuludur. Burada hissi və rəşional düşüncə metaforik düşüncə ilə üzvi bir sintez yaradır”.

Məqələdə təqdim olunan başqa bir şeirə nəzər salaq:

Darthadart bazarında
Vallah, ortağ malım yox.
Tanrım, məni görmürlər,
Ya rüşvətsiz salam yox?

Sonuncu misranın assosiativliyi, heç şübhəsiz ki, M.Füzulinin “Şikayətnamə”sini, daha dəqiqi, böyük şairin müasir dilimizdə aforizmə çevrilmiş “salam verdim, rüşvət deyildir – deyə almadılar” – cümləsini yada salır. T.Salamoğlu da düzgün olaraq Füzuli – Füzə bağlılığının estetik təzahürünü məhz bu kontekstdə araşdırır: “Gəlir” Firuzə şeirini “Şikayətnamə”yə, Füzuli kədərinə bağlayan ən üzde olan, prozaik bir cəhətin ifadəsi kimi daha çox səciyyəvidir. İrs – varislik əlaqəsinin həqiqi mahiyyəti Firuzə şeirinin həyat materialına münasibətinin estetik dərinliyindədir...”

”Dərd üzünü gizləyir” kitabının bədii-estetik qayəsi ilə bağlı T.Salamoğlunun söylədiyi fikirlərin hər birini təhlil süzgəcindən keçirmək, fikir mübadiləsi aparmaq imkan xaricindədir. Bu baxımdan T.Salamoğlunun F.Məmmədli barədə söylədiklərinin yalnız bir qismini tezislər şəklində təqdim etmək lazım gəlir: “Dərd üzünü gizləyir” kitabındakı lirikanın daxili ahəngi tənqidə köklənib”; “...bu şeirlərdə hələ dərd “şairliyin əsas sərmayəsi” kimi çıxış edə bilmir”; “Firuzənin lirik “mən”i

dərdli qəhrəman obrazında çıxış edir”; “Firuzənin insanlıq, əxlaq, mənəviyyat haqqında düşüncə konsepsiyası öz başlanğıcını milli varlığın tarixi xarakterindən götürür”; “F.Məmmədli dünyanın “qan püskürən” siyasətinə birmənalı tənqidi münasibət bildirir”... “Dərd üzünü gizləyir” kitabının poetik semantikasına istinadən söylənmiş bu fikirlərin hər biri elmi və inandırıcıdır, hər biri analitik təfəkkürlü, iti mühakiməli T.Salamoğlunun bir tənqidçi kimi böyüklüyünü təsdiqləyir, eyni zamanda hər biri ədəbi tənqidimizin inkişafına təkan verə bilmək potensialına malikdir.

“Sözünü eşidilənədək və açıq deyən tənqidçi”. Bu, kitaba daxil edilmiş sonuncu məqalədir, dilçi, tənqidçi və ictimai xadim Aydın Məmmədova həsr olunub. Amma məqalədə Aydın Məmmədov daha çox dilçi və ictimai xadim kimi yox, məhz tənqidçi kimi, həm də “70-cilər nəsli”ni təmsil edən bir tənqidçi kimi dəyərləndirilir.

Aydın Məmmədovun ədəbi-tənqidi məqalələri “Sözümüz eşidilənədək” (1988) kitabında toplanıb. T.Salamoğlu da onun tənqidçilik fəaliyyətini məhz bu kitab kontekstində araşdırıb. T.Salamoğlu “Sözümüz eşidilənədək” kitabındakı məqalələrdən bir neçəsinə (“Zamanla səsləşən şeirlər sorağında (I və II məqalələr)”, “Bugünkü nəsrimizin poetik mənzərəsi”, “Nəsrin çətin yolları, tənqidin dolanbacları”) münasibət bildirdikdən sonra, müasir Azərbaycan tənqidçiləri sırasında A.Məmmədovun yerini dəqiqləşdirmək qərarına gəlir. Elə buna görə də həmin dövrdəki tənqidçiləri üç nəslə bölür: A.Məmmədov tənqiddə gələndə böyük təcrübəyə malik tənqidçilər nəsli (M.Arif, M.C.Cəfərov, C.Cəfərov, K.Talıbzadə...); A.Məmmədovun özünün təmsil olunduğu tənqidçi nəsli (Y.Qarayev, Elçin, A.Hüseynov,

Ş.Salmanov...); gənc tənqidçilər (N.Cəfərov, V.Yusifli, V.Quliyev, T.Əlişanoğlu...). Sonra isə bu tənqidçilər ordusu sırasında onun önə çıxdığını göstərir: “Ədəbi tənqidin bu zəngin palitrasında öz tənqidçi üslubu və fərdiyyəti ilə fərqlənmək o qədər də asan deyildi. Lakin A.Məmmədov bunu bacardı. Ədəbiyyata ədəbiyyat qanunları ilə nüfuz bacarığı, həqiqi ədəbiyyat və millət sevgisi, öz ifadəsi ilə desək, vətəndaş fədakarlığı ilə bir tənqidçi kimi nəinki fərqləndi, hətta önə çıxdı...”

A.Məmmədov yazır: “Ancaq neyləyəsən ki, son on-beş il ərzində hörmətli tənqidçilərimizin hər hansı birinin (məsələn, Y.Qarayevin, A.Hacıyevin, A.Hüseynovun, Ş.Salmanovun, S.Əsədullayevin və başqalarının) bu və ya digər nəsr kitabının cüziliyini, yararsızlığını inandırıcı sübutlar əsasında və bütün kəskinliyi ilə açıb göstərməsi hallarına, demək olar ki, təsadüf edilməyib”. Onun bu fikirlərini T.Salamoğlu tənqidçi prinsipliliyi və obyektivliyi kimi təqdir edir.

70-80-ci illər ədəbi mühitində belə bir təsəvvür yaranmışdı ki, guya A.Məmmədov ədəbi mühitdə tərif olunan əsəri tənqid, tənqid olunanı isə tərif edir. Yanlış təsəvvür idi. A.Məmmədov həqiqəti yazırdı. Necə deyərlər, “düzü düz, əyrini əyri” yazırdı. A.Məmmədovun bu keyfiyyətindən, bu prinsipliliyindən bəhs edən T.Salamoğlu göstərir: “...Mövludun “ədəbi ictimaiyyət tərəfindən az qala yekdilliklə bəyənilən “Köç” romanını A.Məmmədov bəyənirdi. Onu “daha formal, daha soyuqqanlıqla, bəzi məqamlarda hətta mücərrəd bayağılıqla “quraşdırılmış” əsər hesab edirdi. Və əksinə, ədəbi mühitdə az qala yekdilliklə tənqid olunan, haqqında ağır ittihamlar irəli sürülən “Dəyirman” povestini isə bəyənir, onu müdafiə mövqeyində dayanırdı...”

“Sözünü eşidilənədək və açıq deyən tənqidçi” məqaləsində A.Məmmədovun bir tənqidçi kimi hərəkət trayektoriyası geniş şəkildə, həm də təkzibedilməz faktlar kontekstində işıqlandırılıb. Burada T.Salmanoğlunun unudulmaz tənqidçi ilə bağlı söylədiklərinin bir qismini eynilə təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “A.Məmmədov hər bir şeirə Azərbaycan poeziyasının keçdiyi tarixi inkişaf yolunun zəngin ənənələri kontekstində yanaşır”; “A.Məmmədov sərt tənqidçi idi, güzəştə getməyi bacarmırdı”; “A.Məmmədov nəsrin yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmasını qəbul edir, ancaq “yeni nəsr” məfhumunu qəbul etmirdi”; “A.Məmmədovun qeyri-adi tənqidçi üslubu, qeyri-adi təhlil manerası var idi”... Bu cür fikirlər onu deməyə əsas verir ki. T.Salamoğlu Aydın Məmmədovun tənqidçi obrazının bütün tərəflərini ustalıqla yarada bilib.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan T.Salamoğlu A.Məmmədovun tənqidçilik fəaliyyətinə Belinski, M.Hüseyn və M.C.Cəfərovun tənqidi görüşləri müstəvisində qiymət verir: “Onun tənqidçi tipi dünya tənqidinin Belinski tipinə nə qədər yaxın idisə, bir o qədər də milli tənqidimizin M.Hüseyn, M.C.Cəfərov kimi nümayəndələrinə bağlı idi. A.Məmmədov ədəbiyyata ehtiraslı və güzəştətsiz münasibəti, inandığı ədəbi həqiqəti qızgınlıqla müdafiə mövqeyi ilə daha çox M.Hüseyni, ədəbi prosesi fəlsəfi dərinliklə ümumiləşdirmək bacarığı ilə M.C.Cəfərovu yada salır”.

“Sözünü eşidilənədək və açıq deyən tənqidçi” məqaləsinin əvvəlində A.Məsuddan belə bir sitat verilib: “Bu gün Aydının Belinskinin profilini andıran uzun saçlı, dalğın üzlü barelyefi, onun bir vaxtlar böyük həvəslə, özəl yaradıcı stixiyasıyla qurub yaratdığı Tərcümə Mərkəzinin

giriş hissəsindəki bürünc xatirə lövhəsinə həkk olunub”. T.Salamoğlu bu sitatı belə mənalandırır: “A.Məmmədovun ədəbi tənqid sahəsindəki qısa, lakin aramsız və alovlu fəaliyyəti ona “Azərbaycan ədəbi tənqidinin Belinskisi” deməyə haqq verir”. Biz isə deyirik, Təyyar Salamoğlu çağdaş dövrümüzün Aydın Məmmədovudur. Bu da Belinski – Aydın Məmmədov – Təyyar Salamoğlu üçbucağını reallaşdırır.

Ədəbi tənqidimizdə “Azərbaycan ədəbiyyatı: mübahisələr, həqiqətlər” kitabının maraq doğuracağını, həm də öz layiqli qiymətini alacağını düşünürük.

MÜASİRLƏRİMİZ POEMA QƏHRƏMANI KİMİ

Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin irihəcmli son əsəri olan “Nizami” poemasının (Bakı, 2009) qəhrəmanı AMEA-nın üzvü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin direktoru, millət vəkili, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor... Nizami Qulu oğlu Cəfərovdur. “Nizami” poemasının ümumi ruhu bizə doğmadır, sanki ruhumuzun bir parçasıdır. Bu da səbəbsiz deyil: birincisi, ona görə ki, poemanın müəllifi və qəhrəmanı müasirimizdir; ikincisi, poemanın müəllifinin yaradıcılığına yaxşı bələdik; üçüncüsü, poemanın qəhrəmanını yaxından tanıyırdıq, onun ictimai həyatda və elmi fəaliyyətində qazandığı bütün uğurlarının canlı şahidi olmuşuq; dördüncüsü, poemada təsvir olunan rəngarəng hadisələr, obraz müxtəlifliyi, bədii-estetik kamillik, poetik dil, ən əsası isə müəllif və qəhrəmanın birbirinə qırılmaz tellərlə bağlılığı xoş təəssürat yaradır.

Poemada Nizami obrazının səciyyəvi cəhətləri tarixiliklə müasirliyin sintezi kontekstində, həm də daha çox onun şəcərəsinə istinad olunmaqla canlandırılır: Vedibasardan deportasiya edilən atası Qulu kişinin acılışırınli günləri, qaçqınlıq həyatı xatırladılır, anası Savad Kür qırağının gözəli kimi vəsf olunur:

Gözəllə dolsa da bütün bir ölkə,
Gözəllik taledi, yazıdı bəlkə,
Savad da qızların ən gözəliydi,
O, Kür qırağının kənd gözəliydi.

N.Həsənzadənin qəhrəmanı Nizaminin gözləri qıpçaq gözləridir, saçı qarışıqdır, addımları qətidir, boyu ucadır, kürəyi divar kimidir.....:

O boy, o buxun da səndədir elə,
Divar kürəyi də hörülü durur,
Nəslin bir xalı da keçir nəsilə,
Ömrün dərk olunmaz qanunu budur.

Bu bədii portret N.Gəncəvinin Fərhad obrazını xatırladır (Böyükdağ gövdəli o dağlar yaran, Gələndə camaat qalmışdı heyran...). Yaxud İsmayıl Şıxlının yaratdığı Cahandar ağanın düşüncələri (... O, öz övladını iri palıd ağacı kimi möhkəm görmək istəyirdi: O istəyirdi ki, oğlunun əlləri cod, barmaqları möhkəm, kürəyi enli, sinəsi və qolları tunc kimi olsun. Duranda palıd kimi əzəmətli, yığılanda da palıd kimi nəriltili olsun...) N.Həsənzadənin qəhrəmanında öz ifadəsini real olaraq tapır.

Nizami Cəfərovun real həyatdakı xarakterik cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar: yüksək intellektlidir, ensiklopedik bilik sahibidir, təsirə düşən yox, təsir edəndir, çörək itirən yox, çörək verəndir, dostluğa sadıqdır, insaflıdır, sözü kəsərlidir, incə yumoru ilə hamını heyran edir, ən əsası isə Azərbaycan dövlətinin mənafeyini hər şeydən uca tutur. Nəriman Həsənzadə Nizaminin bu keyfiyyətlərinin, demək olar ki, hamısını ustalıqla canlandırır. Dediklərimizi arqumentləşdirmək üçün cəmi iki misrəni təqdim etməklə kifayətlənirik:

Oturub-durduğu kimdisə, qərəz,
Təsir eləyəndi, təsirə düşməz.

Öz qəhrəmanı barədə “ata – vediliydi, oğul – qazaxlı”, – deyən şair soydaşlarımızı Vedibasardan, Təbrizdən didərgin salan şovinist erməniləri, aravuran farsları tənqid atəşinə tutmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bu qanıçənləri məhvedəcək fatehləri – Makedoniyalı İsgəndərləri haraylayır:

Minbərə qalxanda fars
– Əli! – deyir,
minbərdən düşəndə
Vazgenə – qardaş...
Başı əmmaməli, ağzı dualı,
İslama layiqmi İslam yayanlar?
Hardadı İsgəndər Makedoniyalı
Təzədən diz çöksün Dara hökmdar.

“Nizami” poemasından leytmotiv kimi keçən “oğlum” xitabının (Bugünü görsəydi, ərizəsini, O, sənün üstünə yazardı, oğlum) poetik-semantik tutumu çox dərindir: bu xitabda Nizami Cəfərovun mənəvi atası N.Həsənzadənin öz obrazı canlanır; “oğlum” xitabının leksik, xüsusən də intonativ mənəsi bütün parametrlərinə görə həqiqi ata-oğul münasibətlərini yada salır; şair bu xitabla öz qəhrəmanına atasızlıq dərdini unutturmağa çalışır; bu xitab sanki “Dədə Qorqud” kitabındakı “Qarşı yatan qara dağın yüksəyi, oğul!” ifadəsindən süzülüb gəlib, onun məntiqi davamı kimi səslənir. ...Poemada “oğlum” xitabına qədərki semantik dinamika da açıq-aydın görünür: gənc şair N.Həsənzadə ali məktəb tələbəsi N.Cəfərovu kəşf edir:

Mən səni seçmişdim
neçə il qabaq,

Mən onda – gənc şair,
bir az da qıvraq,
Sən yeni bir nəslin
ilk nəğməsiydin,
bir ali məktəbin tələbəsiydin.

Burada bəzi məqamları xatırlatmaq lazım gəlir: Azərbaycanda Nizami Cəfərovu Nəriman Həsənzadə qə-dər yaxından tanıyan, ona dogma olan ikinci bir şəxs tapmaq çətindir; N.Həsənzadəni ən yaxşı tanıyanlardan, onu tədqiq və təbliğ edənlərdən biri və bəlkə də, birincisi N.Cəfərovdur: N.Həsənzadənin yaradıcılığı barədə ən sanballı əsərlərdən birinin müəllifi məhz N.Cəfərovdur (Nəriman Həsənzadə: tariximizin taleyi, taleyimizin tarixi.2002); N.Cəfərova həsr olunmuş bədii əsərlər sırasında N.Həsənzadənin “Nizami” poeması poetik siqlətinə, bədii-estetik dəyərinə görə xüsusilə fərqlənir; N.Cəfərova görə, N.Həsənzadə vətəndaş-şairdir: “... O xalqın ki, Nəriman Həsənzadə kimi şairi var, onun dövləti də olmalıdır, çünki Nəriman Həsənzadə kimi şairi olan xalqın dövləti olmaya bilməz”. N.Həsənzadə də N.Cəfərovu təkcə görkəmli publisist, dil tarixçisi, tənqidçi kimi yox, həm də ictimai xadim, diplomat kimi təqdim edir: “Hələ olmamışdı uç,-deyən ona, - Zəlimxan kəndindən Vaşinqtona”; hər ikisi üçün Səməd Vurğun şəxsiyyəti, Səməd Vurğun böyüklüyü ən mötəbər istinad mənbəyidir: “Nəriman Həsənzadə böyük Səməd Vurğundan sonrakı dövrün, elə bilirəm ki, ən gözəl şairidir” (N.Cəfərov); “Onda Səməd Vurğun daha yoxuydu, Nizami Cəfərov gənciydi hələ” (N.Həsənzadə); hər ikisi dünyaya Kür qırağından, şairlər yurdu Qazaxdan boylanmağı bacarır...

Şair poemanın “Məni” hissəsində əlifbamızın (qrafikamızın) üç dəfə dəyişdirilməsini soyqırımına bənzədir, üzünü dilçi Nizamiyə tutaraq tarixi keçmişimizi vərəqləyir, üç əlifbada (əski, kiril, latın) bir dildə yazmağımızı ürəkağrısı ilə ifadə edir:

Biz üç əlifbada, bir dildə yazdıq,
“Əski”də
“Latın”da
“Kiril”də yazdıq.
Bu nəslə o nəslə qarşı qoydular,
Ayırır qəsd ilə qarşı qoydular...

Amma bu da var ki, N.Həsənzadə millətimizin əyilməzliyini, mənəvi dünyasının böyüklüyünü əlifbamızın üç dəfə dəyişdirilməsi müstəvisində də məhəratlə canlandırır.

Nizami Cəfərov “Eposdan kitaba”, “Genezisdən tipologiyaya”, “Füzulidən Vaqifə qədər”, “Vidadidən Vaqifə qədər” və s. kimi sanballı əsərlərinə görə türkologiyada nüfuz sahibidir və bu bərdə kifayət qədər bəhs olunub. Onun bu keyfiyyətləri həssas qəlbli N.Həsənzadəni də duyğulandırır, ruhunu silkələyib:

Dünən Füzulidən Molla Pənahə
Allahlıq elədi , inan Allaha.

N.Cəfərov görkəmli tənqidçidir – İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Nəriman Həsənzadə, Anar, Elçin kimi yazıçılarımızın əsərləri ilə bağlı çoxsaylı analitik yazıların müəllifidir. Bu mənada poemanın

“Epiloq əvəzi” hissəsinin son misraları olduqca təbii qarşılanır:

Şair Nizamimiz yaşayır, oğlum,
Yaşasın tənqidçi Nizamimiz də.

Burada bir həqiqəti də qeyd etmək lazım gəlir: poemada 80-ci illər Azərbaycan tənqidində bir ulduz kimi parlayan Nizamının bədxahlarına, onu qəbul etməyənlərə açıq-aydın işarə olunur:

Gələn kimdi?
Mən dedim ki,
tənqidçi gəlib,
Soruşurdu sənə görə
məni əyənlər.
Gördülər ki,
işə sevən
bir işçi gəlib,
“İttifaqda bir qazaxlı
artdı” – deyənlər.

“Nizami” poemasının ayrı-ayrı hissələrində millət vəkili Nizamının obrazı canlandırılır:

Ya Milli Məclisin gedib adından,
“Danış” deməmişdi ulu Yaradan.

Mənəvi qidasını “Dədə Qorqud” kitabından,
“Koroğlu” eposundan, ümumən şifahi və yazılı
ədəbiyyatımızdan alan “Nizami” poemasında Dədə
Ələsgər, H.Cavid, S.Vurğun, Ə.Cavad kimi söz-sənət

korifeyləri ehtiramla yad edilir ki, bu da bütövlükdə poemanın poetik çəkisini qüvvətləndirir.

Poemanın qəhrəmanı bütöv və dolğun bir obraz təsiri bağışlayır. Heç şübhəsiz ki, bu, Azərbaycan dilinin zənginliyinə söykənərək ondan məharətlə istifadə edən Nəriman Həsənzadə kimi bir şairin poetik təfəkkürünün kamilliyi ilə bağlıdır. “Nizami” poemasında Azərbaycan dilinin zənginliyindən ustalıqla istifadə nəinki hər bənddə, hətta hər misrada, sözdə belə müşahidə olunur. Burada bəzi detalları qeyd etməklə kifayətlənirik:

– poemada Nizami obrazının bir başa assosiativliyi ilə işlənmiş söz və ifadələr üstün mövqedə görünür: Nizami (səndə – Nizamidən bizə yadigar; Nizami Gəncəviyə işarə olunur); Nazim – şairin oğlu (Nizami sağımda, Nazim solumda şeirim vəznidi, onbir hecamdı); nizamnamə (Onda təzə Nizamnamə yazdılar, oğlum) ...;

– dilimizin frazeoloji zənginliyindən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə müşahidə olunur: ar gəlmək, baş əymək, başa salmaq, dil tökmək, fikrin çöllərində itmək, qanaqlamaq...;

– poemadakı emosionallıq və ekspressivlik həm də suç, sapand kimi arxaizmlər, eləcə də xosunlaşmaq kimi dialektizmlərlə gücləndirilmişdir;

– ədəbi tələffüzün transkripsiyası poemaya əlavə çalar gətirir, onun təbiilik və şirinliyini artırır: taledi (taledir), əbədiymiş (əbədi imiş)...;

– Ağstafa, Qazax, Qarabağ, Poylu, Göyçə, Zəlimxan kimi toponimlər, eləcə də Araz, Kür, İsabulağı kimi hidronimlər obrazlılığı qüvvətləndirən detallar kimi çıxış edir;

– poemada fikrin təsdiq və inkarlıq oppozisiyasında təqdiminə rast gəlinir: “üzr istədəndi, üzr istəməz”; “özündən deyənə baxar, söz deməz...”;

– bir bənd, hətta həcmcə böyük olan sintaktik bütövlər daxilində semantik dinamikanın gözlənilməsinə təsadüf olunur: oxuyan ağlayır – çalan ağlayır – anam ağlayır – dünyam ağlayır – ruhlar ağlayır.

Nəriman Həsənzadə qələminin özünəməxsusluğu “Nizami” poeməsindəki bədii təsvir və ifadə vasitələrində daha qabarıq görünür: assonans (buydu İrəvanın iblis hiyləsi, içi, içalatı, ödü, ciyəri: i – i – i – i); alliterasiya (Qıza salam verib, salam almayıb, bir yol saçlarını sığallamayıb: s – s – s – s); anastrofa – sözlərin əks sıra ilə düzümü (Dərəniz düz oldu, düzünüz dərə) ; epitet (köhnə kişilər, divar kürək); təşbeh (dünyanın kərdi qulağı, budaq kimi bərk əyirmək); mübaliğə (bir simdə yüz hava çalmaq, bir gün içində bir ömür yaşamaq); bədii təzad (ögey–doğma, xeyir–şər, yer–göy); inversiya (Qaynadı-qarışdı evlər-eşiklər)... Yüksək poetik obrazlılıq nümunəsi olan bu cür bədii təsvir və ifadə vasitələri məhz Nəriman Həsənzadə qələminin məhsuludur.

Həm “Nizami” poemasının müəllifi xalq şairi Nəriman Həsənzadəyə, həm də poemanın qəhrəmanı Nizami Cəfərova uğurlar diləyirik.

Məqalə İlham Abbasovla birgə yazılıb

GÖYÇƏ GÖLÜ, GÖY GÖZÜNDƏ GÖZÜM VAR

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məhərrəm Hüseynov nəşr etdirdiyi “Yazığın dili və üslubu” (1981) “Romanın üslub zənginliyi” (1990), “Dil və poeziya” (2008), “Poetik frazeologiya” (2013) kimi sanballı monoqrafiyalarına görə Azərbaycan filologiyasında kifayət qədər tanınıb, bir dilçi, tənqidçi kimi şöhrət qazanıb. Bu günlərdə çap etdirdiyi “Göyçə gölü” (2015) poeması isə onu bir şair kimi dəyərləndirməyə imkan verir...

İlk olaraq “Göyçə gölü” poemasının struktur-semantik yükü ilə bağlı bəzi məsələləri ümumiləşdirmək lazım gəlir:

– 296 bənddən ibarət (hər bəndi 5 misra olmaqla) “Göyçə gölü” əsəri irihəcmli lirik poemalardandır;

– poema formasına görə M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsəri ilə səsləşir. Bu, poemanın əvvəlində M.Şəhriyardan epigraf kimi verilmiş “Yaxşılığın əlimizdən aldılar//Yaxşı bizi yaman günə saldılar” misralarında açıq-aydın şəkildə görünür;

– poemanın sonuncu bəndində verilmiş “Məhərrəmin Göyçə, Şorca kədəri” misrasının poetik semantikasi assosiativ olaraq iki fikri reallaşdırır: şairin əsl adı onun təxəllüsü kimi çıxış edir; sonuncu bənd möhürbənd statusundadır;

– xüsusi olaraq vurğulana bilər ki, poemanın müəllifi Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatını, ümumən türk ədəbiyyatını nəinki linqvopoetik baxımdan tam mənimsəyib, hətta onu ruhunun bir parçasına çevirməyi bacarıb;

– 296 bəndin hər biri dil deyib ağlayır, hər biri qəmlə yoğrulmuş bayatıları, ağıları xatırladır. Bu mənada “poemanı həm də “Müsibətnamə” də adlandırmaq olar” – deyən A.Bədəlzadə haqlıdır;

– “Göyçə gölü” poemasını həyəcansız oxumaq mümkünsüzdür. Çünki onun hər misrası qəmlə, dərdlə yoğrulub, Vətən dərdi, Vətən həsrəti elə canlandırılıb ki, yatmış ruhları belə oyadır;

– poemada təkcə Göyçədən yox, ümumən Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunanların (sonuncu deportasiya 1988-ci ildə reallaşdırılıb), qaçqın, didərgin həyatı yaşayanların obrazı sənətkarlıqla yaradılıb. Poemadakı qaçqın, didərgin obrazı ona görə təsirli, təbii və canlıdır ki, bu həyatı miskin şairin özü yaşayıb. Minlərcə göyçəli kimi, onun da yurd-yuvası dağıdılıb, onun da atababalarının qəbirləri darmadağın edilib. Amma digər göyçəlilərdən fərqli olaraq onun həm də əlyazması şəklində olan bir sıra elmi əsərləri və zəngin kitabxanası Gədəbəydəki dayısı evində it-bata düşüb;

– Azərbaycan dilinin Göyçə şivəsinin şirinliyi poemanın hər bəndində müşahidə edilir;

– şair Məhərrəmin Göyçə sevgisi dəlicəsinə sevgidir, onun Göyçəsi tanrı sevgisindən qopan mələkdir, dağ qoynunda pəridir, ana təbiətin şah əsəridir...

“Göyçə gölü” poemasının poetik strukturundan bəhs edən Ağasən Bədəlzadə maraqlı bir açıqlama verir: “Göyçə gölü!” xitabı bütün bəndlərin başında təkrar olunsa da (bütün bəndlərin yox, 296 bənddən 4-ü istisna olunmaqla – Ə.T.), mənalı, musiqi yaradan, təkrir kimi səslənir, bütün bəndləri bir-birinə ümumi ideya ilə bağlayan bir zəncir rolunu oynayır. Göyçə gölü gözlərimiz önündə bir vətən simvolu kimi obrazlaşır, heykəlləşir,

leytmotiv funksiyası daşıyır, təəssüratlarımızı bir mərkəzdə ümumiləşdirir, güclü nəqərat rolunu oynayır” (Yaxşı ki, açıldı çeşmənin ağzı. Kredo qəzeti, 3 yanvar 2016-cı il). Müəllifin fikirləri bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır. Amma 292 dəfə anafora kimi işlənmiş “Göyçə gölü” hidronimik vahidinə başqa bucaqlardan da yanaşmaq olar. Fikrimizcə, 292 bəndin hər birində semantik dinamikanın məhz “Göyçə gölü” hidronimi ilə başlanması onun təkcə bir bənd deyil, ümumən poema daxilində məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etdiyini göstərir. Bu isə o deməkdir ki, şair “Göyçə gölü”nü ustalılıqla kultlaşdırıb. Burada bir məqamdan yan keçmək olmur: “Dədə Qorqud” eposunda Qazan xan həm də su ilə soraqlaşaraq yurdundan bir xəbər öyrənmək istəyir:

“Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!.. Ordumun xəbərin bilürmüsin, degil mana...” Su kultunu, suya olan sonsuz məhəbbəti ifadə edən bu misralar Məhərrəm Hüseynovun poeziyasında tam yeni formada təzahür edir:

Göyçə gölü, möcüzəsən, düzü, sən,
Göyçəmin dünyaya baxan gözüsən,
Ələsgərin suya dönmüş sözüsən,
Səni Alı öydü, Ələsgər öydü,
Qarşında dahilər, dağlar baş əydi.

Poemanın beşinci bəndində Dədə Qorqud və Göyçə dəniz obrazlarının məntiqi bağlılığının poetik şəkildə ifadəsi də diqqətdən yayınmır:

Dədəm Qorqud “Göyçə dəniz” deyibdir,
Adicə göl demək sənə, eyibdir,
Sahillərin dağdan zireh geyibdir,

Güneyi yamyaşıl, qardır quzeyi,
Göyçə nədir? – Təbiətin muzeyi.

Həssas qəlbli şairin poetik təfəkküründən süzülmüş bu misralarda emosionallıq və ekspressivlik zəngin qafiyələr (deyibdir – eyibdir – geyibdir; quzeyi – muzeyi), metafora (sahillərin dağdan zireh geyibdir...), antiteza (Güneyi yamyaşıl, qardır quzeyi) və digər vasitələrlə yaradılıb. Bu bəndlə bağlı iki cəhəti vurğulamaq yerinə düşür: birinci misradakı “dəngiz” sözü “Dədə Qorqud” eposunda “dəniş” (Göyçə dəniş) şəklində işlənib; “Dədə Qorqud”dakı “dəniş” forması Azərbaycan dilinin Qərb şivələrində, o cümlədən Göyçə şivəsində eynilə mühafizə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, poemada cəmi 4 bənd “Göyçə gölü” xitabı ilə başlanılır: bunlardan birincisi yuxarıda təqdim etdiyimiz bənddir; iki bənddə “Göyçə gölü” vahidi ilk ifadə kimi işlənməsə də, ona birbaşa işarə olunur: “Sən dağlar qoynunda çırpınan ürək”; “Ulu babam qoynunu yurd seçibdir”; bir bənddə isə Göyçə gölü hidroniminə deyil, Göyçə toponiminə işarə edilir. Göyçənin toponimik mənzərəsini, coğrafi koordinatlarını əks etdirən həmin bəndi eynilə təqdim edirik:

Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış,
Cil, Babacan, Pəmbək tarixə tanış,
Ağkilsə, Şişqaya, Məzrədən danış.
Allah, allah, bu yerlərdə ada bax!
Sözlərdəki doğmalığa, dada bax!

Bəli, şair haqlıdır. Bu adların, bu sözlərin hər biri doğmadan doğmadır, ruhumuzun bir parçasıdır, adları

çəkilən bu yurd yerlərimizin hər biri erməni daşnaklarının əlində əsir-yesirdir, hər biri zar-zar inildəyir... Şair “Ardanış” oykoniminin assosiativliyi ilə yaratdığı zəngin qafiyələrlə (Ardanış – tanış – danış), oxucusunu mübarizəyə, inildəyən yurd yerlərimizi azad etməyə səsləyir.

Şairin lirik “mən”i üçün iki səcdəgah, iki qiblə var: Kəbə və Göyçə. Bunlardan ikincisi, şairin içindədir, ruhundadır, bir an belə onu rahat buraxmır. Xəyalən Göyçəni gəzən, yuxularında Göyçənin ecazkar gözəlliyindən zövq alan şair üçün oyanmaq zülmə bərabərdir. Çünki oyandıqda dərddli ah çəkməkdən başqa bir çarəsi qalmır. “Səni yuxularda görməkdir peşəm//Oyananda bir dərddli ah çəkmişəm”. Bu dərddlər, bu ahlər burulğanında çapalayan şairin iki arzusu var: bunlardan birincisi, “Təbiətin muzeyi”, – deyə vəsf etdiyi, doğulub boya-başa çatdığı Göyçədə yaşamaqdır: “...Qucağında qovuşaydım elimlə//Danışaydım öz ləhcəmlə, dilimlə”; ikincisi isə heç yerdə yox, məhz Göyçə torpağında, ata-anası yatan yerdə uyumaqdır: “Son nəfəsdə xahişim var ölümdən//Atam, anam yatan yerdə haqlasın//O torpaqda məzar yeri saxlasın”. “Mən Göyçəsiz qaldım, Göyçə də mənəsiz”,- deyən şairə görə, Göyçə mahalını türklərsiz qoyanlar tikan bitirən, düşdüyü torpağa ləkə gətirən qara keşişlərdir, nə imanı, nə dini olan, xaçı itiləyib islamı biçən zalım ermənilər, qanıçən daşnaklar, bir də onlara arxa duran ruslardır:

Göyçə gölü, el bəxti oyanmadı,
Qanıçənlər göydə haqqı anmadı,
Göyçənin əhvalına yanmadı,
Rus ilə hay qarşıma qoşa çıxdı,

Ədalət ayaqda, şər başa çıxdı.

Şair bu tip bəndlərdə ermənilərin, həm də onların havadarları olan rusların iç üzünü açır, hətta onları kəskin ifadələrlə tənqid atəşinə tutmaqdan belə çəkinmir: erməniləri “acgöz gəlmə”, oğraş, şeytan, quduz, bayquş, qanıçən (...Acgöz gəlmə haramlıq divanəsi//Yetişəndə oğraşlıq zəmanəsi..., Hay qanıçən, hay müxənnət, hay asi!!!; rusları “müxənnət” (“Rusum”uz müxənnət, erməni zalım//Yaralı bir quşdur küskün xəyalım) adlandırır. Bəzən isə bu “birliyi”, bu, “qardaşlığı” simvollarla, metaforik-metonimik ifadələrlə qabardır: “Haykanuşla İvan ilqara gəldi//Səksən səkkizində il qara gəldi”; “Göyçə gölü, bulandım, qəm çağladı//Daşnak rus tufanı bizi haqladı...” Göyçə dərdindən zar-zar inildəyən şair həmin dövrdə, konkret desək, 1988-ci ildə Azərbaycan Respublikasından heç bir kömək gəlmədiyini, Ə.Vəzirov, A.Mütəllibov kimi siyasi xadimlərin seyirçi mövqə tutduğunu da obrazlı şəkildə canlandırır:

Göyçə gölü, elim düşəndə dərdə,
Onların naləsi çatmadı mərdə,
Vəzir də, Ayaz da başqa hədə də
Demədi: “Göyçə də Vətəndir, Vətən”.
Çətində olmadı imdada yetən.

“Göyçə gölü” kitabı böyük şəxsiyyətlərin ermənilər barədə dediyi sözlərlə başlanır: “Ermənilər dünyanın öz arvadlarını siyasi məqsədlər üçün istifadə edən ilk millətidir” (Karl Marks); “Ermənilər faydalı axmaqlardır” (Vladimir Lenin)... Şair isə erməni xarakterini, erməni xislətini son dərəcə ustalıqla, zərgər

dəqiqliyi ilə canlandıra bilib: erməni qurddan yırtıcıdırsa, dovşandan fağırdır, bədxahdır, yaltaqdır, əzazildir, anasının əmcəyini kəsəndir:

Göyçə gölü, həqiqəti yaxşı bil,
Erməni xisləti düzələn deyil,
Dünyaya yaltaqdır, türkə əzazil,
Qanqal kimi dörd tərəfə əsəndi,
Anasının əmcəyini kəsəndi.

Poemanın onlarca bəndində Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi ustad sənətkarların adları hörmət və məhəbbətlə çəkilir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki Göyçəni Aşıq Alısız, Aşıq Ələsgərsiz təsəvvürə belə gətirmək mümkün deyil. Burada bütün varlığı, ruhu ilə saza, söz sənətinə bağlı olan, ən əsası isə sözdən inci düzən Aşıq Ələsgəri öz ustadı hesab edən şairin bir bəndini xatırlatmaq yerinə düşür (haşiyə: professor Məhərrəm Hüseynov, bəlkə də, yeganə tədqiqatçıdır ki, Aşıq Ələsgərin şeirlərini əzbərdən bilir; M.Hüseynov Aşıq Ələsgərin şeir dili ilə bağlı yazdığı monoqrafiyanı çapa təqdim edib):

Göyçə gölü, saz-söz sənin canındır,
Ələsgər şöhrətin, Alı şanıdır,
Uluların qəbri ər nişanıdır
Sözlər: “ərənləri yada sal” – deyir
Sədəfli saz: “Misri”, “Cəngi”çal – deyir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda yurdun talan edilməsi, yağmalanması Qazan xanın dilindən verilmiş parçada poetik şəkildə ifadə edilir: “...Səni yağdı nerədən darıtmış, gözəl yurdum! Ağ ban evim dikilində yurdu qalmış... Qara

mudbaq dikilində ocaq qalmış”. Bu motiv M.Hüseynovun lirik poemasında da müşahidə edilir, daha doğrusu, Qazan xanın dilindən verilmiş soylamaya şair sanki yeni nəfəs verib:

Göyçə gölü, saf suların bulandı,
Yurd-yuvamız yağmalandı, talandı,
“Haqq-divan var” – desən, vallah, yalandı,
Sədd çəkən olmadı şərin yoluna,
Qanlı qandal vuruldu haqq qoluna.

A.Bədəlzadə şairin dilini belə səciyyələndirir: “Məhərrəm Hüseynov bir filoloq, bir istedadlı dilçi alim kimi, sözlərin fonetik funksiyasına, nizamlı, biçimli sintaksisinə, ahəngdarlığına, sözlərin sırasına diqqətlə yanaşır, dili kəkələndirən, dolaşdıran söz və ifadələrdən, rebus qəlizliyindən qaçır, maksimum dərəcədə fikrin ekspressivliyinə əməl edir” (yuxarıda göstərilən mənbə). Biz isə deyirik ki, Məhərrəm Hüseynovun şeir dilindəki zənginlik və rəngarənglik, məna dərinliyi, poetik siqlət heç də onun bir filoloq, bir istedadlı dilçi alim olması ilə yox, məhz əsl şairliyi, coşqun təbiəti ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, M.Hüseynov bəzən hətta elmi üslubla yazdığı əsərlərində də bir yazıçı kimi çıxış edir: “Şeirin misraları poetik rəng və mənası olan sözlə bəzənir. Şairin sözlə döyünən ürəyi hər yeni poetik tapıntılarla ilhama gəlir. Hər yeni söz şairin ömür və yaradıcılıq yollarının poetik naxışlarına çevrilir” (Sözün poetikası. Bakı, 2010, səh. 13). Professor M.Hüseynovun monoqrafiyasından götürdüyümüz bu cümlələrin hər biri obrazlıdır, poetik səslənir. Bu mənada ilk şeirlər kitabını (Göyçə gölü, 2015) ömrünün 71-ci baharında çap etdirmiş şair Məhərrəmə

haqq qazandırmaq olar.

“Göyçə gölü” poemasına linqvistik tənqid metodu prizmasından yanaşdıqda şairin dilindəki şirinlik və zənginlik aşıq-aydın şəkildə görünür. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirək:

– poemadakı musiqililik, ahəngdarlıq və poetik mənə dərinliyi həm də assonans və alliterasiyalarla reallaşdırılıb: “Ağlaya-ağlaya ağlar qoydular” (a-a-a-a-a-a-a-a-a); “Göyçə gölü, göy gözündə gözüm var” (g-g-g-g-g). Sonuncu nümunədə”g” səsi ilə başlanan “Göyçə gölü” hidroniminin assosiativliyi ilə yaradılmış alliterasiyalar ümumən poeziyamız üçün səciyyəvidir: “Göyçə göyüm-göyüm göynədi getdi” (Zəlimxan Yaqub); “Göyçə gölü nə göyçəkdi, Ələsgərin Göyçəsində” (Ülvi Bünyadzadə);

– poemada zəngin qafiyələr qabarıqlığı ilə seçilir: əsdi-tələsdi-kəsdi; udduran-duran-quran; yağır-fağır-ağır; yatıbdır-batıbdır-qatıbdır...;

– anaforaların hər biri təbii qarşılanır: **Allah, allah**, bu yerlərdə ada bax!”; “**Göyçə** gölü, sənə ömrüm girovdu//**Göyçə** duyğularım oddu, alovdu”..;

– dilimizdəki frazeoloji vahidlərdən sənətkarlıqla istifadə olunub: ciyəri od tutmaq, ürəyi yanmaq (Ciyərim od tutur, ürəyim yanır), şərə düşmək (Şərə düşdü qədim Göyçə mahalı), ağzına su almaq (Üzü dönmüş, ağzına su almısan!)...;

–arxaizmlərdən məhz sintaktik mühitə, situasiyaya uyğun şəkildə işlədilmə diqqətçəkən məqamlardan hesab oluna bilər: yağı (Göyçə gölü, daşnak kinli yağıdır); ün (Göyçə gölü, eşit fəryadı, ünü)...;

– şairin yaratdığı epitetlərin hər biri xüsusi poetik çəkiyə malikdir: gül hüsn, dönük dövrən...;

– ermənilərin xainliyi, yaltaqlığı və zalımlığı həm

də metonimiyalar kontekstində canlandırılıb: “Yastıbaş əzəldən türkün düşməni”. Buradakı “yastıbaş” sözü məhz erməniləri işarələndirir;

– şairin poetik təfəkkürünün məhsulu olan çoxsaylı metaforalar poemanın bəzəyi kimi çıxış edir: “Sahillərin qardan biçər köynəyin; “Söndürülmüş ocaq ağlar, od ağlar”; “Oxşasın üzümü, dağların mehi” ..;

– mübalığəsiz demək mümkündür ki, poema təşbehlərsiz təsəvvürə belə gəlmiş: “Ləpən Ələsgərin misrələri tək”; “İntizarın qılınc tək kəsir məni”; “Səf-səf qayaların durur ər kimi” ...;

– “Bizə zəhər çatdı, şəkər ilana”; “Dünən quzu olan bu gün qurd oldu”; “Göyçə gölü, sən qalan, mən gedəri” kimi antitezalar poemanın bədii-estetik kamilliyini şərtləndirən detallar kimi görünür...

Dostum, qardaşım, həmkarım Məhərrəm bəy! Göyçə mahalını daşnak tör-töküntülərindən azad edəcəyimizi, orada yenidən yurd-yuva quracağımızı metaforik-metonimik bir dillə belə mənalandırırsan: “...Pətəkdən güc ilə qovulan arı//Gün gələr, üz tutar pətəyə sarı”. Bəli, haqlısan! Göyçə mahalı yenə türkcə danışacaq! Ərənlərimiz Göyçə mahalında yenə də at oynadacaq!!!

SEVGİ ƏZABI İLƏ İNİLDƏYƏNDƏ

Rafiq Yusifoğlunun yenidən çap olunmuş “Arzular kəhkəşanı” (Bakı, 2015) şeirlər kitabının annotasiyasında oxuyuruq: “...bu kitabına onun son illərdə yazdığı, təzə və gənclik illərində qələmə alınsa da, indiyə qədər heç bir kitabına düşməyən şeirləri daxil edilmişdir”. Bu qısa qeydlərin assosiativliyi gözlərimiz önündə istər-istəməz iki Rafiq Yusifoğlunu canlandırır: gənc, coşqun əhvali-ruhiyyəli Rafiq Yusifoğlu; ömrünün 66-cı baharını yaşayan, poeziyamızda saç ağartmış Rafiq Yusifoğlu. “Arzular kəhkəşanı” kitabı vərəqləndikcə gənc Rafiqin ağsaqqal Rafiqə təslim olmadığını, əksinə, onların bir-birini tamamladığının şahidi olursan. Bu, özünü kitaba daxil edilmiş şeirlərin təkcə formasında deyil, həm də mövzu və ideyasında qabarıq şəkildə göstərir. Amma bu da var ki, təkmilləşən, zənginləşən, poeziyamızda kifayət qədər tanınan Rafiq Yusifoğlu amilini də unutmaq olmaz. Faktlara müraciət edək: şair 1974-cü ildə yazdığı bir şeirində (Döyüşən şeirlər) Çilinin ağır günlərini, qan içində boğulmasını, eyni zamanda onun azadlığının heç də uzaqda olmadığını ifadə edir:

Çili yaralıdır,
Çili qan itirib...
Dost-düşmən dar ayaqda bilinir.
Öz qanında boğmaq istəyirlər Çilini.
İgidlərin qanıyla yoğrulmuş torpaq
Ayağa qalxacaq yenidən...

Bu ruh şairin 2014-cü ildə yazdığı “Sən mənim ömrümü uzat, Allahım!” şeirinin hər misrasında çılpıqlığı ilə müşahidə olunur: yurd yeri könül dağlayır, Qarabağ erməni işğalçılarının tapdağı altında inildəyir:

Viranə yurd yeri könül dağlayır,
İgidlər, bağlanan yolları açın!
Həkəri, Bərgüşad mənsiz çağlayır,
Yolumu gözləyir Kəlbəcər, Laçın.

Amma şairin lirik “mən”i nikbindir, gələcəyə ümidlə baxır, üşüyən kəndlərini od-ocaqla deyil, nəfəsi ilə isidəcəyinə, Qubadlıda gül dərəcəyinə, bəlkə də, hamıdan çox inanır:

Tar-kaman gələcək dilə Şuşada,
Qəmli köülləri güldürəcəyəm.
Nə qədər işim var hələ Şuşada,
Hələ Qubadlıdan gül dərəcəyəm.

Qarşılaşdırdığımız şeirlərin hər ikisi dil və üslub baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir: “Döyüşən şeirlər”də anafora (Çili-Çili), frazemlər (qan itirmək, öz qanında boğmaq...), antiteza (dost-düşmən), metonimiya (şeirlər döyüşür) və s.; “Sən mənim ömrümü uzat, Allahım!” şeirində - “g” və “ç” samitlərinin alliterasiyası: **güman, görün, gözümdə**; “**çağlayan çayların kefi çağ deyil**”, zəngin qafiyələr (dağlayır-çağlayır); toponimik vahidin qafiyələnmədə iştirakı (açın – Laçın), frazemlər (yolunu gözləmək, gözündə qalmaq) epitetlər (qəmli könül, doğma bulaqlar), təşbehlər (Zəngilan ilanlar yuvası olub...) ... Heç şübhəsiz ki, təkcə bu cür faktlara söykənməklə “Rafiq Yusifoglunun şeir dili bənzərsizdir,

bulaq suyu kimi təmizdir, dağ çayları kimi qılıltılıdır, dəniz kimi coşqundur” – qənaətinə gəlmək mümkündür.

R.Yusifovğunun “Altmış beş ildi ki...” şeiri lirik-psixoloji məqamların, kövrək qəlb çırpıntılarının bədii inikasıdır. Bu günü ərməğan bilən şairin lirik “mən”i bu gündündən keçmişinə boylanır, 65 illik bir zaman kəsiyində həyat tarixçəsini vərəqləyir, ömrünün acılı-şirinli xatirələri çözlənir: lirik “mən” təbiətin əsrarəngiz gözəlliyindən zövq ala-ala yaşayıb, çayların şırıltısını, yarpaqların pıçılısını dinləyib, təbiətin havasını ciyərlərində, suyunu damarlarında, işığı gözündə daşıyıb, – bir sözlə, təbiətin bütün nemətlərindən dadıb. Amma o, bu zövqü dərindən çəkdiyi dünyadan ala bilmir, sevgi əzabı çəkə-çəkə yaşamaq onun taleyinə yazılıb:

Altmış beş ildi ki,
Çayların şırıltısını,
yarpaqların pıçılısını
dinləyirəm
Altmış beş ildi ki,
sevgi əzabı ilə
inləyirəm...

Şairin lirik “mən”i 65 il sevgi əzabı ilə inildəsə də, pessimist deyil, yüz il yaşamaq istəyini açıq-aşkar şəkildə bəyan edir. Amma bir şərtlə:

İstəyirəm ki, məni sevənlər
məni heç zaman
öz yanlarında
yox görməsinlər.
Allah bu dünyanı mənə,

Məni bu dünyaya
Çox görməsin!

“Altmış beş ildi ki...” şeirinin ümumi semantik tutumu ilə bağlı yuxarıda söylədiklərimizi Rafiq Yusifoğlu son dərəcə obrazlı şəkildə canlandırır. Şeirdə nəinki artıq söz və ifadəyə, hətta yersiz işlənmiş bir şəkilçi morfeminə belə rast gəlinmir. Poetik siqlətli bu şeirdə “Altmış beş ildi ki...” (mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi) cümləsinin epifora kimi işlənməsi ilə (10 dəfə təkrarlanıb) tək-cə ahəngdarlıq yaradılmayıb, həm də poetik məna qüvvətləndirilib. Burada bir detalı da xatırlatmaq yerinə düşür: “Altmış beş ildi ki..” cümlə modeli bütün parametrlərinə görə “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “On altı yıldır kim, babanın tutsağıyam” tabeli mürəkkəb cümləsinin baş cümləsi ilə səsləşir. Sanki Rafiq Yusifoğlu ulu “Kitab”ımızdakı bu cümləyə də yeni nəfəs verib. “Altmış beş ildi ki...” (2014) şeirindəki kədər motivi birbaşa “Otuz beş yaşım” (1977) şeiri ilə səsləşir. Burada da lirik “mən” şad deyil, atasız keçirdiyi illər onun qayğılarını artırır, sanki başını xırmana döndərib:

Otuz beş yaşım var mənim,
Nədir ki, iyirmi altı yaş?!
Qayğısız günlərim uzaqda qaldı...
Atasız keçirdiyim illər...
Qınamasın məni ellər.
Qayğılar xırmana döndərib başımı,
Qayğılar artırır yaşımı...

Sevgi əzabı ilə inildəyən lirik “mən”in ölən, dəfn olunan sevgisi “gəzən baş daşına” dönüb, onu anbaan bir

kabus kimi izləyir. Lirik “mən” ağırlı-acılı günlər yaşayır, psixoloji gərginliklər içərisində çapalaya-çapalaya çıxış yolları axtarır. Yalnız bir təsəlli var: Ölən sevgisinin qəbrinə çiçək deyil, şeir düzəcək:

Zaman dərdə məlhəm olur,

Bu ağırlara dözəcəm.

Hər gün çiçək əvəzinə

Qəbrinə şeir düzəcəm... (“Ölən sevgi”)

R.Yusifovlu “Get” şeirində bu əhvali-ruhiyyəni başqa müstəviyə keçirsə də, onun lirik “mən”i yenə də narahatdır, yenə də sevgi əzabı ilə inildəyir, yenə də çıxış yolları axtarır... Onun bu qarma-qarışıq dünyasından, nəhayət ki, “Get” hökmü reallaşır. Amma lirik “mən” həyatından silmək istədiyi sevgisinə “Get” hökmünü elə-belə vermir. Bir tərəfdən, ona sevgisini şahlıq taxtından devirib getmək əmrini verirsə, digər tərəfdən, peşmançılıq zülməti üçün çökmədən getməsini istəyir:

Get,

ülvi bir sevgini

Şahlıq taxtından

devirib get!..

get heç nəyin

dərdini çəkmədən get!

Get,

içinə

peşmançılıq zülməti

çökmədən get!!!

“Get” şeirinin mövzusu elədir ki, şair dilin məhz konativ funksiyasından (əmrə danışma) istifadə etməli

olub. Maraqlıdır ki, şeirdəki obrazlılıq da daha çox “Get” əmr cümləsinin təkrarı və bu təkrarın sintaktik paralelizmləri də əhatə etməsi ilə (arxa çevirib get, devirib get, dərđini çəkmədən get...) reallaşdırılıb. Eyni zamanda emosionallıq və ekspressivlik yaradan frazemlər (arxa çevirmək, dərđ çəkmək...), epitetlər (həsrətli gözlər...) və təşbehlər (buludlar kimi...) də “Get” cümləsinin semantik tutumuna uyğunlaşdırılıb.

Şairin “Həyat gözəldi” şeirindəki lirik “mən” “Ölən sevgi, “Get” və s. kimi şeirlərdəki lirik “mən”ə bənzəmir, daha doğrusu, bu obrazlar tam əks qütblərdə dayanır. “Həyat gözəldi” şeirindəki lirik “mən” sevgi əzabı ilə inildəmir, yaxud sevgisinə “Get” hökmünü vermir. Əksinə, “odlu busələr içimi isidir” – deyərək həyatdan zövq almağa çalışır:

Yarpaqlar saralıb, güllər solsa da,
Payızın bəzəyi qızıl xəzəldi.
Nə qədər acısı, dərđi olsa da,
Yaşamaq şirindi, həyat gözəldi...

R.Yusifovun bir sıra şeirləri bütövlükdə təzadlardan yoxdur. Burada yalnız bir bəndi təqdim etməklə kifayətlənmək olar:

Bu dünyada sevinclə qəm qoşadı,
Qəm öldürür, sevinc səni yaşadır.
Pulun varsa, hamı sənə baş əyir,
Pulun yoxsa, hamı sənə daş atır...

Cəmi bir bənddən ibarət olan bu şeirdə poetik semantika daha çox antitezalar silsiləsi ilə yaradılıb: se-

vinc – qəm, öldürmək–yaşatmaq, var–yox, baş əymək–daş atmaq. Yeri gəlmişkən, sintaktik paralelizm şəklində verilmiş sonuncu misraların semantikasını “Koroğlu” eposundakı bir bəndlə səsləşdir:

Varlı, kasıb bu dünyadan köçərlər
Yaxşını, yamanı görüb seçərlər
Varın olsa gəlib yeyər, içərlər,
Yoxsul olsan qohum-qardaş yad olu.

Bu bəndin ümumi semantik tutumu, xüsusən də varlı–kasıb, yaxşı–yaman, varın olsa–yoxsul olsan, yeyər, içərlər–yad olu (r) antitezaları ilə R.Yusifovun yaratdığı pullu-pulsuz, baş əyir–daş atır antitezaları eyni semantik saxədə birləşir. Burada bir detalı da qeyd etmək lazım gəlir: Koroğlu övladı olmadığına görə “Ocaq sönər, daş inildər”, – deyirsə, R.Yusifovun lirik “mən”i də sevgi əzabı ilə inildəyir.

Rafiq Yusifovun “Arzular kəhkəşanı” (2015) kitabına daxil edilmiş şeirlər belə qruplaşdırılıb: Dünya gözəldi; Türkiyədə keçən günlər; Havada eşq qoxusu var; Üzü gələcəyə; Ötən günlərdən yadigar nəğmələr. Yuxarıda təqdim etdiyimiz şeir parçaları da bu bölmələrdən götürülüb. İstərdik ki, “Arzular kəhkəşanı” kitabındakı şeirlərin hər biri linqvopoetik baxımdan geniş və sistemli şəkildə araşdırılsın. “Arzular kəhkəşanı” kitabının sonunda Rafiq Yusifovun çap olunmuş kitablarının siyahısı verilib: müxtəlif məzmunlu 65 kitab. Assosiativ olaraq şairin “Altmış beş ildə ki...” şeiri yada düşür. Bu da taleyin işidir: yaşadığın 65 illik bir zaman kəsiyində 65 kitab çap etdirəsən... “Elə bilirəm uşağam”,– deyən Rafiq Yusifovun sinəsi sözlə doludur:

Mən tarixin o başından
Süzülüb gələn işıqam.
Saçım-saqqalım dümağdı,
Elə bilirəm uşağam...

Rafiq Yusifoğlu! Baharına qış deməyəsən, ölən
sevginə görə inildəməyəsən! Yazıb-yaratmaq eşqin
tükənməsin! Sirli-sehrli gələcək üzünə gülsün!
Yaşayacağın hər ildə bir kitab çap etdirəsən!

DİLÇİLİKLƏ DÖYÜNƏN ŞAIR ÜRƏYİ

Şair Rafiq Yusifoğlu poeziyasının özünəməxsusluğu, obraz rəngarəngliyi, mövzu müxtəlifliyi ilə bağlı xeyli yazılar yazılıb, şeirlərindəki ən səciyyəvi cəhətlər müxtəlif bucaqlar altında təhlil süzgəcindən keçirilib. Təqdirəlayiq haldır ki, şairin yaradıcılığı bu gün də ədəbi tənqidin diqqət mərkəzindədir...

Müəllifin «Göyərçin» jurnalında «Ana dilim» başlığı altında çap etdirdiyi (2007) şeirləri və «Könül səltənəti» (2012) adlı kitabını son günlərdə oxumuşam. Açığını desəm, R.Yusifovlu poeziyası barədə söz deməyimə, yazı yazmağıma səbəb onun zövqlə, həm də zərgər dəqiqliyi ilə yaratdığı «Ana dilim» şeirlər silsiləsi oldu. Bu şeirləri oxuduqca ilk olaraq «Dədə Qorqud kitabı»nda dilçilik elminin prinsiplərinə əməl olunma ilə bağlı müəyyənləşdirdiyim detallar göz önünə gəldi: ikidilli lüğətlər üçün səciyyəvi hesab edilən prinsiplərə əməl olunma («hərami» sözünün məna yükü) «Kitab»da poetik şəkildə ifadə edilir: «Yol kəsdi, adam aldı, böyük hərami oldu». Bu cümlənin semantik yükü «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə (1985) «hərami» sözü ilə bağlı verilmiş izahla, əsasən, üst-üstə düşür: haram mala əl uzadan; yolkəsən, soyğunçu... Yaxud «Gah bir hərf süqutlə qılır nadiri nar, Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kür eylər» - beytinə görə M.Füzulini həm də böyük bir dilçi statusunda təqdim etdiyimi istər-istəməz xatırlamalı oldum. Maraqlıdır ki, mətnin poetik strukturu və semantikasına istinadən dəqiqləşdirdiyim bu cəhətlər R.Yusifovlu poeziyasında açıq-aydın şəkildədir. Şairin «Əlifba»m, «Fonetika, «Nitq hissələri», «Cümlə üzvləri» və s. başlıqlar altında verdiyi

şeyrlərdə dilçiliklə poeziya vəhdətdədir, sanki bu şeyrlərin hər birində dilçi R.Yusifovlu ilə şair R.Yusifovlu çiyin-çiyindədir, biri digərini bütün parametrlərinə görə tamamlayacaq səviyyədədir.

«Əlifba»m başlığı altında verilmiş bəndlərdə oxumaq və yazmaq vərdişləri ilə bağlı ən mühüm cəhətlər qabardılır:

«Əlifba»m, ay «Əlifba»m,
Bir sehrli açarsan.
Elmin qapılarını
Üzümüzə açarsan...

Qalın və incə saitlərin, eləcə də samitlərin bir sıra səciyyəvi cəhətlərinin poeziyaya gətirilməsi, şeyr dili ilə ifadəsi və bu tip şeyrlərin «Fonetika» başlığı altında təqdimi ümumtürk ədəbiyyatında nadir hadisələrdəndir. Şair danışığı səsləri ilə bağlı nəzəri məlumatları uşaqların, daha dəqiqi, ibtidai sinif şagirdlərinin başa düşə biləcəyi bir dillə, həm də obrazlı şəkildə canlandırır:

«Əlifba»nın
İlkin səsi mənəm, mən
Bil ki, bütün səslərin
Sərkərdəsi mənəm, mən...
İlki mən, sonu mənəm
«Ata», «Ana» sözünün
Nə olsun ki, qalınam,
«A»yam, «A»yam, «A»yam
mən...

Morfologiyanın ən qabarıq cəhətləri «Nitq hissələri» bölməsinə daxil edilmiş şeirlərdə obrazlı şəkildə ifadə edilir. Konkret desək, ən azı hər bir nitq hissəsinin tərifı poetik bir dillə canlandırılır. Hər şey, hər şey isimdi, İsim addı, mən adam...(isim); Sifətəm, hər şeyin, Əlaməti mənəm, mən... Qara mənəm, bəyaz mənəm... Hər şeyin rəngi mənəm...(sifət); Həm miqdar, həm sıranı Bildirirəm, sayam mən...(say); Neçə nitq hissəsinı, Əvəz edə bilirəm... Əvəzliyəm, əvəzlik, Mənim əvəzim yoxdu (əvəzlik); Feilin sırasındayam, Hərəkətin tərziyəm...(zərf); Feiləm, mən də feiləm, Əbədi hərəkətəm mən, Xeyirəm, bərəkətəm mən...(feil); Sözlərə qoşularaq, Məna yaradırəm mən (qoşma); Cümlələrin, sözlərin, Arasında körpüyəm (bağlayıcı); Sözlərin mənasını, Artıra bilirəm mən...(ədat). Bu misralarda dilçilik elminin nəzəri müddəaları ilə silahlanan, pedaqogikanın sirlərinə yetərincə bələd olan həssas qəlbli şair qələminin özünəməxsusluğu aydın şəkildə görünür.

R.Yusifovlu «Cümlə üzvləri» bölməsinə daxil etdiyi şeirlərdə baş və ikinci dərəcəli üzvlərin ən qabarıq cəhətlərini ifadə etməyə çalışıb: Xəbərə sirdaşam mən. Mübtədayam, mübtədə, Başlanğıcam, başam mən... (mübtədə); Xəbərəm, xəbərçiyəm, Hər tərəfdən, hər yandan, Xəbər gətirirəm mən...(xəbər); Vasitəliyəm, yönlük, Yerlik, çıxışlıq halda, təsirlik haldayamsa, Vasitəsizəm demək...(tamamlıq)...Müəllif bəzən cümlə üzvlərini nitq hissələri ilə müqayisəli şəkildə təqdim edir ki, bu da olduqca təbii qarşılanır:

Təyinəm, mən təyinəm
Nitq hissəsi deyiləm,
Mənə yaxşı-yaxşı bax,

Sifətə oxşasam da,
Cümlə üzvüyəm ancaq...

Nöqtə, vergül, defis, sual, nida və s. kimi qrafik işarələrin mətndəki rolunu, işlədilmə qaydalarını, ümumən Azərbaycan yazı mədəniyyətinin incəliklərini poetik təfəkküründən keçirən R.Yusifov «Durğu işarələri» ilə bağlı olan şəirlərində əsl vətəndaş şair kimi çıxış edir:

Nidaya bax, sualla
O yanaşı duranda,
Daha kəsərli olur
Deyilən söz onda.

M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində işlənən süd qardaşı anlamlı «əmikdəş» sözünü, Qazi Bürhanəddin «Divan»ındakı qıpqırmızı anlamlı «qıpqızıl» sözünü (Qıpqızıl oldu olamı ki, xəcildir totağın), bir də 1723–28-ci illərdə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilmiş «Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis» adlı topludakı Qorqud Mirzə oğlu, Bədirxan Qazan oğlu, Nəbi Dondar oğlu, Bamsı Cayam oğlu kimi şəxs adlarının «Dədə Qorqud kitabı» ilə səsləşməsini təhlil edərkən sevincimin hədd-hüdudu olmamışdı (həmin sözləri 2010-cu ildə çap etdirdiyim «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» dərsliyinə ən dəyərli nümunələr kimi daxil etmişəm). Qəribə də olsa, R.Yusifovun «Dilimizin sözləri» silsiləsinə daxil olan şəirlərini oxuyarkən bu sevinci yenidən yaşamalı oldum. Çünki şair müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan sadaq (ox qabı), sapand (yundan toxunan, içərisinə daş qoyulub atılan uzun qollu silah), koğa (qarmaq) kimi sözlərin leksik-semantik tutumunu

obrazlı şəkildə ifadə etməklə onların hər birinə yeni nəfəs vermiş, əbədiyaşarlığını təmin etməyə çalışmışdır. Burada cəmi bir nümunəni təqdim etməklə kifayətlənirik:

Tamam boşaldı sadaq.
Məndən xahiş elədi:
Olum sənə sadağa!
Get oxları gətir yığ,
Ox qabına – sadağa...

R.Yusifovun «Könül səltənəti» kitabındakı şeirlər rəngarəngliyi, orijinallığı, təbiiliyi, cəlbediciliyi ilə fərqlənir. Bu şeirlərin hər biri könül səltənətinin zövq oxşayan nadir inciləridir. Heç şübhəsiz ki, bu sırada şairin sevgi duyğusundan, qəlb çırpıntısından yığulmuş şeirləri birinci yerdə durur. Həmin şeirləri belə səciyyə-ləndirmək olar: şairin lirik «mən»i hər qaragözlüyə meyil salan deyil, gözündə şəh gülən gülü sevəndir; əbədi ayrılıq şairin lirik «mən»ini didib-parçalayır, onun mürgülü vicdanı «dil açır», gizli duyğuları üsyana qalxır...Bu kontekstdə bir həqiqəti vurğulamaq lazım gəlir: real eşqin tərənnümü şairin «Könül səltənəti»ndən leytmotiv kimi keçir, məsələn, yaratdığı aşiq obrazlarından biri bulaq kimi çağladığından sevgilisini təpədən dırnağa kimi öpüb qoxulamaq, ən əsası isə ruhunu qovuşdurmaq istəyəndə israrlıdır:

Qəlbində əbədi sevgi,
Saçlarında dən olaram.
Ruhum ruhuna qovuşar,
Başdan-başa sən olaram...

Amma burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin lirik «mən»i bəzən cəmiyyətdən uzaqlaşmaq, sevgilisini göylərə aparmaq niyyətindədir:

Miskinə qoşulub batma günaha,
Aldanma ilğıma, uyma səraba.
Sən yerdə sürünə bilməzsən daha,
Götür sevgini də göylərə apar!

R.Yusifoglunun bu ruhlu şeirləri şair Adil Mirseyidin poeziyası ilə eyni xətdə birləşir. Belə ki, Adil Mirseyidin poeziyasında da sevda kədərinin dözülməzliyi, psixoloji sarsıntılar içərisində çapalama motivi üstün mövqedədir:

Əlvida de türk dilinə
Unut Bakı şəhərini
Sən də get qürbətdə yaşa
Bu sevdanın kədərini.

Şairin poeziyasında təbiətin əsrarəngiz gözəlliyinin tərənnümü xüsusi yer tutur: bu şeirlərdə ay, ulduz, duman, yağış, qar, meşə, çiçək kimi təbiət varlıqlarının hər biri poetik şəkildə canlandırılır; şair gecələr meşənin yuxusunun qaçmasını, çəmənlərin mehdən məst olmasını, güllərin şəhdən sırğa taxmasını, ulduzların sayrışmasını, çayların nəgmə oxumasını, yağışın xalça toxumasını, bir də ləpələrin dil açıb danışmasını elə ifadə edir ki, ruhlar dinməyə bilmir:

Ulduzlar mənimçün sayrışır sanki,
Çaylar mənim üçün nəgmə oxuyur.

Ləpələr dil açıb danışır sanki,
Yağış mənim üçün xalça toxuyur.

Yeri gəlmişkən, bu misraların semantik yükü «Yer geydi qəbayı-xizrruşan, cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan», - deyən Şah İsmayıl Xətəinin şeirləri ilə səsləşir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki R.Yusifov özünəqədərki ədəbiyyatımızı bütövlükdə canına, qanına, ruhuna hopduran sənətkarlarımızdandır.

«Qışı ağ xalatlı həkim» kimi obrazlaşdıran şair metaforik-metonimik bir dillə danışır, ən əsası isə qış obrazının dolğunluğunu semantik dinamikanın başlanğıc və son nöqtələrini məharətlə uyğunlaşdırmaqla təmin edir; qış dağı, daşı zəbt etsə də, nəğməkar suları susdursa da, dağlarda çılğın şələlələri çarmıxa çəksə də, quldur deyil, əksinə, ağ xalatlı həkimdir; qış xəstəliyin, azarın qarşısını alır, çirklənmiş təbiəti təmizləyir ağ xalatlı həkim kimi öz vəzifəsini yerinə yetirir; qış dünyanı gələn yazıya, payıza hazırlayan ən böyük, həm də ən möcüzəli bir varlıqdır:

Xəstəliyə, azara
Qış gözünü ağardır...
Hamımızı çovğuna,
Ayaza hazırlayır.
Dünyanı gələn yazıya.
Payıza hazırlayır...

R.Yusifov «Qar yağacaq» şeirində modernist bir şair kimi çıxış edir: sevgililərin qəlbinə vurulan həsrət dağı qar altında qalır; qarın ağılığı onları saflaşdırır; ömürlərinin bəyaz günləri, yəni gözəl, mənalı günləri başlanır, çünki şairin lirik «mən»i yağın qara bənzətədiyi ağ libaslı

sevgilisini öz sinəsi üstündə təsəvvür edir (burada istər-istəməz «Dədə Qorqud kitabı»ndakı «Qar üstünə qan dammış tək al yanaqlım!» müraciəti yada düşür):

Məhəbbətin nur saçacaq ay kimi,
Uzaqlardan göz dikəcəm sənə mən.
Qar yağacaq, göydən gələn pay kimi
Ağ libasda enəcəksən sinəmə...

«Qan ağlayır işğal altındakı torpaqlarımızın hər qarışı», – deyən şair dərli, kədərli, çünki canından artıq sevdiyi Qarabağ quduz ermənilərin tapdağı altında inildəyir:

Ürəyimin başında
Yurd həsrəti ağlayır.
Mənim ilham bulağım
Gecə-gündüz çağlayır.

Coşqun təbiətli şair tək-cə Azərbaycanımızın Qoşqar, Şahdağ, Savalan kimi dağlarını, Araz və Kür kimi çaylarını, Göygölünü, Xəzər dənizini yox, həm də Bodrumu, Egey dənizini, türkiyəni sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edir. Hətta «Mən Xəzərdən Egeyə, Bol-bol salam apardım», – deyərək Azərbaycanla Türkiyənin əbədi birliyini, sarsılmaz dostluq və qardaşlığını Xəzər və Egey dənizləri kontekstində canlandırır:

Bir əlim bu dənizdə,
Bir əlim o dənizdə.
Doğmadı bu dəniz də,
Doğmadı o dəniz də.

Türk dünyasına sevgidən yoğrulmuş bu parça (dörd bənddən ibarət «Xəzər–Egey»şeirinin ikinci bəndidir) semantika və poetik struktur baxımından zəngindir. Bəzi detallara diqqət yetirək: türk birliyi vəsf olunan bənddə şair özündən asılı olmayaraq, yalnız türk mənşəli sözlərdən istifadə edib. (bir, əl, bu, dəniz, doğma). Fikrimizcə, bu cür assosiativlik yüksək bilik və intellektə deyil, gen yaddaşına söykənir; mübaligə və anaforalar silsiləsinin birlikdə təzahürü ilə bəndin ahəngdarlıq və melodiyalılığı təmin olunub, poetik mənası qüvvətləndirilib; qarşılaşdırmalar kontekstində yaradılmış bənddəki birinci və ikinci, eləcə də üçüncü və dördüncü misraları yalnız bu, o işarə əvəzliliklərinin işlənmə məqamlarına görə fərqləndirmək mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, həmin bənddəki poetik struktur sintaktik mühitə tam uyğunlaşdırılmış vəziyyətdədir.

R.Yusifovlu poeziyasının dili olduqca səlis, şirin və canlıdır, onun poeziyasında obrazlılığa xidmət etməyən, emosionallıq və ekspressivlik yaratmayan dil vahidi tapmaq çətinidir. Bu da səbəbsiz deyil: birincisi, ona görə ki, şair özünəqədərki şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın incəliklərini yaxşı mənimsəyib; ikincisi, şairin özünün də dediyi kimi «...Səməd Vurğun, Şəhriyar, Məmməd Araz və başqa bu kimi sənətkarlarımızın əsərlərində Azərbaycan dili dağ şaləsi kimi çağlayır». Heç şübhəsiz ki, bu zənginlik şairin poeziyasından da yan ötməyib; üçüncüsü, R.Yusifovlu filologiya üzrə elmlər doktoru, professordur. Bu da onun dilinin səlisliyinə istər-istəməz müəyyən qədər təsir etmişdir; dördüncüsü, şairin dilindəki kamillik onun poetik təfəkkürünün zənginliyi ilə bağlıdır.

R.Yusifoglundun poeziyasını zənginləşdirən dil vahidlərini, obrazlılıq yaradan bədii təsvir və ifadə vasitələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– bəzən sərbəst şeir formasında, daha çox isə heca vəznində yazıb-yaradan şairin dilində türk mənşəli söz və ifadələr üstün mövqedə görünür. Hətta yaratdığı bir sıra bəndlərdə yalnız türk mənşəli sözlərin işlənməsi müşahidə olunur:

Ötən ilin ağrıları
Göylərin gözündən gəlir.
Dənizin ağ dalğaları
İlin o üzündən gəlir.

Bu bənddə işlənmiş söz və ifadələrin hamısı türk mənşəlidir: ötən il, ağrı, göy, gözündən gəlmək, dəniz, ağ, dalğa, o, üz, gəlmək;

– müəllifin şeirlərindəki harmoniya, ahəngdarlıq, melodiya və bu kontekstdə poetik mənəni qüvvətləndirmə daha çox assonans, alliterasiya, anafora, epifora və zəngin qafiyələr vasitəsilə yaradılmışdır. Bəzi nümunələrə diqqət yettirək:

assonans: ovum-ovum ovuldum. Bu gün arzulara ov oldum – o → o → o → o → o (burada assonansla leksik-morfoloji təkrarın sintezidə müşahidə olunur);

alliterasiya: Yağış yağdı, yanıb solmuş – y→y→y;

anafora: Üç, üç buludları yar şimşək kimi;

epifora: Burada tarix uyuyur,

Xoş gəldin, buyur, buyur.

Zəngin qafiyələr: Çiçəklər ətir qoxuyur,

Dilsiz qayalar oxuyur,

Dünya əyirir, toxuyur –

Cəhrəsi var, həvəsi var.

Bu bənddəki qoxuyur, oxuyur və toxuyur sözləri zəngin qafiyələrdir;

–altun, sadaq, sapand, yağı kimi arxaizmlər, eləcə də kırımək (susmaq, sakit olmaq), öləzımək (zəifləmək, sönmək) kimi dialektizmlər poetiklik yaradan vasitələr kimi çıxış edir;

– dilimizin frazeoloji zənginliyi şairin poeziyasına hoparaq onun poetikliyini qüvvətləndirmişdir. Burada cana doymaq, dağ çəkmək, qan ağlamaq, içini didib-parçalamaq, əl-ayağı yerdən üzülmək, toy tutmaq...kimi frazeələrin intensivliyini xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir;

– bir sıra atalar sözləri nisbətən dəyişikliyə uğramış şəkildə işlədilmişdir ki, bu da birbaşa mətndəki poetik mənanı gücləndirməyə xidmət edir: Niyyətımız harasa, Mənzilimiz oradır; Yalan ayaq tutsa da, yeriyyə bilmədi; Bir əlində iki qarpız, Saxlamağa cəhd eləmə!; Ağacı yeyirsə qurd öz içindən, Kimə inanasan bu yer üzündə?...;

– poetikliyin epitet, təşbeh, metafora və mübaligə kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yaradılması üstün mövqedə çıxış edir. Bəzi nümunələri təqdim edirik: epitetlər: kor duman, quduz şaxta, cəllad hicran, hikkə bulud, mürgülü vicdan...; təşbehlər: solan gözlərin lələ tək üşüməsi, meyvə ağacları kimi meşəyə heyrətlə baxmaq, nifrəti sel kimi kükrəmək...;Metaforalar: çaylar nəğmə oxuyur, yağış xalça toxuyur, güllər şəhdən sırğa taxır...; mübaligələr: Daha Xəzərin suyu da çatmaz, İçimdəki boşluğu doldurmağa; Min yalan süzüldü sənin dilindən; Ciyərimdən qopan fəryad, Dərəni, dağı tutacaq... Bu təsvir və ifadə vasitələrinin əksəriyyətini məhz R.Yusif-oğlu yaratmışdır ki, bu da onun fərdi yaradıcılıq

qəbiliyyətini, kamilliyini şərtləndirən detallardan biri kimi götürülə bilər;

– antiteza (bədi təzad) və ellipsislər mətdəki poetik siqləti qüvvətləndirən ən mühüm vasitələr kimi görünür: antitezalar: ağlamaq–gülmək; yaxın–uzaq; Dəvəsi ölmüş ərəb – ərəbi ölmüş dəvə; ellipsislər: İmanı olanın pulu yoxdu, pulu olanın imanı; Nə səni ata bilirəm, nə də bağışlaya...;

– obrazlılığı qüvvətləndirən vasitələr sırasında disfemizmdən (vulqar, kobud sözlərin işlədilməsindən ibarət məcaz) istifadəyə də təsadüf olunur: Mənim eşqim it deyil ki, əzizim, Zəncirləyib saxlayasan qapında?!;

– şəxs adları və onların apelyativlərinin birlikdə təzahürü ilə poetikliyin yaradılmasına da rast gəlinir. Məsələn, «Xumar» şəxs adının assosiativliyi ilə «xumar-xumar» zərfi işlədilmişdir:

Sən yatırsan
Xumar-xumar,
Əvəzində mənə
cavab verir Xumar...

Rəfiq Yusifoğlu poeziyası geniş və sistemli şəkildə tədqiqini gözləyir. Biz isə həssas qəlbli şairə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları diləyirik.

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ

Türk poetik təfəkkürünün ən nadir inciləri olan “Dədə Qorqud kitabı”, “Manas”, “Koroğlu” kimi abidələri, eləcə də Dədə Qasım, Dədə Ələsgər və daha neçə-neçə ustad sənətkarların yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirmiş Hüseyn İsmayılov obrazlı desək, folklorşünaslığımızda dədə statusu qazanıb. İndi görkəmli alim təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında məşhurdur.

Avropaya inteqrasiya və qloballaşmanın gücləndiyi bir dövrdə türk birliyinin reallaşdırılması uğrunda mübarizə aparan alimlər sırasında da Hüseyn İsmayılovun adı xüsusi olaraq vurğulanır. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2003–2007-ci illərdə məhz onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” adlı beynəlxalq konfranslar keçirilib. Sonuncu, daha dəqiqi, 2007-ci ildə keçirilmiş “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” adlı Uluslararası Folklor Konfransının iştirakçılarında Hüseyn İsmayılovun müraciəti bütün parametrlərinə görə dəyərlənir. Müraciətin son cümlələrinə diqqət yetirək: “Bu gün Türk xalqları öz dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi üçün onun folklorunu, milli tarixini, adət-ənənələrini qurmalı, saxlamalı və onlara sadıq olmalıdır (millətin yaşaması üçün bütün dünyada belə bir proses gedir). Bunu etməyən millət necə inkişaf edirsə-etsin, dövlətdə iqtisadi vəziyyət necə olursa-olsun məhvə məhkumdur. Hər bir dövlət milli-mənəvi dəyərləri ilə qurulanda güclü olur...türk alimlərinin simasında türk xalqlarının mənəvi birliyinin yaradılması, şanlı keçmişə

malik türkün eyni işarəli gələcəyinin real olduğunun anılması işində irəliyə bir addım olacaq, ona doğru gedən yolları göstərəcək”. Bu müraciət, hər şeydən əvvəl, ona görə əhəmiyyətlidir ki, türk birliyinin ilkin konturları etnik-millî mədəniyyət kontekstində dəqiqləşdirilib. Digər tərəfdən, müraciətin hər bir detalında H.İsmayılovun uzaqgörənliyi və məntiqə əsaslanması birbaşa duyulur. O sanki həmin fikirləri ifadə edərkən “Oğuznamə”lərə, xüsusən də “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Bu dünyayı ərənlər əqlə bulmuşlar” atalar sözüne söykənib. Yeri gəlmişkən, görkəmli alimin şəxsiyyəti, yaradıcılığı və ümumtürk birliyi uğrunda mübarizəsini nəzərə alan Türkiyə Respublikasının Hüseyn Qazi Kültür və Sənət Vəqfi onu “Türk dünyasına xidmət ödəli” ilə mükafatlandırır.

Erməni tapdağı altında inildəyən yurd yerlərimiz Göyçə mahalının Ağbulaq kəndində dünyaya gələn Hüseyn müəllimi daim düşündürür, bəlkə də, yüksək intellekti ilə fərqlənən alimin 2004-cü ildə müdafiə etdiyi “Göyçə aşığı mühiti: təkamülü və inkişaf yolları” adlı doktorluq dissertasiyası da həmin zərurətdən doğmuşdur. Fikrimizcə, belə bir mövzunun tədqiq olunması təkcə folklorşünaslığımız yox, həm də erməni əsarəti altında olan qədim Oğuz yurdunun mədəniyyətinin, xüsusən də Göyçə aşığı mühitinin ən səciyyəvi cəhətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

H.İsmayılov ilk dəfə olaraq aşığı sənətinin keçid mərhələlərini müəyyənləşdirib: Ata (Tanrı elçisi), Baba (Baba dərviş), Dədə (haqq aşığı), Aşığı (sənətçi). Cəsarətlə qeyd edirik ki, o yalnız bu konsepsiyasına görə ən məşhur folklorşünaslarla bir sırada durur. Yaxud o, “Dədə Qorqud kitabı”nın Drezden nüsxəsində işlənən “Qorqud” antropo-

nimik vahidinin Vatikan nüsxəsində “Qorqurt” şəklində yazılmasını digər qorquşünaslardan fərqli olaraq, “orfoqrafik xəta” hesab etmir, əksinə, onun mətndəki rolu və məna yükünü dəqiqləşdirir. Bu, bir daha təsdiq edir ki, H.İsmayılov folklor nümunələrinin hər birini mətn semantikasını müstəvisində araşdırır, mətnin görünən və görünməyən tərəflərini kodlaşdırarkən folklorşünaslıqla yanaşı, dilçilik, tarix, etnoqrafiya və s. elmlərə də istinad edir – bir sözlə, mətnə zərgər dəqiqliyiylə yanaşır.

H.İsmayılov Azərbaycan folklorşünaslığının dədə statuslu ağsaqqalı, yol göstərən kimi hər bir bölgənin folklorunun toplanaraq sistemli şəkildə tədqiqinin təxirəsalınmaz vəzifə olduğunu göstərir. O, Azərbaycan folkloru antologiyası silsiləsindən “Göyçə folkloru”nu toplayıb tərtib etməklə (2000) kifayətlənmir, eyni zamanda “Miskin abdal” (2001), «Göyçə dastanları və aşiq rəvayətləri» kimi folklor toplularını çap etdirir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Qaraqoyunlu, Ağbaba, Gəncəbasar, İrəvan, Şirvan, Dərbənd kimi folklor toplularının nəşri də bilavasitə H.İsmayılovun adı ilə bağlıdır.

Görkəmli alimin şəxsiyyəti və yaradıcılığı barədə bəhs edənlər onun natiqliyini, məharətli və bacarıqlı tribun olduğunu xüsusi olaraq qabardılar. Bu da təsadüfi deyil. Çünki N.İsmayılov radio və televiziya verilişlərində, konfrans və elmi şura iclaslarında, hətta adi söhbətlərində belə artıq söz və ifadələr işlətmir, fikir və mülahizələrini tutarlı faktlarla arqumentləşdirir, nitqində məntiqi ardıcılıq, səlislik və aydınlıq kimi cəhətlərə xüsusi olaraq diqqət yetirir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə o, gözəl bir natiq kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞA GEDƏN YOL

Başı qarlı dağları, kəklikli, turaclı düzləri, diş göynədən buz bulaqları, sıx meşələri, xoş ətirli çiçəkləri, şəfaverici bitkiləri, dağ vüqarlı, saf insanları...ilə məşhur olan Lerik! Yurdumuzun ən ucqar, həm də ən uca guşələrindən biri! Sən dağ saflığını, dağ təmizliyini, dağ müqəddəsliyini qoynunda dünyaya göz açanların hər birinin ruhuna zərrə-zərrə hopdurubsan! O taylı bu taylı Azərbaycanımızın, ümumən türk dünyamızın uğurlarına sevinib, dərdlərinə şərik olubsan! Azərbaycan elminə Xeyrulla Məmmədov, Bəhlul Abdulla, Asəf İsgəndərov kimi alimlər veribsən! Bu missiyan bu gün də davam etməkdədir. Konkret desəm, haqqında söhbət açmaq istədiyim professor Elman Hilal oğlu Quliyev də sənin qoynunda – Zuvand mahalının Kələxan kəndində dünyaya gəlib... Elman müəllimin uşaqlığı da, yeniyetməliyi də Kələxanla bağlıdır, orta təhsilini də doğma kəndində başa vurub. Yeri gəlmişkən, o, bütün uğurlarına görə məhz Kələxana borclu olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır. Dağlar oğlu Elman müəllim bu gün də Kələxanla nəfəs alır, ata-baba yurdundan söhbət düşəndə uşaq kimi kövrəlir.

Ömrünün on səkkiz ilini Kələxanda keçirən Elman müəllimin Bakı şəhərinə gəlişi 1977-ci ilə təsadüf edir. O, həmin il APİ-nin filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdu, elə ilk tanışlığımız da onda oldu. Bu, o deməkdir ki, Elmanı çoxdan – düz otuz altı ildir ki tanıyıram. Onun bu illərdə qazandığı uğurların, demək olar ki, hamısının canlı

şahidi olmuşam, dəqiq desəm, tələbə yoldaşımın filologiya elmləri doktoru dərəcəsi və professor elmi adı almağına, C.Rumi – 800 (YUNESKO) müsabiqəsinin laureatı olmağına...daha neçə-neçə uğurlarına ürəkdən sevinmişəm. Elman müəllimin uğurları sırasında – uşaqlarına el adəti ilə toy etməsi – qız köçürməsi, gəlin gətirməsi, ən əsası isə baba olması xüsusi yer tutur. Açığımı deyim ki, tələbə yoldaşım uşaqlarına toy edəndə mən də onun qədər sevindim, baba olmasını eşidəndə isə onu ilk təbrik edənlərdən biri oldum. Burada bir fikri qeyd etmək lazım gəlir: Elman müəllim! Ulularımız “Dövlətdə dəvə, övladda nəvə” - deyiblər. Nəvə toyu görəsən! Mən də o xoş ovqatlı, sevincli, şad anları səninlə birlikdə yaşayım!

Prof. Elman Quliyev yüzlərcə tezis və məqalə, onlarca dərş vəsaiti, dərşlik və monoqrafiya müəllifidir. Heç şübhəsiz ki, onun bu cür əsərləri ayrıca tədqiqat tələb edir. Bu mənada E.Quliyevin araşdırmalarında xüsusi yer tutan “M.Şəhriyarın yaradıcılığı” və “Türk xalqları ədəbiyyatı” ilə bağlı əsərlərinə yığcam şəkildə münasibət bildirməklə kifayətlənirik: Elman müəllim M.Şəhriyarla bağlı əsərlərində ustad şairin yaradıcılıq təkamülünün tarixi-milli zəmində inkişafını, şeirlərindəki poetik siqləti, estetik ideali geniş və sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, şəhriyarşünaslıqda E.Quliyev öz dəst-xətti ilə seçilir. E.Quliyevin 2011-ci ildə çap etdirdiyi “Türk xalqları ədəbiyyatı” adlı dərşlik filologiyamıza ən dəyərli töhfələrdən biridir. Burada türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq mərhələləri geniş və sistemli şəkildə təqddim olunur...

Elman müəllim! Saçlarına düşən dənə baxıb kövrəlməyəsən! Yaşım əlli beş oldu, – deyib həyatdan gileylənməyəsən! Yazasan, yaradasan, Azərbaycanımıza,

ümumən türk dünyamıza xidmət edəsən! Ən əsası isə Tanrının verdiyi bir ömür payını necə yaşamısansa, elə də yaşayasan!

XX ƏSR GÜNEY AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ədəbiyyatşünas Esmira Seyfəl qızı Şükürova son illərdə Esmira Fuad imzası ilə çıxış edir ki, bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, Esmira Şükürova dünyasını vaxtsız dəyişmiş oğlu Fuadın adını yeni formalaşdırdığı antroponimik modelində işlətməklə sanki onu yaşatmağa, ona yeni nəfəs, yeni həyat verməyə çalışır... Heç şübhəsiz ki, o, hər dəfə Esmira Fuad adını eşidəndə istər-istəməz dünyalar qədər sevdiyi, “görər gözüm aydını”,– deyə oxşadığı oğlu Fuadı xatırlayır, ağrısını, acısını, kədərini unutmağa çalışır. Bəlkə də, bu, onun yeganə təsəllisidir! Elə buradaca vurğulayaq ki, qadın və kişi adlarının sintezindən ibarət “Esmira Fuad” ad modeli daşıyıcısını mətinləşdirib, kişi qeyrətli bir qadına çevirib. Bu məqamda Esmira Fuad Nizaminin Nüşabə obrazını, daha doğrusu, “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”,– deyən Nüşabəni xatırladır, onun mənəvi varisi kimi çıxış edir.

“Esmira Fuad” ad modelinin semantik yükü daşıyıcısının elmi yaradıcılığından da yan keçməyib. Konkret desək, daşıyıcısını vadar edib ki, elmdə daha məsuliyyətli olsun, daha dəqiq və orijinal fikirlər söyləsin, heç bir alimin təsirinə düşməsin... Mübaligəsiz deyirik ki, “Esmira Fuad” antroponimik modeli daşıyıcısı üçün qurğusun siqlətli bir modeldir. Əgər belə olmasa idi, o, “XX əsr Güney Azərbaycan epik şeiri” (Bakı, 2016) adlı sanballı bir monoqrafiyanı filologiyamıza təqdim edə bilməzdi. Bəri başdan deyək ki, müəllifin bu monoqrafiyası onun çoxsaylı məqalələri və “Güney

Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm” (2013), “Güney Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi proses” (2013) kimi monoqrafiyalarının məntiqi davamı olaraq meydana gəlib. Eyni zamanda onların ümumiləşdirilmiş, təkmilləşdirilmiş bir forması kimi çıxış edir.

Ə.Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri” lüğətində (Bakı, 1978) ilk poemaların yaranması ilə bağlı belə bir fikir verilib: “İlk poemaların yarandığı yer Yunanıstan hesab olunur və qədim Yunanıstanda xalqın yaratdığı o epik əsərlərə poema adı verilirdi ki, orada əfsanəvi qəhrəmanların, yaxud Allahların həyatından və şücaətindən bəhs olunsun...”. Esmira Fuad bu fikirlərlə razılaşmır və xüsusi olaraq qeyd edir ki, “qədim türk eposunun yaşı heç də yunan eposunun tarixindən az deyil, bəlkə də, ondan daha qədimdir”. Müəllif ədəbiyyatımızda poema janrının yaranma tarixinin çox qədim olduğunu ifadə edərkən onlarca sanballı mənbəni saf-çürük edir, problemin görünən yox, görünməyən tərəflərinə işıq salmağa çalışır. İsmayıl Bəliyevin “Əski şumer dastan və nəğmələrində Azərbaycan folkloruna, nağıl və əfsanələrinə yaxın olan çoxlu süjet, fikir, bədii deyim, bənzətmə və s. vardır. “Bilqamıs dastanı”, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları və “Koroğlu” dastanı arasında mühüm əlaqə bağları mövcuddur»–qənaətini düşündürücü hesab edən Esmira Fuada görə, ədəbiyyatımızın poema janrının dinamikası belədir: şumer dastan və nəğmələri → “Kitabi-Dədə Qorqud”, → “Töhfətül-İraqeyn” (Ə.Xaqani) → Nizaminin “Xəmsə”si → “Dastani-Əhməd Hərami” → “Qisseyi-Yusif” (Qul Əli) → “Yusif və Züleyxa” (Suli Fəqih) → “Dəhnamə” (Şah İsmayıl Xətai), → “Leyli və Məcnun” (Məhəmməd Füzuli), → “Bəxtiyarname” (Fədai Təbrizi) → “Sələbiyyə”

(Məmmədbağır Xalxali)→“Azər” (Hüseyn Cavid) → “Muğan” (Səməd Vurğun) → ... “Böyük ömrün dastanı” (Zəlimxan Yaqub)... Bu cür tutarlı faktlar onu deməyə əsas verir ki, müəllif ədəbiyyatımızda poema janrının inkişaf xəttini zərgər dəqiqliyi ilə izləyə bilib. Maraqlıdır ki, mövzu ilə bağlı məsələlərin hər birinə bu cür yanaşma monoqrafiyanın bütün səhifələrində açıq-aydın şəkildə görünür. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, analitik təfəkkürlü tənqidçi Avropada poema kimi xarakterizə olunan bu janrın Şərqdə necə adlandırılmasına əsl tədqiqatçı kimi münasibət bildirir: “... bu janr Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi, Güneydə mənsumə və məsnəvi, Türkiyə ədəbiyyatında isə uzun şeir, mənsumə, 1950-ci illərdən sonra isə həm də poema olaraq adlandırılmışdır...”. Tədqiqatın məhz belə bir müstəvidə aparılması o deməkdir ki, Esmira Fuad təkcə mövzunu dərinədən bilmir, həm də mövzuya kompleks və sistemli şəkildə yanaşır.

Poema janrına keçidin təkcə ədəbi və estetik tələblərini deyil, həm də sosial və psixoloji köklərini araşdıran Esmira Fuad çağdaş Güney Azərbaycan epik şeirinin folklor qaynaqlarını ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil süzgülündən keçirir, XX əsr Güney Azərbaycan şairlərinin şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən yüksək sənətkarlıqla bəhrələnmələrinin kod-sifrələrini müəyyənləşdirir. Məsələn, Səhəndin dastanının bütün boylarını nəzmə çəkdiyini, “Sazımın sözü”, “Dədəmin kitabı” və “Qardaş andı” poemalar silsiləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, ümumən folklorumuzdan ustalıqla istifadə edildiyini, Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeməsindəki “Koroğlunun gözü qara seçəndə// Qıratını minib, kəsib-biçəndə...” tipli misraların birbaşa

“Koroğlu”dan süzülüb gəldiyini, Həsən Məcidzadə Savalanın “Apardı sellər Saranı” poemasının xalq əfsanəsi “Xan çoban və Sara”nın mahiyyətini özündə yaşadan “Apardı sellər Saranı” xalq mahnısının motivləri əsasında qələmə alındığını, Şəhriyar, Savalan, Səhənd kimi şairlərin poemalarında işlənmiş çoxsaylı atalar sözlərinin məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etdiyini tutarlı faktlarla əsaslandırıb. Bu müstəvidə bir cəhəti də qeyd edək ki, müəllif Bəhrüz Dövlətabadinin bayatı formalı şeirlərini təhlil edərkən aşağıdakı şeir parçasını təqdim edir, onun ən səciyyəvi cəhətlərini aşkarlamağa çalışır:

Bayatı gün sözüdür,
Zamananın gözüdür.
Hər nə demiş babalar,
Həqiqətin özüdür.

Esmira Fuad klassik irsimizdən bəhrələnmiş Səhənd, Zehtabi, Şami kimi şairlər sırasında Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın adını xüsusi olaraq vurğulayır, onun bədii yaradıcılığına Xaqani, Nizami, Füzuli, Vaqif, Sabir, Möcüz kimi mütəfəkkirlərin poetik irsinin məhz güclü təsiri olduğunu konkret faktlarla arqumentləşdirir. Ən əsası isə bu kontekstdə ustad Şəhriyarı amerikalı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi U.Folknerlə müqayisə edir: “U.Folkner kimi sənətkarların yaradıcılığı o dövrdə mövcud olan estetik təmayüllərdən daha yuxarıya qalaraq onların da üzərinə işıq salır və beləliklə, özündən kənar-dakı hər şeyi mənalandırmaq keyfiyyəti qazanır... M.Şəhriyarın yaradıcılığı da məhz bu kontekstdə baxılmaq üçün diqqətəlayiqdir. Onun həm fars, həm də türkcə yazdığı nümunələr formanın ikinci plana keçməsi ilə deyil,

əksinə, qədim və çox işlək formanın yeni məzmunla dolğunlaşması ilə xarakterikdir...”.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Güney ədəbiyyatının aparıcı janrlarından olan poema janrı sistemli şəkildə öyrənilməmiş, xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, bir sıra tədqiqatçılar, yeri gəldikcə, XX əsr Güney Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış poemalara da münasibət bildiriblər. Bu mənada Esmira Fuad təkcə haqqında bəhs etdiyimiz zaman kəsiyində yaranmış poemaların hər birini araşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bu poemaların bəziləri barəsində deyilmiş fikirləri də saf-çürük edir. Dəqiq desək, Mirzə İbrahimov, Cəfər Xəndan, Ruqiyyə Qəmbərqızı, Rafiq Yusifov, Elman Quliyev, Kamal Ağamalıoğlu, Qafar Kəndli, Səbahi, Cavad Heyət, Əlirza Sərrafi...(yeri gəlmişkən, qeyd etdiyimiz alimlərin cərgəsi bölünmüş Azərbaycan deyil, bütöv Azərbaycan təəssüratını yaradır) kimi alimlərin Güney ədəbiyyatındakı poema janrı ilə bağlı söylədiklərini analitik təhlil süzgəcindən keçirir, mövzu ilə bağlı ən əsas cəhətləri qabartmağa çalışır. Bununla belə, bir sıra alimlərin əsərlərindəki qüsurları, çatışmayan cəhətləri göstərməkdən də çəkinmir, əsl alim mövqeyi nümayiş etdirir. Burada Esmira Fuadın bir fikrini eynilə xatırlatmaq yerinə düşür: “K.Ağamalıoğlunun təsnifatı, təbii poema janrının inkişaf və təşəkkül mərhələləri üçün vahid konsepsiya hesab edilə bilməz. Çünki zaman dəyişdikcə poemaların da təşəkkül variantı dövrə və zamana uyğun dəyişir və müxtəlif kateqoriyalı poemalar yaradılır. O poemalar ki, özündə daha global – xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirir. Bu səbəbdən də poemaları daha çox qruplara ayırmaq mümkündür”.

Monoqrafiyadakı bölmələrdən biri belə adlanır: “XX əsrin əvvəllərində, Rza şah istibdadı dövründə və II Dünya müharibəsi illərində poema janrının inkişafı (1900 – 1950-ci illər)”. Müəllif bu dövrdə yaranmış poemaların, demək olar ki, hər birinin ən səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirməyə çalışıb. Konkret desək, İrəc Mirzənin “Arifnamə”, Məhəmməd Hidəcinin “Əfsanə”, Mirzadə Eşqinin “Bir qoca kəndlinin ideali”, Haşım Tərmanın “Toxucu qız”...poemalarının poetik semantikasını, bədii-estetik məziyyətləri barədə dolğun fikirlər söyləyir. Alimin Mir Mehdi Etimadın “Çərşənbə bazarı” və “Gəlinlər həmayili” poemaları barədə söylədikləri isə bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır: “Etimad millətinin, xalqının eyiblərindən yazır, onu nadanlıq və cəhalətə sürükləyən səbəb və hadisələri tənqid edir, bu yolla ictimai ədalətsizliyi islah etmək istəyirdi”.

Esmira Fuad ustad Şəhriyarın bütün Yaxın Şərqdə “Heyrət, ey söz” effekti yaratmış “Heydərbabaya salam” poemasının bədii-estetik qayəsini, bənzərsizliyini müxtəlif prizmalardan izah edir. Məsələn belə: “Heydərbabaya salam” Şəhriyarın sənətdə qələbəsidir; poemaya yazılmış saysız-hesabsız nəzirələrdən heç biri onun zirvəsinə yüksələ bilməyib; Şəhriyar gözəlliyi təkcə vəsf etmir, həm də bədii-fəlsəfi dəyər kimi göstərir; “Heydərbabaya salam” poeması qadağalar mühitində Azərbaycan türkcəsinin təntənəsi, Azərbaycan türkünün kimliyinin təsdiqi idi; “Heydərbabaya salam”da minilliklərdən doğan xəlqilik, Azərbaycan koloriti çox güclüdür... Esmira Fuad mövzu ilə bağlı ən kiçik detala belə aydınlıq gətirməyə çalışır. Bu isə mümkünsüzdür. Çünki yunanların “İlliada” və “Odiseya”sı, almanların “Nibelunqlar haqqında mahnısı”, Oğuz türklərinin “Kitabi-Dədə Qorqud”u kimi, ustad

şairimiz Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ı da sirrini özündə saxlayan, daha doğrusu, sirli-sehirli dünyası açıla bilməyən sənət incilərindəndir.

“İslam inqilabından sonrakı dövrdə (1979 – 2000-ci illər) Güney Azərbaycan ədəbiyyatında epik şeirin inkişafı” məsələləri ədəbiyyatşünaslığımızda bir problem olaraq qalırdı. Təqdirəlayiq haldır ki, Esmira Fuad bu sahədə də öz qələmini sınayıb. Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, “... ədəbiyyat həqiqətən dövrün, zamanın, cəmiyyətin və təbiətdə baş verən olayların bədii salnaməsi, poetik əks-sədasıdır”, –deyən müəllif həmin dövrdə yaranmış poemaların əksəriyyəti barədə yeni fikirlər söyləyə bilib: Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”da nümayiş etdirdiyi parlaq türkcə “Kənd cevizi” (Mahmud Sadiqpur Şami) poemasının da gözəlliyidir; “Vətən pülüşü” (Azərbayar Danişvərin–Ə.T.) onun içində qalanan bütün Azərbaycanın qəminin yansıması, arzularının oylağında nakam vətən sevgisinə ucaltdığı abidə olur; “Urmu boyda həyatın ölümünü görmək ona bütün Güney Azərbaycanın ölümünü seyr etmək kimi gəlir”... Qəribədir, bu müstəvidə Esmira Fuad “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Qazan xanla bir sırada durur. O Qazan xanla ki, “Qom qomlamım qoma yurdum!... Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdum”, –deyərək için-için ağlayır, gözləri qan-yaşla dolur, qara bağı sarsılır...

Bəllidir ki, 1946-cı ildə Güney Azərbaycandakı azadlıq hərəkatı beşiyindəcə boğulur və bu zaman “Güney şairlərinin bir qismi... Quzey Azərbaycana pənah gətirərək qan qardaşlarının qanadları altına sığınırırlar” (Esmira Fuad). Bunların sırasında Balas Azəroğlu, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, Söhrab Tahir kimi görkəmli söz-sənət

sahibləri olub. Bu sənətkarlar ədəbiyyatımızın inkişafı və zənginləşməsi yolunda bütün varlıqları ilə çalışıblar, “Vətəndə Vətənsiz”lik dərindən qurtulmaq uğrunda yorulmadan mübarizə aparıblar. Bu mənada haqqında bəhs etdiyimiz kitabda “Vətəndə Vətənsiz” olan demokrat şairlərin poema yaradıcılığı” adlı bölmənin verilməsi müsbət qarşılır. Həmin bölmədəki təhlillərdən aydın olur ki, Ə.Tudənin “Gizli döyüş”, “Sülhün keşiyində” poemaları irticanın iflasına, sülhə və xalqlar dostluğuna həsr olunub, Mədinə Gülgünün “Pərvanə” poemasında insanlıq, humanizm və cəsarətli şəxsiyyət yüksək pafosla verilib, Balas Azəroğlunun “Festival” və “Ərəb oğlu” poemalarında tərənnüm başlıca şərtidir... Mətn semantikasına istinadən söylənmiş bu fikirlər elmi və inandırıcıdır.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatındaki ənənə və yeniliyin, novatorluğun vəhdəti monoqrafiyanın “Poemalarda ənənə və müasirlik” adlı III fəslində sistemli şəkildə işıqlandırılıb. Məcid Şəbbağ Yalqız, Kərim Məşrutəçi Sönməz, Heydər Xətibi, Həbib Sahir, Səhənd və başqa şairlərin poemalarına müxtəlif prizmalardan yanaşan Esmira Fuad göstərir ki, “ənənə və müasirlik, realist düşüncə tərz, sağlam ideoloji mübarizə ruhu və s. Güney şairlərinin diqqət yetirdikləri ən vacib məsələlərdəndir”. Müəllifin bu tip qənaətləri birbaşa həmin poemalardan doğan məntiqi nəticələr kimi çıxış edir.

“Yeni şeir ənənələri: «modernizmin təzahürü”, “tarixilik və müasirlik”, “mövzu dairəsi: ənənəvi obrazlar yeni məzmun müstəvisində” məsələləri də monoqrafiyanın III fəslində araşdırılır. Müəllif poemaların semantik tutumuna, formasına, eyni zamanda ədəbiyyatşünaslığın son nailiyyətlərinə əsaslanmaqla yeni və orijinal fikirlər

söyləyir. Yeri gəlmişkən, Esmira Fuad Güney Azərbaycan ədəbiyyatındakı poemaların mövzu dairəsindən bəhs edərkən belə bir şərh verib: "...onların yaradıcılığında əsas mövzu Ana Vətən – Azərbaycan, ana dili, xalqın taleyidir. Ayrılıq, həsrət, Vətəndə vətənsizlik dərdi nisgilli qələm sahiblərinin ən kövrək, həssas mövzularındandır"... Qeyd edək ki, bu sitatlardakı ilk cümlələr həm monoqrafiyadan, həm də XX əsr Güney Azərbaycan poemalarından bir leytmotiv kimi keçir.

54 səhifədən ibarət IV fəsil belə adlanır: "Epik şeirin ideya xüsusiyyətləri". Esmira Fuad həm Güneyli şairlərin ən məşhur poemalarının semantikasına, həm də mövcud tədqiqatlara söykənərək maraqlı mülahizələr söyləyir. Məsələn, Səhəndin "Xatirə" adlı mənzum əsəri cəsarətli olmağa çağırış baxımından çox dəyərlidir; Sönməzin "Böyük dərd" poemasında ayrılıq, hicran, eyni zamanda vüsəl, sevinc, qəm, kədər qoşa qanad kimidir; Şəhriyar yaradıcılığında ictimai-dünyəvi məsələlər səciyyəvi xarakter daşıyır, sosial-əxlaqi predmetlər, fəlsəfi-etik kateqoriyalar əsas cəhətlər kimi ehtiva olunur... Müəllifin analitik təfəkküründən süzülmüş bu fikirlərin hər biri tutarlıdır, hər biri dolğundur. Bu isə onu həm də ciddi bir tədqiqatçı kimi dəyənləndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, Esmira Fuadın yaradıcılığındakı bu cəhəti professor Teymur Əhmədov və filologiya üzrə elmlər doktoru Rəhim Əliyev də xüsusi olaraq vurğulayıblar: "Cənubi Azərbaycan poeziyasının şah damarı olan poema janrının təşəkkülü, inkişafı, formalaşması prosesi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və nəzəri məsələlərinin dolğun təhlili diqqətimizi çəkir".

Esmira Fuad epik şeirin janr tipologiyasından bəhs edərkən poema janrının üç əsas növünü göstərir: lirik, epik

və dramatik. Müəllifə görə, Səhəndin “Sazımın sözü”, “Dədəmin kitabı” kimi əsərləri epik-lirik poemalardır, Hilal Nasirinin “Qəhrəmanlar”, Atilla Maralanlının “Qarabağ ürəyimdir” əsərləri də epik poemalardır. Yaxud Zehtabının “Şahin zəncirdə”, Şaminin “Qartal”, Haşım Tərmanın “Araz gülür” kimi əsərləri dramatik poemalar hesab edilir.

Esmira Fuad Güney Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələrini tədqiq edərkən daha çox Şəhriyar, Həbib Sahir, Haşım Tərnan, Savalan, Səhənd kimi şairlərin poemalarına müraciət edib. Bu, monoqrafiyanın “Poemalarda obrazlılıq: bədii təsvir və ifadə vasitələri” bölməsində qabarıq şəkildə görünür. Burada həmin bölmədəki bəzi məsələlərə yığcam şəkildə münasibət bildirmək zərurəti yaranır:

– Güney Azərbaycan poemalarında məcazların səciyyəvi cəhətləri barədə dolğun təəssürat yaradılıb;

– araşdırmalara daha çox metafora, təşbeh və epitetlər cəlb edilib. Bu da, heç şübhəsiz ki, müraciət olunmuş poemalarda metafora, təşbeh və epitetlərin üstün mövqedə görünməsi, intensivliyi ilə bağlıdır: metafora – “Pərdələnsin saçaqları rəqs eləsin” (Savalan)...; təşbeh – “Qərqli olmuş gəmiyə bənzər şəhər» (Ə.S.Alov)...; epitet – «Dəli sel şəhərdə tufan qopardı” (M.S.Şami)...;

– Şəhriyarın yaratdığı “Oxudum səni, Səhənd” metonimiyasının poetik semantikasını müəyyənləşdirilib; “Al günəşli buludların qarşısında “Ay” (Haşım Tərnan) misrası düzgün olaraq poetik tapıntı, “Ürəyin nar kimi sıxdı kağıza”(Mirzə Məhəmməd) misrasındaki təşbeh isə əvəzsiz bir bənzətmə hesab edilib;

– “Şahbaz aygır at”, “altun işıq cübbə”, “ala gözlü

igidlər” kimi ifadələr bədii məqsədin açılmasına yardım edən təptəzə epitetlər, orijinal məcazlar kimi təqdim edilib. Düzdür, bu epitetlər orijinaldır, amma təptəzə deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan süzülüb gəlmiş ifadələrdir. Burada yalnız bir nümunəni xatırladıyıq: ala gözlü igid: “Bir məhəbbət, ala gözlü yigit burcuq-burcuq dərləmiş uyur”;

– bədii təzad, inversiya, mübaliğə, anafora kimi obrazlılıq yaradan vasitələrin hər biri uyğun nümunələr kontekstində araşdırılıb. Bu müstəvidə Şəhriyar, Savalan, Səhənd və Sönməz kimi görkəmli şairlərin poemalarından verilmiş misralardakı inversiyalar diqqətçəkəndir;

– “Açılmışdır yer süpürən qaş-qabağı” (Haşım Tərlan) misrası ilə bağlı belə bir açıqlama verilib: “...müəllif... son dərəcə orijinal “Açılmışdır yer süpürən qaş-qabağı” frazeoloji birləşməsini yaratmışdır” (səh.316 – 317). Burada təkcə onu qeyd edək ki, şair həmin frazeoloji vahidi yaratmayıb, əksinə, dilimizdəki “üzündə fərəh əlaməti görünmək”, “acığı, hirsli soyuyaraq üzü açılmaq” anlamlı “qaşqabağı açılmaq” frazemindən məharətlə istifadə edib...

Göründüyü kimi, “bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi...libası, bəzəyi bədii təsvir və ifadə vasitələridir”, – deyən müəllif Güney Azərbaycan şairlərinin poemalarında müşahidə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı yeni söz deyə bilib. Amma onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, həmin mövzu ayrılıqda, həm də daha geniş müstəvidə tədqiq olunmalıdır.

Esmira Fuadın “XX əsr Güney Azərbaycan epik şeiri” (Bakı, 2016) adlı monoqrafiyası filologiyamızın uğurlarından hesab oluna bilər.

VƏTƏN DƏRDİ

XX yüzilliyin 70-ci illərində poeziyamızda bir imza da göründü... Nizami Muradoğlu (Məmmədov) imzası. Elə bir imza ki, bu gün cəmiyyətimizdə kifayət qədər tanınıb... Şair, nasir, folklorşünas alim kimi şöhrət qazanmış Nizami Muradoğlunun “Seçilmiş əsərləri” başlığı altında çap olunmuş şeirlər kitabı vərəqləndikcə onun hər səhifəsində həssas qəlbli şairin ürək çarpıntıları, mövzu müxtəlifliyi, obraz rəngarəngliyi, dil zənginliyi qabarıq şəkildə görünür. Obrazlı desək, bu şeirlərin hər biri dil açıb səninlə danışmaq istəyir. Bu məqamda sən də istər-istəməz özünü unudur, xəyallar aləmində var-gəl edir, şairin yaratdığı lirik “mən”in dostuna, sirdaşına çevrilirsən. Bu isə ən azı onu vurğulamağa əsas verir ki, Nizami Muradoğlu oxucusu ilə lirik “mən”i arasında mənəvi körpü sala bilən, onları həmsöhbətə çevirməyi bacaran sənətkarlardandır.

Vətən mövzusu, yurd həsrəti ümumtürk ədəbiyyatından bir leytmotiv kimi keçir. Burada çoxsaylı nümunələrdən yalnız birini təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “Qom qomlamım qoma yurdım! Qulanla sığınkeyikə qoşsı yurdım! Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdım!..” (“Kitabi-Dədə Qorqud”). Bu misraların semantik yükü “Təbrizsiz qanadı qırıq bir quşam”, – deyən Nizami Muradoğlunun onlarca şeirində açıq-aydın şəkildə müşahidə edilir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, “Nizami Muradoğlu vətənə həsr etdiyi şeirlərdə illərlə ürəyində yaşatdığı, sinəsində qövr etdiyi hissləri şeirə çevirib” (Ağaverdi Xəlil). Şairin “Azərbaycan” şeirinin poetik

semantikasına nəzər salaq: onun yaratdığı lirik “mən”in ürəyi çırpınır, yarası sızlayır, gecə-gündüz ağlamaqdan gözləri dünya işığına həsrət qalıb. Çünki onun Vətəni Araz boyunca ikiyə bölünüb, Göyçəsi, Şuşası düşmənlər tapdağında inildəyir, Zəncanı, Təbrizi, daha neçə-neçə yurd yerləri Bakısından aralı düşüb:

Əcnəbi başında xalta oynayır,
Bakının, Təbrizin düz ortasında.
Bölünə-bölünə kiçilən Vətən,
Oğurlanan, itən Vətən.
Özgələrin atlasında bitən Vətən!
Ey iki paytaxtlı Vətənim mənim,
İkili olmağın qəmimdi mənim,
İkili olmağın dərdimdi mənim.

Nizami Muradoğlu bir tədqiqatçı olaraq Məmməd Araz poeziyası ilə bağlı dissertasiya yazana qədər (2013) bütün ruhu, varlığı ilə ustadının poeziyasına bağlanmışdı. Təsadüfi deyil ki, onun bütün şeirlərində Məmməd Araz ruhu, Məmməd Araz nəfəsi duyulur. Burada yalnız bir faktı xatırladıyıq: N.Muradoğlunun “Araz boyu o tay, bu tay vətənim//Nisgilimsən, həsrətimdən sən mənim...” kimi misraları birbaşa M.Arazın “Sən canlı tarixsən doğrudan, Araz//Səsində min ildən qəm-qubar qalıb..” misraları ilə səsleşir, hər ikisinin poetik semantikasi eyni xətdə birləşir. Yeri gəlmişkən, mənəvi qidasını daha çox M.Arazdan alan N.Muradoğlu ustadına həm də poetik siqlətli şeirlər həsr edib. Bu məqamda şairin M.Araza xitabən yazdığı “Dünya belə dünyadı” şeirinin son bəndini təqdim etməmək olmur:

Köhnə sazdır, köhnə hava çaldığı,

Bir verəndə beş də olur aldığı.
Məmməd deyil təkcə yola saldığı,
Küsmə ustad, dünya belə dünyadı.

Bu misralarda Məmməd Araz poeziyasını linqvo-poetik baxımdan tam mənimsəmiş Nizami Muradoğlu üslubunun özünəməxsusluğu qabarıq şəkildə görünür. Ən əsası isə budur ki, bu misralardakı lirik “mən” yurd həsrətinə, Vətən dərdinə görə için-için ağlayır, Vətəninin iki paytaxtlı olmasını öz qəmi, öz dərdi hesab edir. Amma bu da var ki, şair bu dərddən, bu dardan qurtulmağın yollarını poetik şəkildə canlandırmağı da unutmur:

Kim əldə qılıncı varsa da gəlsin,
Bu yurdun eşqinə yarsa da gəlsin.
Şərəf heykəlidir gorsa da gəlsin,
Qurtulsun bu dardan Vətənim,
Vətən,
Şərəfim, şöhrətim, qeyrətim Vətən.

Nizami Muradoğlu doğulduğu Əylis kəndindən ikiyə bölünmüş Azərbaycana, ümumən bütün türk dünyasına boylanmağı bacaran şairlərdəndir. Onun üçün Azərbaycan da, Türkiyə də, Bakı da, Təbriz də, Anadolu da doğmadır:

Bir qanadım Azərbaycan,
Bir qanadım Türkiyəm.
Bir yanımda Təbriz, Bakı,
Bir yanımda Anadolu.

Məmməd Araz yaradıcılığında folklor motivlərin-

dən bəhs edən Nizami Muradoğlunun bir fikrinə diqqət yetirək: “Məmməd Arazın istər epik, istərsə də lirik yaradıcılığı folklor üstündə köklənərək inkişaf edib, müasirlik mövqeyi qazanıb”. Şair bu fikirləri sanki həm də özü üçün, öz poetik dünyası üçün deyib. Çünki onun elə bir şeiri yoxdur ki, folklorla söykənməsin, folklor üstündə köklənməmiş olsun: Qara başım qurban dedim Vətənə...; Dədə Qorqud, Koroğludur//Getdiyim yol haqq yoludur...; Min ildir yol gəlir bir at belində//Dürat yedəyində Qırat belində... Bu cür çoxsaylı misralar elə bil ki, ulu kitabımız “Dədə Qorqud”dan, bir də “Koroğlu” dastanından süzülüb gəlib. Yaxud “...Qarğalar laçın oldu//Laçınlar qarğalandı” misraları ilə bitən bayatı şairin “Şikayət” şeirində birbaşa görünür. Daha doğrusu, şair həmin bayatını öz poetik təfəkküründən keçirərək ona yeni nəfəs verib:

Dinlə məni, ilahi,
Sənə şikyətim var.
Qartalların yerində,
Oturubdu qarğalar.

Yeri gəlmişkən, Nizami Muradoğlu poeziyasında daşlaşmış şəkildə olan folklor nümunələri onun bədii nəsrində birbaşa görünür. Bu baxımdan “Baba ocağı” (2014) romanının poetik strukturundakı laylalar, bayatılar, atalar sözləri və s. diqqətçəkən detallardandır. Müəllifin “Ara-sıra bu səs-küyü keçib gələn həzin bir layla səsi ana südü qədər şirindi” – təhkiyəsindən sonra “Layla, beşiyim, laylay” misrası ilə başlanan laylanın verilməsi də (səh.31) dediklərimizi arqumentləşdirir.

Yazılı ədəbiyyatımızdakı iki fakta nəzər salaq: Füzulinin yaratdığı Qeys obrazı ovçudan ceyrana rəhm etməyi, canına qıymamağa xahiş edir: “...Səyyad! Rəhm

eylə bu mişkbu gəzalə! Rəhm etməzmi kişi bu halə?
Səməd Vurğun ovçu və ceyran obrazlarını son dərəcə
ustalıqla yaradıb: “Ovçu, insaf elə, keçmə bu düzdən!..
Qıyma öz qanına boyana ceyran...” Bu motiv Nizami
Muradoğlu poeziyası üçün də səciyyəvidir. Amma onun
yaratdığı “ceyran” yox, “quzu” obrazıdır. Elə bir obraz ki,
göy yaylaqların gülündən, sərin bulaqların zümzüməsindən,
Günəşin odundan xəbərsizdir. Çünki o doğulan kimi
kəsilib, cəmi bir gün belə yaşamayıb. “Qaragül quzulara
deyilmiş elegiya” şeirinin ümumi semantik yükündən
aydın olur ki, şair qaragül quzuların doğulan kimi kəsilib,
dərindən yaxalıq və papaq tikilməsi ilə heç cür barışa
bilmir, sanki həyəcan təbili çalır (burada assosiativ olaraq
ziddiyyətli detallar yada düşür: bir tərəfdə quzunun
doğulan kimi kəsilməsi ilə barışmayan şair qəlbə, o biri
tərəfdə cəlladlar, qaniçənlər, müharibələrdən zövq alan
dövlət başçıları):

Anan mələr qalar, bilməzsən, quzum,
Bircə yol dünyada gülməzsən, quzum.
Bircə gün yaşasan gəlməzsən, quzum,
Amandı, amandı, amandı quzum.

Ruhları dindirən “Qaragül quzulara deyilmiş
elegiya” şeirinin son bəndlərində incəqəlblə şairin
ziyalılığı, humanizmi bütün çılpalığı ilə görünür.
Buradakı poetik siqlət, semantika dərinliyi isə “mə”
kəlməsinin assosiativliyi kontekstində yaradılıb, semantik
dinamika da məhz “mə” sözü ilə tamamlanır:

Gül quzum, nə istədin?
Nə gördün, nə istədin?

Dünyanın vəfasından
Bircə yol “Mə” istədin.

N.Muradoğlunun “Ala gözlüm”, “Ürəyində göz məni”, “Başına döndüyüm”, “Getmə” kimi şeirləri məhəbbət mövzusunda. Şair bu tipli şeirlərin əksəriyyətini “Eşq bir sirdir” başlığı altında təqdim edib ki, bu da olduqca təbii görünür. “Eşq bir sirdir”, – deyən şairin vəsf etdiyi gözəlin dodaqları lalə, gözləri bənövşədir. Onun lirik “mən”i öz duyğularını sevdiyi gözələ çiçək dəstəsi üstündə göndərsə də, saf eşqini açıq şəkildə bəyan etsə də, yenə də “Leyli dağı”nda gəzir, xoşbəxtliyini təbiətin qoynunda – çay kənarında, yaşıl ormanda axtarır:

Sən on dörd yaşında bir qız olasan,
On səkkiz yaşında mən də bir oğlan,
Alıb bu yerlərdən aparam səni,
Bir axar çay ola, bir yaşıl orman.

Bəzən isə lirik “mən” qocalmasından, içindəki sevdanın, vüsəlin bitməsindən şikayətlənir: “...İndi xəyal olub arxamca gəzir//Sevgi də, vüsəl da bitdi, qocaldım”. Amma lirik “mən”ə bu cür giley-güzarları, şikayətləri unutturub, onu həyatdan zövq almağa, yaşamağa məcbur edən qüvvə də var. Bu, onun boynuna atılan şirin-şəkər nəvələridir:

Nə böyük xoşbəxtlik – can baba olmaq,
Körpə balaların qeydinə qalmaq.
Daha bundan sonra demərəm heç vaxt,
Heyif cavanlığım, getdi, qocaldım.

“Analar yanar ağlar” başlığı altında verilmiş şeirlərin hər birində anaya olan sonsuz məhəbbət elə canlandırılıb ki, yatmış ruqları oyadır. Anasının daş məzarından ayrılı bilməyən lirik “mən”in psixoloji sarsıntılarının obrazlı şəkildə ifadəsi də dediklərimizi sübut edir:

Üzümlü söykədim məzar daşına,
Gördüm göz yaşımıla mənə yuyursan.
Mən necə ayrılıım bu daş məzardan?
Axı, o daş altda sən uyuyursan.

Nizami Muradoğlunun şeirlərinə linqvistik tənqid bucağından yanaşma aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

– Nizami Muradoğlunun şeirlərində istər ərəb-fars, istərsə də rus və Avropa mənşəli sözlərə az təsadüf olunur. Hətta onun yaratdığı bir sıra bəndlər yalnız türk mənşəli sözlər cərgəsindən ibarətdir. Heç şübhəsiz ki, bu daha çox sintaktik mühit və folklorla söykənmə ilə bağlıdır:

Səsim gedər göy üzünə,
Gözüm qalar baxa-baxa.
İstərəm özüm də gedəm,
İzim qalar baxa-baxa.

– şairin şeirlərində alliterasiyalardan istifadə ilə poetik mənənin qüvvətləndirilməsi özünü qabarıq şəkildə göstərir: “b”nin alliterasiyası: “Başçıdır, baş kəsən, baş ola bilməz”... Bu cür alliterasiyalar assosiativ olaraq işlədilmiş şəxs adlarında da müşahidə edilir: “Sinəmdə Beyrək ürəyi//Damarında oğuz qanı//Əlində Babək qılıncı” (Beyrək – Babək)...;

– onun poeziyasındakı anafora və epiforalarla tək-cə ahəngdarlıq yaradılmayıb, həm də mətndəki poetik semantika gücləndirilib: “Bir anın duyğusu, qüvvəsi nəymiş?//Bir anın hökmünə qurban gələnələr...” (anafora); “Kaş tapdaq olaydı bu tənim, Vətən//Torpağı libasım, kəfənim Vətən” (epifora);

– sintaktik mühitlə bağlı olaraq işlətdiyi anastrofalar (sözlərin əks sıra ilə düzümü) onun şeirlərinə bir şirinlik gətirib: “Sağın solla, solun sağla işi var//Səbəb nədir otuz iki dişi var?...;

– şairin yaratdığı çoxsaylı zəngin qafiyələrin hər biri zövq oxşayır: çaldığı → aldığı → saldığı; daşdı → yaşdı → yoldaşdı...;

– ədəbi tələffüzün transkripsiyası müşahidə olunan parçalar daha təbii səslənir: qaraydı (qara idi). “Nə vaxt ki//Saçımız qaraydı”; -dır⁴ (-dı⁴). “Amandı, amandı, quzum...”;

– Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlər zənginliyi Nizami Muradoğlu poeziyasında qabarıqlığı ilə görünür: yola salmaq (Məmməd deyil tək-cə yola saldığı), göz dağı (Birin azadlığı//Özünə göz dağıdır), gözünə tor salmaq (Gözünə tor salar eşqin sisləri...);

– mətnlərdə müşahidə olunan arxaizmlərə sanki yeni nəfəs verilib: varmaq (getmək). “Qızım dörd yaşına varmayıbdı...”, əsmər (qarayanız). “Bu yurdun qaragöz qızları əsmər...”;

– şirin səs, şirin xatirət, kor fələk, lal haray kimi epitetlər şairin yaradıcılığında intensivliyi ilə fərqlənir;

– obrazlılığın təşbehlər vasitəsilə yaradılması şairin poetik dilinin zənginliyini şərtləndirir:

Könlüm viran bağ kimidi,

Dərdlərim var dağ kimidi.
Yer üzü tuzağ kimidi,
Mən yer üzündən gedirəm.

– fikrin metafora və metonimiyalar vasitəsilə çatdırılması N.Muradoğlu poeziyasının səciyyəvi cəhətlərindən hesab oluna bilər: “Gedirik arxadan illər boylanır//Çiçəklər boylanır, güllər boylanır...”; Elə bil üstümüzdə bu şəhər gəlir...”;

– tərəfləri metaforalardan ibarət antitezalarla poetik mənə dərinləşdirilib: “Qanunu yazanlar pozurlar onu //Dəyişib, qurd ilə tülkünün donu...;

– ədəbiyyatımızdakı mübaliğə və litotalardan sənətkarlıqla istifadə olunub: “Bəlkə, milyon dəfə zikr eylədin...”, “Gördü mənzil dardı yumağa döndü...”

Nizami Muradoğlu poeziyasının səciyyəvi cəhətlərini kiçik bir yazıda əhatə etmək mümkünsüzdür. Bu mənada onun yaradıcılığı geniş və sistemli şəkildə təhlil süzğəcindən keçirilməlidir!... Biz isə ömrünün 61-ci baharını yaşayan, bütün varlığı ilə türk dünyasına bağlı olan şairə yaradıcılıq uğurları diləyirik!

“DƏDƏ QORQUD KİTABI” VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİ

Y.N.İsmayılovanın “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi” adlı kitabı (Bakı, 2011) zəruri bir problemə həsr olunub. Bu məsələ Azərbaycan filologiyası üçün bir problem olaraq qalırdı. Elə bu prizmadan yanaşdıqda Y.N.İsmayılovanın monoqrafiyası zamanın tələbinə cavab verən dəyərli bir iş kimi qiymətləndirilməlidir.

Bəri başdan qeyd edək ki, tədqiqatda “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə təsiri məsələsinin ilk dəfə olaraq geniş və sistemli şəkildə götürülməsi, eposun milli ədəbi düşüncəsinin ilkin mərhələsi və qaynağı kimi ümumazərbaycan ədəbi düşüncəsinin inkişaf tarixindəki rolu və təsirinin üzə çıxarılaraq səciyyələndirilməsi, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un müasir Azərbaycan nəsrinin inkişafındakı rolunun ilk dəfə xronoloji baxımdan bütöv şəkildə götürülərək təhlil edilməsi nəticəsində üç əsas təmayül xətti reallaşır: M.Rzaquluzadə və Ə.Muğanlının yaradıcılığında gerçəkləşdirilmiş “milli-mənəvi təmayül”; Anarın nəsrində reallaşdırılmış “milli özünütəsdiq istiqaməti”; K.Abdulanın nəsrində gerçəkləşdirilmiş “post-modernist yozum” xətti. Hər üç təmayül xətti konkret faktlarla əsaslandırılır. Bundan başqa, müasir Azərbaycan poeziyasında “Dədə Qorqud” motivlərinin tədqiqi nəticəsində aşkar edilmişdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un çağdaş şeirimizə təsiri müasir poeziyanın keçən əsrdən başlayan və bugünə qədər davam edən tarixini bütövlükdə əhatə

edir. Digər tərəfdən, müəllif müəyyənləşdirir ki, “Dədə Qorqud” motivləri Azərbaycan poeziyasında iki əsas ifadə planında gerçəkləşib; açıq ifadə planı və gizli ifadə planı. Tədqiqatda “Dədə Qorqud” motivləri və müasir Azərbaycan dramaturgiyası məsələsinin əhatəli şəkildə öyrənilməsi müasir dramaturgiya üçün xarakter olan dövlət təmayül xəttini aşkarlamağa imkan verir. Y.İsmayılova onu da müəyyənləşdirir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivlərinin roman, poema, dram kimi monumental janrlara doğru sürətli inkişaf təmayülü eposda daşınan monumentallığı ilə birbaşa bağlıdır. Bütün bunlar tədqiqatı yüksək elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olan iş kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Burada o da xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, Y.İsmayılova “Kitab”ın poetik strukturundakı ən incə detalları belə təhlil süzgəcindən keçirib. Məhz buna görə də müəllif “Kitab”la müasir ədəbiyyatımızın bağlılığının bütün tərəflərini müəyyənləşdirə bilib.

Filologiyamızda, ümumən mədəniyyət tariximizdə “Kitab»a qarşı əsassız və qərəzli hücumların 1951-ci ildə kulminasiya nöqtəsinə çatmasından kifayət qədər bəhs olunub. Bu tip araşdırmalarda ermənilərin «Kitab»a vurduğu zərbələrə münasibət bildirilsə də, konkret faktlarla arqumentləşdirilməyib. Bu mənada Y.İsmayılovanın fikirləri maraqlıdır: “...ermənilərin bu əsəri məhv etmək cəhdlərinin əsas səbəbi “Dədə Qorqud”un coğrafiyası ilə bağlı idi. Vaxtilə V.V. Bartold yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” çox çətin ki, Qafqaz mühitindən kənarında yaranmış olsun”. V.V. Bartoldun dediyi Qafqaz mühitində ermənilər nə etnos, nə xalq, nə də dövlət kimi görünür. Dastanda Oğuzların Gürcüstanla həmsərhəd olduğu göstərildiyi halda, bu gün ermənilərin məskunlaşdığı

Azərbaycan ərazilərində ermənilərin yaşamadığı göstərilir”. Bu qeydlər “Kitab”ın coğrafiyası, onun daha çox Azərbaycanla bağlılığı kimi məsələlərə aydınlıq gətirən müəllifi təkcə bir ədəbiyyatşünas, qorqudşünas yox, həm də tarixçi kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

B. Vahabzadə, N.Xəzri, X.R.Uluturk, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli kimi şairlərin yaradıcılığında “Dədə Qorqud” motivlərini araşdıran müəllif “Kitab”ın ideya-bədii xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi ilə səsleşən onlarca şeir parçalarını təhlil süzgəcindən keçirir. Məsələn, “Kitab”dakı bir sıra qəhrəman obrazlarının qəhrəmanlıq ruhunun ifadəçisi kimi çıxış etməsini X.R.Ulutürkün şeirləri müstəvisində qabardılır:

Gəlsin Dəli Domrul, Dəmirçioğlu
Hər bir hüceyrəsi tufanla dolu.

Burada bir məqam yada düşür: Monoqrafiyada “Kitab”dakı obrazlı ifadələrin müasir poeziyamızda eynilə və ya müəyyən dəyişmələrdə işlənməsinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Məsələn, “Kitab”da: “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım”, Adil Mirseyiddə: “Qar üzərinə damcılayır şeirlərimin qanı”. Yaxud “Kitab”da: “Eki şəbcırağa bənzər səniñ göcigəziñ”; Əjdər olda: “Yandırsan gözlərin bir cüt lampadır”. Heç şübhəsiz ki, “Kitab”ın böyüklüyü və ədəbiyaşarlığı həm də bu cür qarşılaşdırmalar kontekstində əsaslandırılmalıdır.

Y.İsmayılovaya yaradıcılıq uğurları diləyirəm. İnanıram ki, o, qorqudşünaslığımızı yeni-yeni əsərləri ilə zənginləşdirəcək.

OĞUZ EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ QAZAN XAN OBRAZI

Atif İslamzadənin “Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı” adlı dissertasiyası (2013) yeniliklərlə zəngindir. Bu tədqiqat işinin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri, bəlkə də, ən əsası odur ki, müəllif mövzunun tədqiqində ona qədər olan müddəaları izləməklə bərabər, öz gəldiyi qənaət və nəticələri də cəsarətlə irəli sürür. Eyni zamanda ona qədərki fikir və müddəalara laqeydlik və hörmətsizliklə yanaşmır, hər bir fikrə diqqətlə yanaşaraq sonda yekun mülahizələrini diqqət mərkəzinə çəkir.

Qazan xan obrazını hələlik bütöv obraz kimi, əsasən, əlimizdə olan “Dədə Qorqud kitabı”ndan öyrənmək mümkündür. Çünki “Kitab” istisna olmaqla bu günə qədər əlimizdə olan heç bir “Oğuznamə”də Qazan xan geniş obraz olaraq mövcud deyil. Onu da deyək ki, “Kitab”ın iki ən əsas obrazlarından biri kimi Qazan xan Dədə Qorqud obrazı qədər əhatəli şəkildə öyrənilə bilməmişdir. Digər tərəfdən, hətta Dədə Qorqud obrazı da “Kitab”da Qazan obrazı ilə müqayisədə eposda çox yer tutmur. “Kitab”ın əksər boylarında iştirak edən Qazan obrazı məhz ona əhatəli yanaşma tələb edir. Bu mənada A.İslamzadənin “Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı” adlanan tədqiqat işi bu boşluğu doldurmuşdur. Əlbəttə, Qazan xan obrazı haqqında monoqrafiyalar da yox deyildir. Ancaq A.Duymazın və B.Abdullanın əlimizdə olan monoqrafiyaları ənənəvi-təsviri, tarixi-müqayisəli metod əsasında işlənmişdir. Lakin müəllif bu yolu seçməmiş, hər iki metoddan – tarixi-müqayisəli və

struktur-semiotik metoddan bəhrələnməklə Qazan xan obrazını müxtəlif bucaqlardan öyrənmiş, kompleks daxilində və mətnin ifadə səviyyəsi ilə bərabər, mətni müxtəlif qatlar əsasında öyrənərək Qazan obrazını əhatəli şəkildə diqqətə çatdırıb bilmişdir: Müəllif bundan ötrü Qazan obrazının söykəndiyi mifoloji bünövrəni aşkarlamış; Qazan obrazının kompleks öyrənilməsi üçün ona sistemli baxış nümayiş etdirmişdir. Elə bu səbəbdən də Qazan obrazının bədii təyinləri üstündən keçiləcək ifadələr kimi yox, “transformativ məlumat baqajı”, eyni zamanda “təməl daşı” funksiyasında izah edilmişdir. Obrazlı modellər əsasında A.İslamzadə maraqlı quruluş vermiş, müxtəlif təyinləri mənə və mahiyyətinə uyğun olaraq müxtəlif modellərdə yerləşdirmişdir. Müəllif öncə Qazan xan obrazının xan statusunu və vəzifəsini müəyyənləşdirmiş, daha sonra Qazan təyinlərini xanlıqdan doğan funksiya kimi dəyərləndirərək buna “Xan öyüncü” adı vermişdir. Bir qədər sonra isə bu təyinləri yerləşdirdiyi modellərdə diqqətə çatdırmışdır. Əsərdə “Zoomifoloji model”də “Tülü quşun yavrusu”, “Amid soyunun aslanı”, “Qaracığın qaplanı”, “Qonur atın iyəsi” təyinləri sistemə uyğun olaraq izah olunmuşdursa, “Antropomifoloji model”də “Ulaş oğlu”, “Xan Uruzun ağası”, “Bayandır xanın göygüsü”, “Salur Qazan” təyinləri öz səciyyəsinə tapmışdır. “Sosiomifoloji model”də “Bizə miskin umudu”, “Qalın Oğuzın dövləti”, “Qalmış yigit arxası”, “Türküstanın dirəgi” kimi təyinlər eyni qayda əsasında mənasına uyğun olaraq tədqiq olunmuşdur. “Ritual-mifoloji model” Qazan xan obrazının ritual-mifoloji strukturu ayrıca izah olunsaydı, yenə də qismən təyinlərlə əlaqəsi meydana çıxmışdır. Çünki təyinlər Qazan xan obrazının mifoloji strukturunu müxtəlif səviyyələri ilə

bərabər, hətta bütün modellər daxilində izah edir. Lakin müəllif obrazı əhəmiyyətli şəkildə tədqiq etdiyi üçün araşdırmanın məhz bu şəkildə aparılmasına can atmışdır. Qazan xan obrazının mifoloji strukturunu əsasən «Kitab» əsasında izah edən müəllif boylarda gizli qalmış, diqqətdən qaçmış ritualları mətn təhlili üzrə bərpa etməyə çalışmışdır. “Ov ritual”, “Dua ritualı”, “Vərəsəlik törəsi”, “Yağma ritualı” kimi rituallar ilk dəfə müəllif tərəfindən elmi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılır.

Burada o da vurğulanmalıdır ki, “Kitab”ı linqvopoetik baxımdan tam mənimsəyən A.İslamzadə “Xan Uruzun ağası” təyini həm də Oğuz mifi kontekstində araşdırır: “Qazan xanın “Xan Uruzun ağası” təyini xaqan Bayandırdan sonra Uruzun atası olaraq xan Qazanın yüksək statusunu göstərir...Oğuz mifinin paradigmatik təzahürü olaraq bu təyin kosmoloji-etnoqonik Oğuz strukturunun soy antı üzərində dayanmasından qaynaqlanır”. Müəllifin bu qənaətləri bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcıdır. Son olaraq qeyd edək ki, obraza bu şəkildə yanaşma qorqudşünaslıqda ilk addımdır.

FOLKLORDA SÖYLƏYİCİLİK SƏNƏTİ (ŞİRVAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ ƏSASINDA)

Azərbaycan folklorşünaslığında söyləyici problemi indiyədək kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməyib. Bu mənada Atəş Şövkət oğlu Əhmədlinin təqdim etdiyi “Folklorda söyləyicilik sənəti (Şirvan folklor örnəkləri əsasında)” mövzusunda dissertasiya aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan dissertasiyada bölmə və fəsilər bir-birini tamamlayır, daha doğrusu, biri digəri üçün məntiqi baza rolunda çıxış edir ki, bu da konseptual araşdırma üçün vacib məsələlərdəndir.

Bəri başdan deyim ki, dissertasiyanın dili şirin və axıcıdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki A.Əhmədli nağıl, bayatı və lətifələrin dilindəki şirinliyi öz dissertasiyasına ustalıqla hopdura bilib, daha dəqiqi, bədii üslubun səciyyəvi cəhətlərini elmi üslub daxilində əridə bilib.

Dissertasiyanın I fəslə belə adlanır: “Söyləyici və janr problem”. Bu fəslin ən mühüm cəhətlərini belə səciyyələndirmək olar: Şirvan folklorunun coğrafi-tarixi və etnoqrafik əsaslarına aydınlıq gətirilir; lirik və epik söyləyiciliyin sərhədi, eyni zamanda kişi və qadın söyləyiciliyinin spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilir; söyləyici, informator və daşıyıcı terminlərinin məna yükü dəqiqləşdirilir; söyləyicinin informator və daşıyıcıdan fərqli cəhətləri konkret faktlarla əsaslandırılır; nağılçı, lətifəçi və ağıçıların peşakarlığı kimi problemlər folklorşünaslığın son nailiyyətlərinə istinadən şərh olunur.

Qeyd etdiyimiz bu məsələlərin hər biri disserta-

siyada sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilir, nəzəri məsələlər konkret nümunələr kontekstində izah edilir ki, bunlar da I fəslin ən uğurlu cəhətləri hesab oluna bilər.

Bu fəsildə diqqətiçəkən cəhətlərdən biri də budur ki, A.Əhmədli təkcə Azərbaycan və türk folklorşünaslığının əsərlərinə istinad etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda yeri gəldikcə, rus və Avropa alimlərinin əsərlərinə də mü-raciət edir. Bu isə da müəllifin bir folklorşünas alim kimi tam formalaşdığını göstərir.

“Söyləyici və onun icra ortamı” adlanan II fəsildə qoyulan problemlər Azərbaycan folklorşünaslığında, ümumiyyətlə, araşdırılmayıb. Bu mənada mübağiləsiz demək olar ki, A.Əhmədlinin söylədiyi fikirlərin hər biri təbii qarşılanır, hər biri elmi və inandırıcı görünür. Bu istiqamətlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: nağıl məclisi və onun strukturu; nağılçı, lətifəçi, ağıçı və onların icra ortamı; peşəkar nağılçılıqda kontaminasiya (çulğaşma) hadisəsi; söyləyicilikdə dil və üslub məsələləri; söyləyicinin zaman və məkan münasibəti; söyləyicilikdə varislik ənənəsi. Təqdirəlayiq haldır ki, II fəsildə bu istiqamətlərin hər biri geniş şəkildə təhlil edilir, irəli sürülmüş müddəaların hər biri tutarlı faktlarla arqumentləşdirilir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsi mövcud tələblərə uyğun şəkildə yazılıb.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA QƏHRƏMAN VƏ CƏMIYYƏT PROBLEMI

Qorqudşünaslığa dair çap olunmuş əsərləri safçürük etdikdə bəlli olur ki, ulu abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qəhrəmanlardan, eyni zamanda Oğuz cəmiyyətinin quruluşu, xarakteri kimi məsələlərdən kifayət qədər bəhs olunub. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, “Kitab”dakı qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri kompleks və sistemli şəkildə araşdırılmayıb, monoqrafik tədqiqatın predmetinə çevrilməyib. Bu mənada Aynur Aydın qızı Fərəcovanın təqdim etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət problem” adlı dissertasiya təkcə Azərbaycan deyil, ümumən dünya qorqudşünaslığı baxımından əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim edilib. Burada xüsusi olaraq vurğulayaq ki, mövzunun aktuallığı əsaslandırılarkən Ulu Öndər Heydər Əliyevə istinad edilib: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və millimənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərəvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər

dərindən bilsə, millətini, vətəni, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir». İlk olaraq dissertasiya ilə bağlı bir sıra səciyyəvi cəhətləri qeyd etmək lazım gəlir ki, bu da, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– dissertasiya Azərbaycan folklorşünaslığının son nailiyyətlərinə istinadən yazılıb. Eyni zamanda dissertasiyada türk, rus və digər dillərdə olan mənbələrdən də səmərəli şəkildə istifadə olunub;

– “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin köklərinin çox qədim olduğu, arxaik oğuz eposu ilə birbaşa bağlandığı ilk dəfə olaraq tutarlı faktlarla əsaslandırılıb;

– “Kitab”dakı qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin “Koroğlu”da mühafizə olunması müxtəlif bucaqlar altında şərh edilib;

– “hünər” və “ərdəm” anlayışlarının qəhrəman obrazının mənavi-psixoloji quruluşunun əsas kateqoriyalarını təşkil etdiyi müəyyənləşdirilib;

– “Oğuznamə”də qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin üç əsas xətdən ibarət olduğu dəqiqləşdirilib: əcdad qəhrəman, mədəni qəhrəman, xilaskar (qoruyucu) qəhrəman;

– dissertasiyanın son səhifəsində “Mən Qazanın nemətini çox yemişəm” mısrası ilə başlanan sintaktik bütövün “qəhrəman dost və yoldaş kimi” müstəvisində izah olunması bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı görünür;

– qəhrəmanın özü, atı və silahının “alp igid kompleksi”ni təşkil etdiyi konkret faktlarla, həm də müxtəlif prizmalardan izah edilib;

–dissertasiyada folklorşünaslıq, dilçilik, etnoqrafiya, pedaqogika, psixologiya və s. elmlərin sintezi açıq-aydın

şəkildə müşahidə edilir ki, bu da müəllifin bir tədqiqatçı kimi tam formalaşdığını göstərir;

– dissertasiyada fəsil və bölmələrin bir-birini tamamlaması, məntiqi ardıcılığın gözlənilməsi, xüsusən də dolğun nəticələrin daha çox faktların ümumiləşdirilməsi kontekstində çıxarılması qabarıq şəkildə görünür. Bu məqamda yalnız bir detallı qeyd etməklə kifayətlənirik: “Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da təkcə “Alp” adı ilə xatırlanan qəhrəmanlar (məs., Alp Aruz, Alp Rüstəm) yox, “Dəli” adı ilə xatırlanan qəhrəmanlar da elə alp igidlərdir. Belə igidlərin çoxluğu oğuz cəmiyyəti üçün təbiidir”

–dissertasiyanın dili olduqca sadə, aydın və şirindir. Aynur Fərəcova sanki “Kitab”ın poetik-siqlətli dilini öz tədqiqatına hopdurmağa çalışıb. Burada müəllifin bir fikrini eynilə xatırlatmaq yerinə düşür: “...Qəhrəman bu cəhətdən dastanın nüvəsi, mərkəzi nöqtəsidir. Elə bir nöqtə ki, bütün qalan nöqtələr onda kəşişir. Hər bir dastan üçün xarakterik olan qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri də qırılmaz şəkildə bu poetik nöqtəyə, bu epik nüvəyə bağlanır”...

Yuxarıda tezislər şəklində qeyd etdiklərimizin hər biri dissertasiyanın fəsil və bölmələrində sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. “Arxaik oğuz eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri” adlı I fəsilə 4 istiqamət əsas götürülüb: “Oğuznamə” arxaik-mifoloji epos kimi; qəhrəman cəmiyyətin ilk əcdadı kimi; qəhrəman cəmiyyətin mədəni qurucusu kimi; qəhrəman cəmiyyətin xilaskarı və qoruyucusu kimi. Bu istiqamətlərin hər biri konkret bədii mətnlərə, eyni zamanda sanballı tədqiqatlara istinad olunmaqla işıqlandırılıb. “Qəhrəman cəmiyyətin mədəni qoruyucusu

kimi” bölməsində verilmiş “Ay kiçik qardaşlar, oxlar sizin olsun. Yay oxu atdı. Sizlər olun oxlar tək” tipli parçaların semantik yükünün müxtəlif prizmalardan izahı da dediklərimizi arqumentləşdirir (bu cəhət digər bölmələrdə də gözlənilib).

Qəhrəman obrazının mənəvi-psixoloji quruluşu: hünər və ərđəm kateqoriyaları, qəhrəman sosial status kimi: bəyliyə keçirilmə mərasim kompleksi, qəhrəman alp igid kompleksi kimi, qəhrəmanın atı və silahı kimi məsələlərə dissertasiyanın II fəslində (“Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman obrazı və onun poetik quruluşu) aydınlıq gətirilib. Heç şübhəsiz ki, burada onların hər birindən geniş şəkildə bəhs etmək imkan xaricindədir. Amma bir məsələdən yan keçmək olmur. Belə ki, Aynur Fərəcova “Kitab”ın poetik semantikasına əsaslanmaqla qəhrəmanların eposdakı təsvirlərinin üç planını müəyyənləşdirib: qəhrəmanların fərdi təsvir planı, qəhrəmanların fərdi qəlib-formullar vasitəsilə təsvir planı, qəhrəmanların ümumi qəlib-formullar vasitəsilə anonim təsvir planı. Mətnin semantik tutumu, eləcə də qarşılaşdırmalar müəllifin haqlı olduğunu təsdiqləyir.

Dissertasiyanın III fəslə isə belə adlanır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin təzahür tipləri”. Aynur Fərəcova bu fəslə problemin təkə görünən deyil, həm də görünməyən tərəflərini, kod-sifrlərini müxtəlif başlıqlar altında izah etməyə çalışıb. Təqdirləyiq haldır ki, təqdim etdiyi bölmələrin hər biri (qəhrəman vətəni qoruyan döyüşçü kimi, qəhrəman dövlət başçısı kimi: xanlar xanı, qəhrəman sərkərdə kimi: bəylər bəyi, qəhrəman ata və oğul kimi, qəhrəman ər və sevgili kimi, qəhrəman qardaş kimi, qəhrəman dost və yoldaş kimi) yeni və orijinaldır. Digər tərəfdən, bu bölmələrdə

“Kitab”ın poetik strukturundakı qəhrəman obrazlarının, demək olar ki, hər biri bu və ya digər şəkildə görünür: Bayandır xan dövlət başçısı, xanlar xanı kimi, Qazan xanı sərkərdə kimi, Beyrək əsl döyüşçü, qardaş, dost, sevgisinə sadıq bir ər kimi səciyyələndirilir. Eyni zamanda xüsusi olaraq vurğulanır ki, “Kitab”dakı həm atalar, həm də oğullar qəhrəmanlıq psixologiyasının daşıyıcılarıdır, ata qəhrəmanlar klassik qəhrəman tipinə aiddir, onlar öz oğullarını qəhrəman kimi görmək ümidi ilə yaşayırlar, oğul qəhrəmanlar özlərini, ilk növbədə, atalarının gözündə qəhrəman kimi təsdiq etmək istəyirlər. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, müəllif problemlə bağlı ən kiçik detallı belə nəzərdən qaçırmayıb, onların hər birinə əsl folklorşünas kimi münasibət bildirməyə çalışıb.

Dissertasiyanın ən səciyyəvi cəhətləri “Nəticə” hissəsində ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edilir. 32 səhifədən ibarət avtoreferat, eyni zamanda müəllifin mövzu ilə bağlı çap olunmuş 11 məqaləsi dissertasiyanı tam əks etdirir. Dissertasiyada müşahidə olunan qüsurlar isə aşağıdakılardır:

1) Səh.11-də belə bir cümlə verilib: “Dastanda bir çox boyların sonunda boylar “Oğuznamə” adlandırılır”. Buradakı “bir çox boylar” ifadəsi yerinə düşmür, daha doğrusu, konkretliyi ifadə etmir. Belə ki, “Kitab”dakı 12 boydan altısının sonunda (I, II, III, IV, VII və IX boylar) boylar “Oğuznamə” adlandırılıb. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, müəllif “bir çox boylar” yox, “altı boy” ifadəsini işlətsə idi, dəqiqliyə əməl etmiş olardı;

2) Səh.126-da göstərilir: “...Lakin ailə məsələləri belə dəlisovluq, qızgınlıqla həll oluna bilməz. Burada səbir və təmkin lazımdır. O da oğuz ərələrində, demək olar ki, yoxdur. Bax onların ailə içində bu çatışmayan cəhətlərini

xanımları tamamlayırlar”. Bu fikirləri eynilə qəbul etmək olmaz: birincisi, ona görə ki, ailə məsələlərinin həll olunmasında Oğuz kişilərinin də kifayət qədər rolu vardır. Məsələn, Beyrək can verərkən deyir: “Qazan maña yetişsün. Mənim qanım Aruza qomasın. Ağca yüzlü görklümi oğluna alı versün”. Burada aydın şəkildə ifadə edilir ki, Beyrək Baniçiqəyin Basatla deyil, məhz Qazan xanın oğlu Uruzla ailə qurmasını istəyir; ikincisi, ailə məsələsinin həllində oğuz xanımları ilə yanaşı, oğuz kişiləri də səbir və təkmin nümayiş etdirir, hətta eyni statusda çıxış edirlər. Məsələn, Dəli Dömrula ata və anasının münasibəti, yaxud Səyrəyə atası Uşun qocanın və anasının münasibəti...; üçüncüsü, Uruzun dilindən verilmiş “...Ta kim, sası dinlü kafəriḡ döşəginə varmı-yasan. Sağrağın sürmiyəsən. Atam Qazan namusını sımayasan. Saqın!” tipli mətnlərin semantik tutumunu da unutmaq olmaz;

3) Dissertasiyanın 132-ci səhifəsində verilmiş “... Səgrək əsirlikdə olan böyük qardaşı azad olmayınca xoş həyatı, şəxsi səadəti özünə haram edir. Basat qardaşını itirəndə zar-zar ağlayır və qızların həm də qardaşlıq prinsipini pozduğu üçün Təpəgözün başını kəsir” cümlələri “Nəticə” hissəsində (səh.143) eynilə təkrarlanıb.

Aynur Fərəcovanın təqdim etdiyi dissertasiya qorqudşünaslığımız üçün ən gözəl töhfədir.

FİLOLOGİYAMIZDA FÜZULİ ƏSGƏRLİ İMZASI

Füzuli! Bu ad mənim üçün çox doğmadır: birincisi, ona görə ki, XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Şərq ədəbiyyatının ən məşhur qəzəl ustadlarından biri Mövlana Molla Süleyman oğlu məhz bu adla, bu təxəllüslə tanınıb; ikincisi, Füzuli təxəllüsünün əsl şəxs adına çevrilməsinin XVIII əsrə təsadüf etməsidir (bax: Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001); üçüncüsü, 1968-ci ildə anadan olmuş kiçik qardaşımın Füzuli adını daşmasıdır; dördüncüsü, bu doğmalığ 38 il əvvəl tanıdığım filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Füzuli Feyruz oğluna görədir. Bəri başdan deyim ki, Füzuli Əsgərlinin çoxşaxəli elmi-pedaqoji fəaliyyətini, eyni zamanda bir insan kimi xarakterik cəhətlərini kiçik bir məqalə çərçivəsində işıqlandırmaq mümkünsüzdür. Bu mənada onun müəllimliyi və alimliyi ilə bağlı bəzi detalların üzərində dayanmağı gərəkli hesab edirik.

Füzuli Əsgərli bir müəllim kimi ADPU-da fəaliyyət göstərir, tələbə və magistrantlara “Ədəbi əsərlərin təhlili” fənninin sirlərini öyrədir. Tələbələri də onun haqqında həmişə ürəkdolusu danışır. Burada bir həqiqəti söyləmək lazım gəlir: bir neçə gün əvvəl Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodologiyası və metodikası ixtisası üzrə I tədris ili magistrantlarla fikir mübadiləsi aparırdıq. Onlar Füzuli Əsgərlinin mühazirə və seminarlarında həvəslə iştirak etmələrindən, onun dərslərindən xüsusi zövq almalarından fəxrlə danışıdılar. Bu, müəllim əməyinə verilən ən böyük qiymətdir!

F.Əsgərli bir alim kimi daha çox uşaq yazıçısı Zahid Xəlilin yaradıcılığını tədqiq edib. Hətta mübaligəsiz deyirik ki, Z.Xəlilin bədii yaradıcılığını F.Əsgərli qədər geniş və sistemli şəkildə araşdıran ikinci bir tədqiqatçı tapmaq çətindir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, F.Əsgərli Zahid Xəlilin poeziyasına, nəsrinə, dramaturgiyasına, ümumən poetik dünyasına bütün varlığı ilə, ruhu ilə bağlıdır. Bu gün də mənəvi qidasını onun yaradıcılığından alır, sanki, onun naminə yaşayır. Bu müstəvidə F.Əsgərli bütün mənəli ömrünü “Dədə Qorqud kitabı”nın tədqiqinə həsr etmiş görkəmli türk alimi Orxan Şaiq Gökyayı xatırladır.

F.Əsgərlinin 2008-ci ildə çap olunmuş “Ömrün sözü, sözün ömrü” monoqrafiyasında Z.Xəlilin zəngin yaradıcılıq yoluna işıq salınır. Yazıçının bədii yaradıcılığına, eləcə də bədii tərcümələrinə müxtəlif bucaqlardan yanaşan F.Əsgərli irəli sürdüyü tezislərin hər birini tutarlı faktlarla arqumentləşdirir. Bu cəhət aşağıdakı istiqamətlərdə qabarıqlığı ilə görünür:

– “Uşaq aləmini kəşf edən poeziya ustası”. Z.Xəlilin “Çəmən”, “Yalançı İmran”, “Çəmən xalı”, “Mən rəngləri tanıyıram”, “Arılar” kimi şeirlərini təhlil süzgülündən keçirən F.Əsgərli ən kiçik detala belə diqqət yetirib, şeirlərdəki şeiriyyəti, poetik siqləti zərgər dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirib. Məsələn, F.Əsgərli Z.Xəlili “uşaq qəlbini ehtizaza gətirən şeirlər” müəllifi kimi dəyərləndirəndə diqqəti onun “Arılar” şeirinə yönəlir:

Vızıldaıyıb çəmənləri
Gəzir bir-bir arılar
Çiçəklərin qulağına.
Nəğmə deyir arılar.

Füzuli Əsgərli Z.Xəlilin uşaq şeirləri ilə bağlı belə bir hökm verir: "...Onun şeir kitablarında həm folklor ənənələrinə, klassik sənətkarlarımızın yaradıcılıq yolunun davamına, həm də müasir Qərbi Avropa ədəbi ənənələrinin izlərinə rastgəlmək mümkündür" (səh.90). Müəllif bu fikirləri şairin yaradıcılığından gətirdiyi parçalarla əsaslandırır. İstər-istəməz burada bir məqam yada düşür: F.Əsgərli, bəlkə də, yeganə Azərbaycan tənqidçisidir ki, Z.Xəlilin uşaq şeirlərini Aristotel, V.Q.Belinski kimi alimlərin əsərlərinə söykənməklə təhlil edir. Açıqını deyək ki, təhlilin məhz bu müstəvidə aparılması F.Əsgərlinin "Ömrün sözü, sözün ömrü" monoqrafiyasının elmi dəyərini xeyli artırır.

–"Uşaq nəsrinin novatoru". Burada Z.Xəlil Azərbaycan uşaq nəsrinin Mir Cəlal, Mikayıl Rzaquluzadə, Qılman İlkin kimi nümayəndələrinin layiqli davamçılarından biri kimi dəyərləndirilir. Yazıçının "Ballıca" (1981) kitabında toplanmış "Cırt dan nağılları" və "Azmanın nağılları"silsiləsinə daxil olan nağılların hər birinin mövzunu, süjetini, eyni zamanda qeyri-adi obrazlarını müxtəlif bucaqlar altında izah edən F.Əsgərli göstərir: "...Cırt dan Azərbaycan xalq nağılından gələn Cırt dan deyildir, xarakterinə görə də ondan tamamilə fərqlidir. Çünki bu obraz Z.Xəlilin bədii təxəyyülünün, fantaziyasının məhsuludur... Azman obrazı da nağıllardan gəlmədir, o da yazıçının fantaziyasından doğulmuşdur" (səh.132–133). Bu o deməkdir ki, F.Əsgərli həm yazıçının yaradıcılığına, həm də Azərbaycan ədəbiyyatına dərindən bələddir.

–"Uşaq dramaturgiyası sahəsində fəaliyyəti". F.Əsgərli yazıçının folklor motivləri əsasında qələmə

aldığı “Lampacıq”, “Kür”, eləcə də müasir həyatımızdan bəhs edən “Ata ocağı” pyeslərini təhlil edərkən problemə tarixiliklə müasirliyin sintezi kontekstində yanaşır. Diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, F.Əsgərli Z.Xəlilin müxtəlif nağıl motivlərindən məharətlə istifadə etdiyini, “nağıllar kralı” Hans Xristian Andersenin (1805–1875) əsərlərindən bəhrələnərək uşaqlar üçün səhnə əsəri yaratdığını xüsusi olaraq vurğulayır.

–“Ədəbi əlaqələrin və bədii tərcümənin inkişafında rolu”. Rus uşaq şairlərindən A.Brato və Y.Kuşağın şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasından söhbət düşərkən ilk olaraq Z.Xəlilin adı çəkilir. Bu mənada F.Əsgərlinin tərcüməçi Z.Xəlildən bəhs etməsi olduqca təbii qarşılır. O, həmin tərcümələrin bədii-estetik məziyyətlərini işıqlandırarkən Z.Xəlilə yüksək qiymət verir, onu A.Səhhətə bərabər bir tərcüməçi hesab edir: ”...Onun (A.Səhhətin – Ə.T.) orijinal və tərcümə əsərlərinin bən-zərsizliyi, bədii təsir qüvvəsi necədirsə, Z.Xəlilin bu iki sahədə göstərdiyi ədəbi fəaliyyətinin nəticəsinə də eyni prizmadan baxmaq mümkündür” (səh.225).

–“Rus və Azərbaycan ədəbi tənqidi Zahid Xəlilin yaradıcılığı haqqında”. F.Əsgərlinin araşdırmalarından bəlli olur ki, o, Z.Xəlilin yaradıcılığı barədə tənqidi yazılar yazmış Y.Kuşak, M.Yampolskaya, B.Nəbiyev, T.Ağayeva kimi tənqidçilərin əsərlərini təhlil süzgəcindən keçirərək maraqlı mülahizələr söyləyib. Bütün bunlar, heç şübhəsiz ki, Zahid Xəlil yaradıcılığına sonsuz məhəbbətin nəticəsidir.

PEDAQOGİKA MƏSƏLƏLƏRİ

ORTA MƏKTƏB ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI İXTİSASI ÜZRƏ MÜƏLLİM HAZIRLIĞI

İlk olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil naziri Mikayıl Cabbarov 20 iyul 2016-cı ildə Bakı şəhərindəki Məmməd Rahim adına 7 nömrəli tam orta məktəbin 2016-2017-ci tədris ilindən etibarən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baza məktəbi hesab edilməsi barədə əmr imzalayıb. Bu, universitetimizin hər bir kafedrası, o cümlədən Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası qarşısında ciddi tələblər qoyur. Ona görə də biz bəri başdan görülməli işlərin koordinatlarını dəqiqləşdirməli, çevik plan üzrə hərəkət etməliyik. Belə hesab edirik ki, kafedramızda fəaliyyət göstərən 7 nəfər elmlər doktoru və 19 nəfər fəlsəfə doktoru 7 №-li orta məktəblə hər cür əlaqəni qurmağa və onu təkmilləşdirməyə tam hazırdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda konkret olaraq qeyd edilir ki, ali məktəblərin kurikulumları mövcud tələblərə tam cavab vermir, daha dəqiqi, iqtisadiyyatın ümumi inkişafından xeyli geri qalır. Bu cəhət özünü Azərbaycan dilinin tədrisində də göstərir. Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası özünün fəaliyyət proqramında kurikulumun məzmun xəttini, yəni dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı və dil qaydalarını əsas götürsə də, müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırdı. Bu mənada 7№-li orta

məktəblə işgüzar əməkdaşlığın yaradılması həmin boşluğu bütövlükdə aradan qaldıra bilər.

İlkin olaraq fəaliyyət proqramında aşağıdakı məsələlərə daha çox diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik:

– kafedranın iclas və seminarlarında 7 №-li orta məktəbin qabaqcıl Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin iştirakını təmin etmək. Eyni zamanda 7 №-li orta məktəbin metodşuralarında kafedranın nüfuzlu müəllimlərinin, xüsusən də professorlarının iştirakını təmin etmək (ilboyu);

– 7 №-li orta məktəbdə Azərbaycan dili dərniyi təşkil etmək, həm də bu dərniylə Filologiya fakültəsindəki Azərbaycan dili dərniyi arasında əlaqə yaratmaq;

– hər iki dərniyin yığıncaqlarına AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Bakı Dövlət Universitetinin tanınmış dilçilərini dəvət etməklə şagird və tələbələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyinə olan marağı gücləndirmək (hər rübdə bir dəfə olmaqla);

– bu dərniylərə kafedranın, həmçinin Azərbaycan Respublikası təhsil Problemləri İnstitutunun nüfuzlu dilçi-metodistlərini dəvət etməklə şagirdlərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi peşsinə olan istəyi qüvvətləndirmək. Bu kontekstdə məktəbdə təhsil alan şagirdlərin 600-dən yuxarı bal toplamasına çalışmaq, həm də onları daha çox ADPU-nun Filologiya fakültəsində təhsil almağa yönəltmək (ilboyu);

– ən yaxşı şagird və tələbə yazısını Respublika mətbuatında çap etdirmək, həm də bu tip yazıları internet səhifələrində, ən azı Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasını kafedrasının ADPU üzrə portalında yerləşdirmək

(ilboyu);

– kafedrada fəaliyyət göstərən dosent və professorların orta məktəbdə açıq dərslərini təşkil etmək (ildə 2 dəfədən az olmayaraq);

– 7 №-li orta məktəb üzrə inşa yazı müsabiqəsini təşkil edərək qalibləri mükafatlandırmaq (ildə iki dəfə);

– X-XI siniflərdə təhsil alan əlaçı şagirdlərin kafedrada fəaliyyət göstərən nüfuzlu professorların dərslərində iştirakını təmin etmək;

– kafedra və 7 №-li orta məktəbin qabaqcıl müəllimləri ilə birlikdə proqram və metodik göstərişlərin hazırlanmasına, eləcə də orta məktəb dərslərinin yazılmasına nail olmaq. Digər tərəfdən, bu tip işləri ciddi şəkildə ekspertizadan keçirmək;

– Azərbaycan dili ilə bağlı ADPU-da keçirilməsi nəzərdə tutulan Respublika və Beynəlxalq konfranslarda 7 №-li orta məktəbin qabaqcıl müəllimləri və əlaçı şagirdlərinin iştirakını təmin etmək;

– əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbə və magistrantların orta məktəbdə sınaq dərslərini təşkil etmək və bu tip dərsləri pedaqoji praktika ilə uyğunlaşdırmaq (ilboyu);

– 7 №-li orta məktəbin Azərbaycan dili müəllimlərinə Azərbaycan dilinin incəliklərini həm də digər fənlərin inteqrasiyası kontekstində öyrətməyin mümkünlüyünü izah etməli (ilboyu);

– Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının əməkdaşları 7 №-li orta məktəbin şagirdlərinə daim aşılmalıdırlar ki, Azərbaycan dili “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!” tipli ifadələrlə zəngin olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilidir, Nəsiminin, Füzulinin, Səməd Vurğunun dilidir. Digər tərəfdən, alimlərimiz

şagirdlərə çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin belə bir fikrini təlqin etməlidirlər: “ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək – uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi öyrətmək kimi bir şeydir”.

– orta məktəbin (7 №-li orta məktəb nəzərdə tutulur) V-XI sinif şagirdləri arasında şeir müsabiqəsinin təşkili və qaliblərin mükafatlandırılması (ildə bir dəfə);

– kafedra üzvləri və orta məktəbin Azərbaycan dili müəllimlərinin bilavasitə iştirakı ilə “Azərbaycan dilinin tədrisi, tədqiqi və təbliği” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransını keçirmək (hər tədris ilində bir dəfə);

– orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kabinetini Azərbaycan dilçiliyi və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ilə bağlı ən zəruri ədəbiyyatlarla, eyni zamanda görkəmli dilçilər və dilçi-metodistlərin portretləri ilə təmin etmək;

– kafedradakı kitabxanadan orta məktəbin qabaqcıl müəllimləri və əlaçı şagirdlərinin istifadə etmələrinə şərait yaratmaq (ilboyu);

– orta məktəbdə görkəmli dilçi və dilçi-metodistlərin əsərlərinin sərgisini təşkil etmək (hər tədris ilində bir dəfə);

– kafedranın elektron poçtuna orta məktəbin hər bir müəlliminin göndərəcəyi məktuba həmin gün, həm də əsaslandırılmış cavabların verilməsinə nail olmaq;

– orta məktəbdə istifadə olunan Azərbaycan dili dərsliklərinin müzakirəsini keçirmək (ildə bir dəfə);

– Filologiya fakültəsinin IV tədris ili üzrə ən yaxşı qrupunun pedaqoji praktikasını məhz 7 №-li məktəbdə təşkil etməli (haşiyə: bu, ADPU-nun büdcəsinə müəyyən qədər müsbət təsir edə bilər);

– pedaqoji praktikanın yekunlarına dair konfrans

keçirməli:

– orta məktəbdəki Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin ixtisasartırmasını Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı və onun tədrisi metodikası kafedraları tərəfindən reallaşdırmalı (haşiyə: bu da ADPU büdcəsi üçün faydalı ola bilər);

–7 №-li orta məktəbin bazasında Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənləri üzrə ödənişli əsaslarla kursların təşkili və bu kurslara həm kafedranın, həm də orta məktəbin ən səviyyəli müəllimlərinin cəlb edilməsi (ilboyu). Bu, indiki bazar iqtisadiyyatı dövründə ADPU büdcəsini kifayət qədər artırmağa bilər;

–tədris rus dilində olan siniflərdə Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəməyən şagirdlərin müəyyənləşdirilməsi və onların dilçi-metodistlərin nəzarəti altında fəallaşdırılması (bu tip şagirdlərin Azərbaycan dilini mənimsəmə dinamikası izlənilməli).

Belə hesab edirik ki, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əməl olunarsa, sözün həqiqi mənasında, Azərbaycan dili üzrə əsl müəllim və tədqiqatçı formalaşdırmaq olar.

ALİM, PEDAQOQ

Abdulla Oruc oğlu Mehrabov antroponimik modelin linqvistik təhlili göstərir ki, modeldəki vahidlərin hər biri müsbət anlamlıdır. Dəqiq desək, Abdulla – Allahın qulu (Məhəmməd peyğəmbərin atasının adı), Oruc – müsəlmanlığın beş əsas şərtlərindən biri, yəni ramazan (orucluq) ayında müsəlmanların günçixandan günbatana qədər heç bir şey yeyib-içməməsi, Mehrab – məsciddə namaz guşəsi mənasındadır. Hər üç antroponimik vahidin apelyativi dini məzmun daşıma funksiyasına görə eyni semantik sahəyə daxil olur, məna baxımından biri digərini tamamlayır, həm də mehrabovlar nəslindən olan Abdulla müəllimin kimliyini, soykökünə bağlılığını təsdiqləyən ilkin atributlar kimi çıxış edir.

Abdulla müəllim 70 ildir ki, həmin antroponimik modelə tanınır. İndi bu adın yayılma arealı təkcə Borçalını və Azərbaycanı yox, MDB məkanını, Avropanı və Amerikanı əhatə edir. Burada xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir ki, Abdulla müəllim Nyu-York Elmlər Akademiyası, Beynəlxalq Ekoenergetika Akademiyası və Rusiya Təhsil Akademiyasının akademikidir. Onun bu cür nüfuzlu qurumlara gedən şərəfli yolu isə dünyalar qədər sevdiyi Saraçlı kəndindən başlanır. Abdulla müəllim Saraçlıda elmlərin sirlərini öyrənib, orta məktəbi qızıl medalla qurtarıb, qədim oğuz yurdu Borçalının tarixi, etnoqrafiyası, folkloru və coğrafi koordinatlarını mənimsəyib, ən əsası isə türkün böyük sənətkarı Aşıq Hüseyn Saraçlının sazındakı möcüzəni, səsindəki ecazkarlığı qan yaddaşına, təfəkkürünə ötürə bilib. Yeri gəlmişkən, “at

ayağı iti, ozan dili çevik olur” atalar sözünə söykənən Aşıq Hüseyn Saraçlı müqəddəs sazı, Abdulla Mehrabov isə sanballı əsərləri ilə Saraçlını və bütövlükdə Borçalını məşhurlaşdırıb.

A.Mehrabov 9 monoqrafiyanın, 8 dərslik və dərs vəsaitinin, 41 metodik vəsaitin, 14 ixtiranın, 400-dən artıq məqalənin müəllifidir, onun elmi rəhbərliyi ilə 12 nəfər elmlər doktoru, 29 nəfər elmlər namizədi hazırlanıb. O, bu keyfiyyətlərinə, xüsusən də 1983-cü ildə müdafiə etdiyi “Mürəkkəb həndəsi formalı konstruksiyalarda istilik ötürülməsinin problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasına görə dünyanın ən nüfuzlu alimləri ilə bir sırada durur. Abdulla müəllimin elmi yaradıcılığındakı zənginlik pedaqoji fəaliyyətində də qabarıq şəkildə görünür. Belə ki, o, Azərbaycan Politexnik İnstitutu, Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutu və digər ali məktəblərdə müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri, Azərbaycan Xalq Təhsili nazirinin müavini (1989-1992), eləcə də Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutunun rektoru əvəzi və pro-rektoru (1992-2000) vəzifələrində işləmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutuna direktor təyin olunub və hazırda həmin vəzifədə çalışır. Təqdirəlayiq haldır ki, Abdulla Mehrabovun “Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə” (2003), “Pedaqoji texnologiyalar” (2003), “Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri” və s. kimi kitabları da məhz təhsilin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu mənada görkəmli alimin adını Azərbaycanda pedaqogika elminin inkişafında mühüm rol oynamış F.Köçərli, R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov kimi məşhur şəxsiyyətlərin cərgəsinə daxil etmək olar. F.Rüstəmov maarifpərvər ziyalılar barədə yazır: “Sələflərinin və klassik pedaqoji

irsin, xalq pedaqogikasının mütərəqqi ideyalarını mənimsəyərək pedaqoji sistem yaratmış, Azərbaycan pedaqoji fikrinin klassikləri səviyyəsinə yüksəlmişlər”. Bu qeydlər sanki A.Mehrabovun pedaqoji konsepsiyaları üçün deyilib, onların ümumiləşdirilmiş forması kimi çıxış edir. Görkəmli alimin Azərbaycan pedaqoji fikir tarixindəki rolu da məhz həmin müstəvidə araşdırılmalıdır.

A.Mehrabov imzası mənə XX əsrin 80-ci illərindən tanışdır. Hətta 1991-ci ildə çap etdirdiyim “Borçalı uçurumu” adlı məqalədə onun adını xüsusi olaraq vurğulamışdım: “...Əgər Borçalıda Milli qurum olsa idi, yəqin ki, onun müstəqil ali məktəbi, elmi-tədqiqat institutları da olardı. Və təbii ki, Camal Mustafayev, Pənah Xəlilov, Abbas Hacıyev, Cəlal Abdullayev, Abdulla Mehrabov, Zahid Qaralov kimi tanınmış elm adamları da məhz həmin elm və təhsil ocaqlarında çalışardılar” (“Yurddaş” qəzeti, 23 may, 1991-ci il). Abdulla müəllimlə şəxsi tanışlığım isə onun sədrlik etdiyi pedaqoji elmlər üzrə dissertasiya şurasına üzv qəbul olunduğum dövrə – 2007-ci ilin iyuluna təsadüf edir. Açığını deyim ki, bu tanışlıq A.Mehrabovun şəxsiyyəti, elmi-pedaqoji fəaliyyəti barədə olan təəssüratlarımı bir az da dolğunlaşdırdı. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

A.Mehrabov pedaqoji elmlər üzrə dissertasiya şurasının iclaslarına sədrlik edərkən sözün əsl mənasında elmlər doktoru, professor, akademik kimi çıxış edir, ali instinkt sahibi olduğunu təsdiqləyir;

Abdulla müəllim sadə və təvazökar, səbirli və təmkinlidir. Dissertasiya şurasının iclaslarında şura üzvlərini, opponətləri, iddiaçını, hətta qonaqları belə dinləməyi bacarır, onların hər birinin çıxışına hörmətlə yanaşır. Məsuliyyətli, qəti və tələbkar olduğuna görə ən

gərgin anlarda da demokratikliyi qoruya bilir;

İxtisasçı fizik olsa da, tarix, etnoqrafiya, psixologiya, dilçilik, hüquqşünaslıq kimi elm sahələrinə dair yeni və orijinal fikirlər söyləyir. Bu mənada o, ensiklopedik bilik sahibi kimi dəyərləndirilə bilər;

Abdulla müəllimin nitqi gözəl, səlis, aydın və məntiqlidir. Konkret desək, o, bütün parametrlərinə görə natiqdir və bu cür keyfiyyətlərinə görə onun adı N.Nərimanov, S.Vurğun, M.Rəfili, xüsusən də mühazirələrini sevə-sevə dinlədiyim İ.Şıxlı kimi natiqlər cərgəsində verilə bilər;

Görkəmli alim Azərbaycan təhsil sisteminin yəni-dən qurulması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində yalnız nəzəri fikirlər söyləməklə kifayətlənmir, həm də onun tətbiqi yollarını müəyyənləşdirir;

A.Mehrabov bərk cisimləri, mayələrin istilik xassələrini yüksək temperatur və təzyiqlərdə tədqiq etmək üçün dinamik üsulların elmi əsaslarını yaradan ilk tədqiqatçıdır. O, bu sahədəki araşdırmalarını uğurla davam etdirməkdədir.

Görkəmli alimi – türk oğlu Abdulla Mehrabovu 70 illik yubileyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona yeni-yeni uğurlar arzulayıram.

2008

GÖRKƏMLİ DİLÇİ-METODİST

Elm və mədəniyyət tariximizdə bütün mənalı ömrünü Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisinə həsr etmiş şəxsiyyətlərə az təsadüf olunur. Məsələn, Mirzə Kazım bəy, Bəkir Çobanzadə, Muxtar Hüseynzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə kimi alimlərimiz Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərini tədqiq etməklə yanaşı, onun tədrisi metodikasının əsaslarını, təməl daşlarını da yaradıblar, dilimizi həmkarlarından daha yaxşı tədris və təbliğ ediblər. Mübaliğəsiz deyirik ki, pedaqoji elmlər doktoru, professor Bəşir Əhmədov həmin böyük şəxsiyyətlərin ən layiqli davamçılarından biri idi.

Bəşir müəllimin qısa tərcümeyi-halı aydın şəkildə göstərir ki, o, bu zirvəyə təhsil pillələrini yüksək nəticələrlə başa vurmaqla çatıb. Daha dəqiqi, Tovuz rayonunun Alakol kəndində 7-ci sinfi (1947), Gədəbəy rayonunun Qoşabulaq kəndində orta məktəbi (1950), Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsini uğurla bitirmiş (1955), 1961-ci ildə Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə namizədlik (fəlsəfə doktoru), 1967-ci ildə isə pedaqoji elmlər doktoru dərəcəsi almışdır (elmi məsləhətçisi prof. Ə.Abdullayev olub). Ən əsası isə Bəşir Əhmədov dilçilik və pedaqogikaya dair bütün sanballı mənbələri dərinləndirərək mənimsəyərək yüksək intellektli bir ziyalı kimi formalaşmışdır. Bu da, hər şeydən əvvəl, elmdə yeni söz demək üçün ona geniş imkanlar vermişdir. Burada bir faktı xatırlatmaq yerinə düşür: Geniş erudisiyalı prof. B.Əhmədovun “Pedaqogikadan mühazirələr” (prof. A.Rzayevlə

birgə yazıb) adlı kitabı otuz ildir ki, tələbə və müəllimlərin stolüstü kitabına çevrilib.

Prof. Bəşir Əhmədovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti, eyni zamanda insanlığı, ziyalılığı ilə bağlı qalın-qalın kitablar yazmaq olar. Biz isə burada onun bəzi keyfiyyətlərini səciyyələndirməklə kifayətlənirik:

– Bəşir Əhmədov yeganə dilçi-metodistimizdir ki, əsərləri A.Tekiçov, M.Danilov, Y.K.Babanski, N.D.Nikandrov kimi akademiklər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib;

– Azərbaycan dili vahidlərinin tədqiqi və tədrisi ilə bağlı əsərlərində ən kiçik detalın belə rolu və funksiyası arqumentləşdirilib;

– etimologiyaya dair araşdırmaları daha çox tarixi-lingvistik müstəvidə aparıldığı üçün elmi və inandırıcıdır;

– dilçi-metodist alimlərimizin daha kamil yetişməsi üçün bütün varlığı ilə çalışıb;

– “Azərbaycan Respublikası Təhsil Konsepsiyasının” (1990) alternativ variantının müəllifi olub, təhsil siyasətimizin reallaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərib;

– ümumtürk ədəbiyyatını dərinləndirirdi, şifahi ədəbiyyatımız isə bütövlükdə onun ruhuna hopmuşdu, sazın, sözün vurğunu idi, “Dilqəmi”, “Ruhani” kimi aşıq havalarını saatlarla dinləyirdi...;

– təfəkkürü işıqlı, məntiqi iti, nitqi aydın və səlis, həm də kəsərli di. Bu mənada o, ustad yazığımız İsmayıl Şıxlını xatırladırdı;

– tənqidi yazılarında hər şeyi saf-çürük edər, fikirlərini tutarlı faktlarla arqumentləşdirirdi. Digər tərəfdən, ədalətli olduğu üçün tək-cə tənqid etmək yox, həm də tənqid olunmaqdan çəkinməzdi;

– xeyirxahlıq və humanistliyini heç kəsdən əsirgə-

məzdi... Yeri gəlmişkən, 1996-cı ildə nəşr etdirdiyim “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” kitabının dərs vəsaiti deyil, monoqrafiya olması həmin dövrdə AAK-ın eksperti olmuş prof. Bəşir Əhmədovun rəyi ilə təsdiqlənmişdir;

– “Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” (“Kitabi-Dədə Qorqud”) deyimi ilə silahlanmış Bəşir müəllim sözün həqiqi mənasında çoxlarına yol göstərən, çörək verən kişilərdən olub. Burada bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir: Prof. Bəşir Əhmədovun bu missiyası oğlu İlham Əhmədov tərəfindən uğurla davam etdirilir...

Xalqımızın sevimli oğlu, böyük alim, nurlu insan, prof. Bəşir Əhmədovun əziz xatirəsi mənim də qəlbimdə yaşayır. Ruhu şad olsun!

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA MƏNƏVİ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Oğuzların, daha dəqiqi, Azərbaycan türklərinin sanballı abidəsi “Dədə Qorqud” kitabı” 200 ildir ki, tədqiq və nəşr edilir, başqa dillərə tərcümə olunur. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, ingilis, alman, fransız, rus, ərəb, fars və başqa dillərə tərcümə edilmiş “Kitab” ideya-bədii xüsusiyyətlərinə, türk tarixi, etnoqrafiyası, musiqisi və ümumən mədəniyyətinin ən səciyyəvi cəhətlərini özündə ehtiva etdiyinə görə dünyanın ən nüfuzlu alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Cəmi 154 səhifədən ibarət “Dədə Qorqud kitabı” dünya ədəbiyyatının ən parlaq inciləri ilə bir sırada durur, bu gün də türk və Avropa alimləri tərəfindən tədqiq olunur. Burada bir cəhəti xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir: bu vaxta qədərki araşdırmalarda “Kitab” daha çox dilçilik, folklorşünaslıq, tarix, etnoqrafiya və sosiologiya kimi elmlər müstəvisində öyrənilmişdir.

“Kitab”ın pedaqoji mahiyyətinin üzə çıxarılması, onun pedaqoji fikir tariximizdəki mövqeyi və digər məsələlər, demək olar ki, araşdırmalardan kənar qalmışdır. Bu mənada Pərişan Həsənovanın təqdim etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri” (2012) adlı dissertasiya bütün parametrlərinə görə aktual və orijinal görünür. Müəllif əsərin elmi yeniliyindən bəhs edərkən göstərir: “Tədqiqatın elmi yeniliyi dastanın etnosisteminin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmaqla dastanda üzə çıxarılan mənəvi keyfiyyətlərin pedaqoji tərbiyə sistemində yeri, onların sonrakı

nəsillərə ötürülməsinin zəruriliyi və əhəmiyyətinin əsaslandırılmasından ibarətdir”. Bu detalların hər biri dissertasiyanın fəsil və bölmələrində konkret faktlarla arqumentləşdirilir ki, bu da müəllifin təkcə “Kitab”a yox, ümumən qədim türk ədəbiyyatı və tarixinə dərinləndən bələd olduğunu, eyni zamanda pedaqogikanın nəzəri müddəalarını “Kitab”a zərgər dəqiqliyi ilə tətbiq etdiyini təsdiq edir.

Giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət dissertasiyanın hər səhifəsindən bəlli olur ki, müəllif problemi dərinləndən mənimsəyib, fəsil və yarımfəsillər arasındakı ardıcılıq, məntiqi əlaqəni ustalıqla yaradıb.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsərin fəsil və yarımfəsilləri bir-birini tamamlayır. İlk olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin meydana çıxdığı tarixi şərait və Oğuzlar problemi” adlı birinci yarımfəsildə diqqət yetirək. Pərişan Həsənova “Kitab”ın etnopedaqoji abidə kimi qavranılmasını araşdırarkən, dastanın ilk dəfə elm aləminə bəlli olması, ayrı-ayrı boyların hələ XIX əsrdə bir sıra dillərə tərcümə edilməsi, müxtəlif nüsxələrdən ibarət dastanın müqayisəli təhlili kimi məsələlərə münasibət bildirir, fikirlərini N.F.Dits, V.Bartold, M.Ergin, S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov kimi alimlərin tədqiqatları kontekstində təqdim etməyə çalışır. Açıqını deyək ki, müəllifin bu tip izahları təkcə pedaqogika yox, həm də dilçilik, folklorşünaslıq, tarix və etnoqrafiya baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllifi bu cür araşdırma aparmağa sövq edən isə məhz qarşıya qoyduğu problemin bir neçə sahə ilə sıx bağlılığıdır. Bu mənada əsərdə tez-tez təkrarlanan “...dastan qədim tarixə malik türk xalqlarının ulu keçmişini, etnopedaqogikasını, folklorunu, milli mənəviyyatını, etnoqrafiyasını və s. əks

etdirən sənət abidəsidir” kimi fikirlər təbii qarşılır. Yeri gəlmişkən, hər hansı bir mövzunu bir neçə elmin sintezi kontekstində araşdıran tədqiqatçı xüsusi intellekt sahibi olmalıdır ki, problemi asanlıqla həll edə bilsin. P.Həsənova məhz bu tip tədqiqatçıları xatırladır.

“Tədqiqatçılar ”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri haqqında” adlanan ikinci yarımfəsildə iddiaçı Ə.Həşimov, A.Səmədov, Ə.Ağayev, Y.Talıbov, Y.Hüseynzadə, X.Əlimirzəyev kimi alimlərin “Dədə Qorqud kitabı” ilə bağlı tədqiqatlarında xalqın mənəviyyatı və mənəvi tərbiyə məsələlərinin qabarıq şəkildə verildiyini müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir. Əksinə, bu problemlə bağlı onların dediklərini saf-çürük edir, mövzuya təkcə sinxronik deyil, həm də diaxronik prizmadan yanaşır. Bu da müəllifə “Kitab”dakı mənəvi tərbiyə məsələlərini daha dərindən araşdırmağa imkan vermişdir.

Əsərin birinci fəslinin üçüncü yarımfəsli belə adlanır: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pedaqoji ideyaların müasirlik çalarları. Valideyn-övlad məhəbbəti, ər-arvad məhəbbəti, ailə səmimiyyəti, xüsusən də el-obaya, doğma torpağa məhəbbət kimi məsələlər “Kitab”da poetik şəkildə ifadə olunmuşdur. Müəllif bu detalların hər birini tərbiyə məsələləri müstəvisində araşdırarkən, onların müasir həyatımızla bağlılıq dərəcəsini konkret faktlarla əsaslandırır. Məsələn, Oğula olan dərin məhəbbətdən bəhs olunarkən aşağıdakı parça təqdim olunur:

Oğul! Oğul! Ay oğul!
Qaza bənzər qızımın-gəlinimin çiçəyi oğul!
Doqquz ay dar qarnımda götürdüyüm oğul!
Dolması beşikdə bələdiyim oğul!

Bu parçanın mühüm tərbiyəvi təsirə malik olması, ən əsası isə bu gün də müasirliyini itirməməsi konkret faktlarla əsaslandırılır.

“Kitab”da elə bir boy yoxdur ki, orada ağıl, bilik və bacarıq yüksək şəkildə dəyərləndirilməsin. Bu mənada P.Həsənova “Kitab”dakı “Bildiyini unutmasa ağıl yaxşıdır”, “Oğuzlarda dörd igid üzörtüyü ilə gəzirdi: biri Qanturalı, biri Qaraçəkir və oğlu Qırxqınıq, biri də Boz ayğırılı Beyrək idi” və s. kimi parçalarda fiziki qüvvə ilə ağılın sintezinin bədii şəkildə ifadə olunduğunu qeyd etməklə bərabər, onu müasir müstəviyə keçirir: “Bu gün Azərbaycanda insanın hərtərəfli inkişafı, maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsi, dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Ölkə başçısının insan amilinə yüksək səviyyədə önəm verməsi, ağıllı, savadlı idarəetmə, təşkilati, eləcə də təlim-tərbiyə işinə cəlb olunması cəmiyyətdə sağlam mənəvi mühit yaradır. Bu da öz növbəsində cəmiyyətin inkişafına təkan verir”. Bu qeydlər “Kitab”dakı mənəvi tərbiyə məsələlərinin hər zaman aktual və yeni olduğunu bir daha təsdiq edir. Əsərin “Kitabi-Dədə Qorqud”da mənəvi tərbiyə məsələlərinin inikasını adlanan ikinci fəslə birbaşa tərbiyə məsələlərinə həsr olunub. Bu fəslin ilk yarımfəslə “Kitab”dakı vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərini əhatə edir. Müəllif “Kitab”da vətənpərvərlik motivlərinin Bayandır xan, Qazan xan, Bamsı Beyrək və digər Oğuz qəhrəmanlarında daha çox müşahidə olunduğunu, eləcə də döyüşə hazırlıq, ana Vətənin müdafiəsi kimi məsələlərə boyların hər birində təsadüf edildiyini göstərir. Bu cür detalların hər birini müasir həyatımızla əlaqələndirmə P.Həsənovanın uğurlarından biri kimi dəyərləndirilə bilər. Bu mənada müəllifin “Oğuzlarda gənclərin vətənpərvərlik hissinin, mənəvi

dünyasının zənginləşdirilməsində cəmiyyətin aparıcı şəxslərinin nümunəsi də əsas rol oynayırdı. Onu da qeyd etməliyik ki, xalqımızın genetik kodunda yer tutan vətənpərvərlik hissi zaman-zaman qəhrəmanların, fədakar insanların yetişməsinə zəmin yaratmışdır” - kimi fikirləri bütün parametrlərinə görə inandırıcıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud»da yoldaşlıq, dostluq və sədaqət tərbiyəsi” məsələləri ikinci fəslin ikinci yarımfəslində təhlil süzgəcindən keçirilir. Müəllif yoldaşlıq, dostluq, sədaqət, etibarlıq, əxlaq, namus, qeyrət kimi məsələləri Qazan xan, Beyrək, Dirsə xanın xatunu və digər obrazlar müstəvisində şərh edir, daha dəqiqi, bu tip obrazların mənəvi keyfiyyətlərinin pedaqoji təhlilini verir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəsli belə adlanır: “Mənəvi keyfiyyətlər olan yaxşılıq, xeyirxahlıq, düzlük və doğruluq tərbiyəsi”. “Kitab”ın istər “Müqəddimə”sində, istərsə də boylarında bu keyfiyyətlərin poetik şəkildə ifadəsinə tez-tez rast gəlinir. Bu mənada mənəvi tərbiyəni həm də məhz bu cür detallar üzrə araşdıran müəllifin irəli sürdüyü müddəalar inandırıcı görünür: “...Tanrıdan aldığı qüvvət, atasına olan sonsuz məhəbbət, Yeynəyin qoluna güc, iradəsinə möhkəmlik və mənlik verir. Yeynək atasını dustaqlıqdan xilas edir, azadlığa qovuşdurur“.

“Kitab”da böyüyə, ata-anaya, qardaşa, müdrik şəxslərə hörmət və məhəbbət qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Dədə Qorqud müdrikliyi “Müqəddimə” qarışıq hər bir boyda mərkəzi xətdə dayanır. Bu mənada ikinci fəslin dördüncü yarımfəslinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında böyüyə, ata-anaya, qardaşa, müdrik şəxslərə hörmət tərbiyəsi” adlandırılması təbii qarşılanır. P.Həsənova Oğuz cəmiyyətinin ağsaqqalı Dədə Qorquda xüsusi hörmət və ehtiram

bəslənildiyini, Dədə Qorqud müdrikliyini, oğuzların ağ-saqqallığa, insanın ağıl və düşüncəsinə, mənəvi keyfiyyətlərə dəyər verdiklərini konkret faktlarla əsaslandırır, valideynlərə, xüsusən də anaya göstərilən ehtiramı “Ana haqqı – Tanrı haqqı” –deyimi kontekstində şərh edir.

Dissertasiyada bir sıra qüsurlar da müşahidə olunur:

– səh.49-da müəllif Oğuz igidlərinin ağıllı olmasından, ağılı yüksək qiymətləndirməsindən bəhs edir və “Dir-sə xan oğlu Buğac xan boy”undan böyük bir parça verir. Qanturalının dilində işlənmiş “Bu dünyayı ərənlər əqllə bulmuşlar”deyiminə isə münasibət bildirmir. Halbuki bu məsələ daha çox həmin deyim kontekstində izah olunmalı idi;

– “Kitab”da «Qarşı yatan uca dağını aşmağa gəlmişəm» misrası ilə başlanan parçaya iddiaçının münasibəti belədir: “...müasir ailələrimiz üçün səciyyəvi olmayan, amma əcdadlarımızın elçilik adət-ənənələrində özünə təməl qazanmış bir müraciətlə də rastlaşırıq”. Birincisi, elçilik müasir ailələrimiz baxımından da səciyyəvidir. İkincisi, həmin parça müasir etnoqrafiyamızda nisbətən dəyişilmiş şəkildə mühafizə olunmaqdadır (Al almağa gəlmişik...Gəlin aparmağa gəlmişik. Dirəyinizi qoparmağa gəlmişik...);

– əsərdə sədaqət tərbiyəsindən geniş şəkildə bəhs olunsada, Beyrəyin dilindən verilmiş “Mən Qazanın nemətindən çox yemişəm, Bilməzsəm gözümə tursun!” misraları ilə başlanan parçaya münasibət bildirilmir. Halbuki sədaqətli olma tərbiyəsi məhz həmin parçada daha qabarıq şəkildə ifadə olunur. P.Həsənovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri adlı əsəri təkcə pedaqogikamız yox, həm də qorqudşünaslığımız baxımından dəyərlidir.

DİLÇİLİKLƏ PEDAQOĞİKANI QOVUŞDURARDI

İsmayıl müəllim Tovuz rayonunda doğulmuşdu, Azərbaycanımızın hər guşəsini, hər daşını özünə Vətən bilirdi, erməni işğalı altında inildəyən Qarabağ dərdini bütün dərd-bələlardan üstün hesab edirdi, elə bu dərdlə də dünyadan köç etdi...

Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun) filologiya fakültəsini bitirmişdi. Türkologiyanın, eyni zamanda dünya dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığının ən incə detallarını Mir Cəlal, Muxtar Hüseynzadə, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev kimi alimlərdən öyrənmişdi...

Əmək fəaliyyətinə API-də (indiki ADPU-da) başlamışdı. Laborantlıqdan dosent vəzifəsinə qədər yüksəlmiş, İsmayıl Şıxlı, Feyzulla Qasımzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə kimi görkəmli alimlərlə çiyin-çiyinə işləmiş, müəllimlik peşəsinin sirlərini, ən əsası isə həyat dərslərini onlardan öyrənmişdi...

Bütün varlığı ilə filoloq mütəxəssis olsa da, namizədlik dissertasiyası mövzusunun Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından götürmüşdü. Ağamməd Abdullayev, Əziz Əfəndizadə, Həsən Balıyev, Bəşir Əhmədov kimi dilçi-metodistlərin əsərləri ilə silahlanaraq pedaqoji elmlər namizədi (fəlsəfə doktoru) alimlik dərəcəsi almışdı. Açığını deyək ki, İsmayıl müəllim bu alimlərin ən layiqli davamçılarından biri idi...;

İsmayıl qağa! (ona bu cür müraciət edərdim). Bu gün sənin ruhunla danışıq, olub-keçənləri xatırlayıram, alimliyi, kişiliyi, ağsaqqallığı, ən əsası isə ziyalılığını unuda bilmirəm. Burada bir məqamı xatırlatmaq lazım

gəlir: Əbədiyyətə qovuşmuş şair dostum Mətləb Nağı mənə həsr etdiyi “Ay Əzizxan, di uzatma, dur gedək” misrası ilə başlanan “Gözləyir” şeirində sənin də obrazını məharətlə yaratmışdı:

Nə böyüyük, nə balaca – sən deyən...
Quzu kəsim, sən xoşlayan, sən yeyən,
Mən alanam, Sultan içən, sən yeyən,
İsmayıl da keçməz, bizi gözləyir.

Qağa! Sən bu şeiri ilk dəfə oxuyanda, öz obrazının kiçik bir detalını görəndə, bir az xəyala daldın, sonra isə yarızarafat dedin: “İsmayıl da keçməz, bizi gözləyir” – misrasındakı “İsmayıl” tam başqa bir adamın adıdır”. Biz gülüşsək də, sən təmkinini pozmadın... Yeri gəlmişkən, burada sənin Mətləb Nağı poeziyasına dərin-dən bələdlisin, vurğunluğun yada düşür. Sən M.Nağının qələmindən çıxan şeirlərin, demək olar ki, hamısını əzbərdən bilirdin, onun hər bir misrasının bədii-estetik dəyərini qiymətləndirməyi hamıdan yaxşı bacarırdın. M.Nağı poeziyası barədə yazdığın “Ömürdü yaşadım, taledi durdum” adlı məqaləndə deyirsən: “...Mətləb Nağı irsinin istədiyim cəhətinin araşdırılması üçün mövzu da seçirdim, təxmini plan da cızırdım, lakin kitablardakı şeirlərin bədii sehri məni ovsunlayır, bir şeiri bir neçə dəfə dalbadal oxuyub əzbərləməklə vəzifəmi yerinə yetirmiş sanır, bədii-poetik təhlilini mücərrəd gələcəyə saxlayırdım...” İsmayıl, sən bu arzunu M.Nağı dünyasını dəyişəndən sonra yerinə yetirdin, onun haqqında ən sanballı tənqidi məqaləni yazdın. Həmin yazıdan bircə fikrini xatırlatmaqla kifayətlənirəm: “...Mirzə Cəlil və Sabir yaradıcılığını dərin-dən sevən Mətləb Nağının həmin

dahilər kimi ifşaçı olması, tənqid yolu ilə vətəndaşlarını reallığı görməyə çağırması təbii görünməlidir. Sözün ucuzlaşdığını, bədii-emosional və mənəvi tərbiyəyə təsir qüvvəsini itirdiyini Mətləb hamıdan – heç olmasa hazırda yazan həmkarlarından – daha aydın görürdü...”. İndi hər ikiniz haqq dünyasındasınız, hər ikiniz əbədiyaşarlıq qazanmışınız, hər ikinizin ruhunuz şad olsun!!!

İsmayıl müəllim bir insan, bir alim, bir ziyalı kimi çox böyük idi. Bu mənada mənəvi dünyasının zənginliyindən qalın-qalın kitablar yazmaq olar. Mən isə onun bəzi cəhətlərini qeyd etməklə kifayətlənirəm:

– dilçiliyin bütün sahələrinə dərindən bələd idi. Eyni zamanda bu sahədəki bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirməyi də unutmurdu;

– çoxlarından fərqli olaraq müasir Azərbaycan dili ilə bağlı məsələlərə tarixi-lingvistik müstəvidə yanaşdığı üçün daha dolğun və dəqiq fikirlər söyləyərdi;

– dilçiliklə pedaqogikanı ustalıqla qovuşdurmağı bacarırdı. O, bu müstəvidə Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov kimi dilçi-metodistləri xatırladı;

– bir neçə dərs vəsaiti, proqram, çoxsaylı məqalələr müəllifi kimi şöhrət qazanmışdı. Məqalələrində orfoqrafiya məsələləri qabarıqlığı ilə seçilirdi;

– təkcə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqogikanı yox, həm də tarix, coğrafiya, fəlsəfə, psixologiya, etnoqrafiya kimi elm sahələrini dərindən mənimsəyərək yüksək intellektli, geniş erudisiyalı bir ziyalı kimi formalaşmışdı;

– dünya və Azərbaycan ədəbiyyatının ən mahir bilicilərindən biri idi. Füzulini, Vaqifi, Mirzə Cəlili, Nazim Hikməti, Şekspiri, Dostoyevskini... eyni dərəcədə sevir, eyni dərəcədə bilirdi;

– şifahi ədəbiyyatımız bütövlükdə ruhuna, canına, qanına hopmuşdu. Aşıq Abbas Tufarqanlıdan, Aşıq Ələsgərdən... saatlarla şeir söyləməkdən yorulmazdı;

– yüksək polemika mədəniyyətinə malik idi. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı maraqlı müzakirələr aparardıq;

– nitq mədəniyyətinin nəzəri məsələlərini dərinləndirirdi, ən əsası isə şifahi və yazılı nitqi çox zəngin idi;

– kitab onun həyatının mənası idi, zəngin kitabxanası isə hamının üzünə açıq idi. Hətta qədim türk dili və tarixinə dair bir neçə kitabını mənə hədiyyə də etmişdi;

– bir repititor kimi yüzlərlə abituriyentə Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrətmişdi. Amma, nədənsə, oğlu Tural qəbul imtahanlarına hazırlaşarkən ona repititorluq etmədi, daha doğrusu, bu məsuliyyətli işi mənə tapşırırdı;

– Azərbaycan dilindən testlər tərtib edərkən ən kiçik detala belə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşırdı. İlk test kitabını hazırlayan müəlliflərdən biri də məhz İsmayıl müəllim idi (Z.Məmmədov, İ.İsmayılov, Ə.Tanrıverdiyev, İ.Abbasov. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan testlər. Bakı, Səda, 1995);

– dilçi-metodist kadrların yüksək səviyyədə hazırlanması və təkmilləşməsi işində köməyini əsirgəməirdi;

– sadə, təvazökar və təmkinli idi. Ən çətin, ən mürəkkəb situasiyalardan itkisiz, ağrısız çıxmağı bacarırdı;

– duzlu-məzəli söhbətləri, incə yumoru ilə hamını heyran edərdi...

İsmayıl qağanın ruhu şad olsun!

2012

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ QRAMMATİK ANLAYIŞLARIN MƏNİMSƏDİLMƏSİ ŞAĞİRDƏLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN MÜHÜM VASİTƏSİ KİMİ

Dissertasiyanın mövzusu, problemin qoyuluşu elədir ki, istər-istəməz ilk olaraq M.V.Lomonosovun qrammatika ilə bağlı söylədikləri yada düşür: “Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir”. Bu fikirlərin davamı olaraq o da vurğulanmalıdır ki, qrammatikasız riyaziyyat, fizika, biologiya və s. kimi elm sahələrini də dərindən mənimsəmək mümkün deyil. Çünki təfəkkürün inkişaf etdirilməsində qrammatikanın rolu əvəzsizdir. Qeyd edək ki, hazırda ibtidai siniflər (I-IV siniflər) üçün Azərbaycan dili üzrə yeni kurikulumlar tətbiq edilir, şagirdlərdə yüksək idrak fəallığı formalaşdırmaq, onların təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək kimi məsələlər ən əsas vəzifələr hesab olunur. Bu mənada Rəhiməxanım Məmmədzadənin təqdim etdiyi “İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili üzrə qrammatik anlayışların mənimsədilməsi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin mühüm vasitəsi kimi” adlı dissertasiya bütün parametrlərinə görə aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. “Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, fərziyyəsi, vəzifələri, elmi və praktik yeniliyi kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə şərh edilir. Burada təkcə onu

qeyd etmək kifayətdir ki, “Tədqiqatın elmi yeniliyi” hissəsində bu tədqiqat “...ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisi metodikasını, xüsusən qramatikanın öyrədilməsi məsələlərini təkmilləşdirəcək, bütövlükdə Azərbaycan dili tədrisinin psixoloji əsaslarının zənginləşdirilməsinə töhfə verəcəkdir” - hökmünü verən müəllif haqlıdır. Belə ki, dissertasiyanın ikinci fəslində həmin məsələlərin hər biri tutarlı faktlarla əsaslandırılıb.

Dissertasiyanın birinci fəslə belə adlanır: “Tədqiqatın ümumi məsələləri”. Təqdirəlayiq haldır ki, doktorant tədqiqatın ümumi məsələlərini yarım fəsillər daxilində konkretləşdirir, problemin görünən və görünməyən tərəflərini dəqiqləşdirir, hətta ən mürəkkəb detalları belə izah etməyə çalışır. Həmin yarım fəsillərin ümumi mənzərəsini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

“İdrak fəallığının yüksədilməsi Azərbaycan dili təlimində mühüm problem kimi” adlı birinci yarım fəsildə şagirdlərin təlim prosesinə cəlb olunmasında motivasiyanın rolu, idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üzrə araşdırmaların təmin olunması üçün onun pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərinin şərhinin diqqət mərkəzində saxlanılması, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin məhz ibtidai təhsil səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi kimi məsələlər sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki indiki intellekt dünyasında yaddaşın gücü yox, idrakın əhatə dairəsi daha önəmli hesab olunur.

Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edən müəllif A.B.Tekuçev, M.F.Razumovski, P.A.Ladjenski, A.N.Rəhimov kimi dilçi metodist alimlərin idrak fəaliyyəti ilə bağlı fikirlərinə yaradıcı şəkildə münasibət bildirir. Məsələn, A.V.Tekuçevə istinad edərək göstərir ki,

“Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin məntiqini inkişaf etdirmək prioritetdir və bir sıra fikri əməliyyatlardan istifadə olunması labüddür”. Yaxud Y.Ş.Kərimovun məntiqi təfəkkürlə bağlı fikirlərini əsas götürərək qeyd edir ki, “...məntiqi təfəkkürün qanunlarının nəzərə alınması tədqiqatçının müasir pedaqoji yaradıcılığa yaxından bələd olması, Azərbaycan dili təlimində idrak fəaliyyətinin rolunu dərk etməsi tədqiqatçının bir metodist-alim kimi müasir düşüncə tərzinə malik olmasından xəbər verir”. Bu fikirlər onu deməyə əsas verir ki, dilçi metodistlərin əsərlərini düzgün şərh edən R.Məmmədzadənin özü bir dilçi metodist kimi formalaşmış. Burada müəllifin bir cəhətini xüsusi olaraq qabartmaq lazım gəlir: R.Məmmədzadə bir sıra alimlərin, daha dəqiqi, Y.Talıbov, Ə.Ağayev, İ.İsayev, A.Eminov, M.İsmixanov, L.Qasımoğlu kimi tədqiqatçıların əsərlərini saf-çürük edərkən onların çatışmayan cəhətləri göstərməkdən də çəkinmir. Məsələn, “...bu mövqedə də idrakın məntiqi və yaradıcı mərhələləri nəzərə çarpmır...Lakin yenə də dərslərin təşkili və keçirilməsi barədə müzakirələrdə məntiqi və yaradıcı təfəkkür məsələlərinə toxunulmur...”. Bu cür detallar bir daha təsdiq edir ki, müəllif araşdırma obyektini kimi götürdüyü mövzunun bütün tərəflərinə dərinləndirən bələddir;

“Problemin pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatlarda qoyuluşu” adlanan yarım-fəsildə müəllif idrak fəaliyyətinin spesifik cəhətlərini araşdırarkən ilk olaraq Y.A.Komenski, Y.Y.Russo, V.Y.Belinski kimi böyük şəxsiyyətlərin adlarını çəkir, sonra isə assosiativ psixologiyanın, Vyusburq məktəbini, geştal psixoloqların və psixoloq-bioxevioristlərin idrak fəaliyyətinə münasibətlərini müəyyənləşdirir.

Açıqını deyək ki, bu cür açıqlamalar müəllifə yeni fikirlər yürütməyə imkan yaradıb. Bu baxımdan

“...qrammatik materiallardan idrak fəallığının yüksədilməsi vasitəsi kimi danışılır...təlimə sadəcə səmərəliliyin artırılması prosesi kimi deyil, təfəkkür fəallığının yüksədilməsi vasitəsi kimi baxılmalı, bu proses bilavasitə şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin yüksədilməsinə yönəldilməlidir”,–deyən R. Məmmədžadənin fikirləri olduqca təbii qarşılanır.

İkinci yarımfəsil belə bir başlıq altında təqdim olunur: “Problem baxımından proqram və dərsliklərin təhlili”. Burada proqram və dərsliklər məhz idrak fəallığını yüksəltmək baxımından nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda əldə edilmiş informasiyalar üç istiqamətdə qruplaşdırılır ki, bu da təqdim olunmuş cədvəllərdə aydın şəkildə görünür (proqramdakı bacarıqların nisbəti, ana dilinə aid təlim nəticələrində idrak bacarıqlarının əhatə olunması, idrak fəaliyyətini yüksəltmək baxımından dərsliklərin imkanları). Burada müəllifin arqumentləşdirdiyi yalnız bir fikri xatırlatmaqla kifayətlənmək olar: “Hissi idrakla müqayisədə məntiqi idrakın inkişaf etdirilməsi üçün verilmiş çalışmalar təfəkkür fəallığını təmin etmək baxımından yetərli deyildir”;

I fəslin sonuncu – dördüncü yarımfəslində (Məktəb təcrübəsində vəziyyətin təhlili) üç istiqamət üzrə tədqiqat aparılıb: “Şagirdlərin qrammatik anlayışlarla bağlı idrak fəallığının vəziyyətinin öyrənilməsi”ndən bəhs edən müəllif şagirdlərin analitik fikir söyləməkdə çətinlik çəkdiqlərini müəyyənləşdirir; “problemlə bağlı müşahidə olunmuş dərslərin təhlili”ni verən müəllif belə qənaətə gəlir ki, müəllimlər şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına zəif diqqət yetirirlər; “müəllimlərlə problemə dair keçirilmiş sorğunun nəticələrinin təhlili”ni tutarlı faktlar kontekstində təqdim edən iddiaçı göstərir ki,

müəllimlərin idrak fəaliyyəti barədə anlayışları çox zəifdir. Bütün bunlar – I fəsildəki yarımfəsillərin zəncirvari bağlılığı müəllifə problemin bütün koordinatlarını dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir. Burada xüsusi olaraq qeyd edək ki, dissertasiyanın “qrammatik anlayışları mənimsətməklə ibtidai sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətinin yüksədilməsi” adlı II fəslinin yeni və orijinal görünməsi də məhz I fəsildə müəyyənəşdirilmiş problemlərin sistemli şəkildə tədqiq olunması ilə bağlıdır. “Fonetik anlayışlardan istifadə etməklə idrak fəaliyyətinin yüksədilməsi” adlı yarımfəsildə fonetikanın mahiyyəti və qrammatik anlayış kimi nəzərə alınmasının zəruriliyinə müxtəlif bucaqlardan yanaşılır. “İdrak fəaliyyətinin yüksədilməsində morfoloji anlayışlardan istifadə” məsələlərinə isə daha çox yer verilir. Bu da, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– ibtidai siniflərdə morfoloji anlayışların öyrədilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır;

– şagirdləri ən əsas morfoloji materiallar üzərində işləməyinin konkret yolları göstərilir;

– I-IV siniflərdə tədris olunan morfoloji anlayışların integrativ xarakter daşdığı müəyyənəşdirilir;

– morfoloji anlayışlar daha çox morfoloji çalışma və morfoloji təhlillər kontekstində çatdırılır.

“İdrak fəaliyyətinin yüksədilməsində sintaktik anlayışlara istinad edilməsi” ikinci fəslin sonuncu yarım-fəslidir. Burada ilk olaraq sintaksisə dair anlayışların mənimsədilməsində istifadə olunan ən mühüm metodik müddəalar (təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə...) əsaslandırılır, sonra isə sintaktik imkanlar məhz həmin müstəvidə təqdim olunur. Bu yarımfəsildə “Sintaktik anlayışların idrak fəaliyyətinin yüksədilməsinə təsiri”

ilə bağlı cədvəl verilir ki, bu da dissertasiyanın uğurlu cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Sadə və aydın bir dildə yazılan dissertasiyada elmi üslubun bütün tələbləri gözlənilib. Bu cəhət müəllifin "...biliklərin verilməsi ardıcılığı spiralvari qaydada qurulur. Ümumiyyətlə, cümlə ilə əlaqədar anlayışlar sinifdən-sinfə ardıcıl olaraq genişləndirilir" tipli cümlələrinə qabarıq şəkildə görünür.

Dissertasiyanın ən mühüm cəhətləri "Nəticə" hissəsində ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. 23 səhifədən ibarət olan avtoreferat dissertasiyanı tam əks etdirir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bir sıra qüsurlar da müşahidə olunur:

1) Dissertasiyanın 25-ci səhifəsində I fəslin ikinci yarım fəslə belə bir başlıq altında verilib: "Problemin pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatlarda qoyuluşu". Avtoreferatın 10-cu səhifəsində isə fərqli formada, daha dəqiqi, belə verilib: "Problem baxımından pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatın təhlili";

2) Müəllif dissertasiyanın 92-ci səhifəsində göstərir: "Azərbaycan dili təlimində səs, söz, birləşmə və cümlələrin bir dil vahidi kimi öyrədilməsi zamanı onları mümkün olan tərkib hissələrinə ayrılmaqla analiz etmək, daha sonra uyğun sintezləşdirmə əməliyyatından istifadə etməklə onları birləşdirmək özlüyündə uyğun təfəkkür prosesi tələb edir". Bu cümlənin semantik yükündən belə anlaşılır ki, danışmaq səsini də müəyyən tərkib hissələrinə ayırmaq mümkündür. Bu isə məntiqə ziddir;

3) Dissertasiyada fonetik anlayışların qrammatik anlayışlar kontekstində verilməsini məqbul hesab etmək olmaz;

4) Doktorant 126-cı səhifədə yazır: "Müəllim şa-

girdlərə aşağıdakı plakatda təsvir olunmuş heyvan şəkillərini nümayiş etdirir”. Amma həmin səhifədə heç bir şəkil təqdim olunmayıb, yalnız çərçivə içərisində heyvan adları yazılıb;

5) 158-ci səhifədə “Ədalət getmək istədi, amma bacarmadı” cümləsi sadə yox, mürəkkəb cümlə kimi verilir ki, bu da qeyri-elmidir...

GÖYÇƏDƏN BAŞLAYAN MƏNALI ÖMÜR YOLU

Dostum, qardaşım Fərrux bəy! Əlli yaşın nə tez tamam oldu. Elə bil ki, ilk tanışlığımız otuz iki il əvvələ (1978-ci il) yox, bu günə təsədyf edir. İndi elmlər doktorusan, professorsan, kafedra müdirisən, dekansan, 35 kitab, 400-ə qədər məqalə müəllifisən. Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın (Moskva) həqiqi üzvüsən, əsərlərin Azərbaycan, rus, türk, özbək və s. dillərdə işıq üzü görüb, ən əsası isə onlarca gənci pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru kimi yetişdirərək öz davamçılarını formalaşdırmısan. Fərrux müəllim, heç şübhəsiz ki, bütün bunların təməli Göyçə mahalının Cil kəndi və ADPI-də (ADPU-da) qoyulub. Çünki sən Cil kənd orta məktəbini, həm də ADPI-ni əla qiymətlərlə bitirmisən. Yeri gəlmişkən, ADPI-də Lenin təqaüdü ilə oxumağın bu təməli bir az da qüvvətləndirib. Prof.Fərrux Rüstəmovun elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə bağlı xeyli yazılar yazılıb. Ümidvaram ki, bu tip yazılar cild-cild kitablara çevriləcəkdir. Burada isə bəzi detalları qeyd etməklə kifayətlənirik:

- Fərrux müəllim dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslığı, tarixi, riyaziyyatı və s. elmləri eyni səviyyədə bilir ki, bu da onun məhz pedaqoji fakültəni bitirməsi ilə bağlıdır;

- Pedaqoji elmlər üzrə ən kiçik detallı belə zərgər dəqiqliyi ilə təhlil edən Fərrux Rüstəmovun adı respublikanın bir sıra böyük alimləri sırasında çəkilə bilər;

- Azərbaycan pedaqogika elminin inkişaf tarixini sistemli şəkildə araşdıran, onun müstəqil elm kimi formalaşmasını şərtləndirən genetik səbəbləri müəyyən-

ləşdirən, tərbiyə nəzəriyyəsinin həlli yollarını tarixi-pedaqoji müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirən də məhz F.Rüstəmovdur;

- Yazılı və şifahi ədəbiyyatımızı, tarix və etnoqrafiyamızı dərinlən, söz-sənət adamlarını, xüsusən də ustad aşığı saatlarla dinləməkdən yorulmayan Fərrux Rüstəmov yüksək intellekt sahibidir;

- Fərrux Rüstəmovun nitqi aydın və səlisdir, güclü məntiqə söykənir. Bu mənada onu M.Rəfili, İ.Şıxlı, X.Ulutürk, Ə.Əlizadə, Z.Xəlil kimi natiqlərlə bir cərgədə təqdim edən prof. Nadir Abdullayev haqlıdır;

- Zahirən üzügülər olduğu üçün ilk olaraq belə bir təəssürat yaranır: o, qayğısız, problemsiz insandır. Əslində isə tam əksinədir. Yəni, üzügülər Fərrux Qarabağ, Dərbənd, Borçalı...Qərbi Azərbaycan dərini içində yaşadır, türk babalarının uyuduğu sazlı-sözlü Göyçənin erməni tapdığı altında inildəməsindən söhbət düşəndə için-için ağlayır, bu anlarda o, başqa bir adama çevrilir, özündən asılı olmayaraq Zəlimxan Yaqubun “Göyçə dərdi göyüm-göyüm göynəyən, sızım-sızım sızıldayan yaramdı...” misraları ilə başlayan “Göyçə dərdi” poeməsindən parçalar söyləyir, Göyçəyə qayıdış gününün isə tezliklə reallaşacağını xüsusi olaraq vurğulayır.

Dostum və həmkarım Fərrux! Səni anadan olmağının 50 illiyi münasibətilə təbrik edir və yaradıcılıq uğurları diləyirəm!

2011

LİŖQVİSTİK ŞƏRH İBTİDAİ SİŖİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNİN MÜHÜM VASİTƏSİ KİMİ

Son dövrdə Respublikamızda təhsil sahəsində aparılan məqsədyönlü islahatlar qabaqcıl dünya təcrübəsinə və mütərəqqi pedaqoji ideyalara istinad etməklə onun məzmunu, strukturu, təşkili və idarə olunması məsələlərini əhatə edir. Yeniləşən və gündəngünə inkişaf edən Azərbaycan cəmiyyəti mütərəqqi dünyagörüşə, həyati bacarıqlara yiyələnmiş hərtərəfli şəxsiyyət hazırlığında maraqlıdır və bu ali məqsədin həyata keçirilməsi təhsilin bütün pillələrində, o cümlədən ibtidai məktəb qarşısında duran prioritet vəzifələrdən sayılır. Bu mənada tədris olunan hər bir fənnin, xüsusilə aparıcı mövqeyi ilə seçilən Azərbaycan dili fənninin üzərinə böyük yük düşür.

Təhsilin təlimverici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarına müvafiq olaraq Azərbaycan dili təlimi şagirdlərə ən zəruri dil qaydaları vasitəsilə şifahi və yazılı nitq qabiliyyətləri, vətən, torpaq sevgisi, doğma dilə qayğı hissləri aşılamaqla yanaşı, onların məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına xidmət edir. Metodika bir tətbiqi elm sahəsi kimi bu işin daha səmərəli qurulması yollarını müəyyənləşdirməklə tədrisin canlı və fəal qurulmasını təmin edir. İlahə Əli qızı Orucovanın “Linqvistik şərh ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin səmərəli təşkilinin mühüm vasitəsi kimi” adlı dissertasiya da bu baxımdan aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur.

Araşdırdığı problemin elmi-metodik əhəmiyyətini

və məktəb üçün faydalılığını düzgün dərk edən tədqiqatçı onun mahiyyətini dəqiq şərh edə bilmiş, məktəb üçün faydalı bir əsər ortaya qoymuşdur. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və təcrübə materiallarını əks etdirən əlavələrdən ibarətdir. Girişdə müəllif təhsil sahəsində aparılan islahatlar kontekstindən və müasir pedaqoji yanaşmalardan çıxış edərək mövzunun aktuallığını əsaslandırma bilmişdir. Onun fikrincə, “dil dərslərində linqvistik şərhlərin hansı metodik tələblər əsasında, hansı məzmununda və necə verilməsi məsələsi indiyə qədər açıq qalmışdır ki, onun nəzəri baxımdan öyrənilib praktikada tətbiqi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi hələ də metodik problem kimi qalmaqdadır”. Məhz bu zərurəti dərk edən müəllif problemin həlli yollarını axtarmağa girişmiş və məktəb üçün olduqca lazımı bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, işçi fərziyyəsi, metodoloji əsası, elmi və praktik əhəmiyyəti dəqiq ifadə olunmuşdur.

“Problemin nəzəri-metodik və praktik məsələləri” adlanan birinci fəsil 3 yarım-fəsli əhatə edir. İddiaçı “Linqvistik şərh anlayışının mahiyyəti, pedaqoji-psixoloji əsasları və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu” adlanan birinci yarım-fəsildə klassik və müasir pedaqoqların əsərlərini təhlilə cəlb etməklə ümumdidaktik mahiyyət kəsb edən şərhətmə anlayışı üzərində dayanmış, konkret desək, K.D.Uşinski, Y.K.Babanski, M.A.Danilov, L.V.Zankov, İ.Y.Lerner, M.N.Skatkin kimi tanınmış rus, N.Kazımov, Y.Talıbov, Ə.Ağayev, Ə.Paşayev, F.Rüstəmov kimi Azərbaycan pedaqoqlarının əsərlərini araşdırmaqla təlimin şüurluluq və müstəqillik prinsiplərinin mahiyyətindən irəli gələn bu metodun ana dili tədrisi üçün daha səciyyəvi olan

lingvistik şərh formasında tətbiq edildiyini göstərmişdir. Bundan əlavə, tanınmış psixoloqların təlim prosesinin şagird tərəkürünün inkişafına təsiri ilə bağlı fikirlərinə istinad edərək, ibtidai sinif şagirdlərinin məntiqi tərəkürünün məhsulu olan lingvistik şərlərin psixoloji əsaslarını izah etmişdir. Eyni zamanda metodist alimlərin əsərlərini təhlilə cəlb etməklə problemin tədqiqi vəziyyəti dəyərləndirilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, müəllif ənənəvi proqram və yeni istifadə verilmiş fənn kurikulumunu müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, dərsləklərdə lingvistik şərlərin verilmə imkanlarını üzə çıxarmışdır. Məktəb təcrübəsi araşdırılarkən isə fənn müəllimləri ilə məqsədyönlü sorğu aparılmış və müvafiq testlər vasitəsilə şagirdlərin dil qaydalarını şərh etmə qabiliyyətlərinin real səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu araşdırma müəllifə öz metodik baxışlarını optimal variantda qurmağa əsas vermişdir.

“Azərbaycan dili dərslərinin səmərəli təşkilində lingvistik şərlərdən istifadənin imkanları” adlanan ikinci fəsildə ilk olaraq lingvistik şərhədən istifadəyə verilən metodik tələblər açıqlanır, sonra isə fonetika, leksika və qrammatika ilə bağlı şagird bilik və bacarıqlarının inkişafına təsir səviyyəsi öyrənilir. Dil qaydalarını əks etdirən bu şərlərin şagirdlərin müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə qabiliyyətlərinə istinad edərək özləri tərəfindən verilməsi təlimin başlıca uğuru kimi önə çəkilir. Müəllif irəli sürdüyü mülahizələri eksperiment materialları ilə sübuta yetirməyi bacarmışdır. Daha doğrusu, şagirdlərin dil duyumunun, məntiqi tərəkürünün inkişafına təsiretmə səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir. Nəticələr məqsəd və işçi fərziyyəsinə uyğun ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatçı əyaniliyi göstərmək üçün cədvəllərdən

məqamında istifadə etməyi bacarmışdır. Əlavə hissədə müəyyənləşdirici və yoxlayıcı eksperiment materialları verilmişdir.

Dissertasiyanın dili oxunaqlı və inandırıcıdır. İstifadə olunmuş ədəbiyyatın əksəriyyəti son dövrlərin nəşrləridir və problemlə birbaşa bağlıdır.

GÖRKƏMLİ DİLÇİ, USTAD MÜƏLLİM

Bu günlərdə dostum Məmmədəli Qıpçaq mənə dedi ki, professor Yusif Seyidovla bağlı “Xatirələr” kitabı hazırlanır, sən də bir yazı yaz. Assosiativ olaraq gözlərim önündə görkəmli türkoloqlar Mahmud Kaşğari, Mirzə Kazım bəy, Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Afad Qurbanov, Ağamusa Axundov...bir də Yusif Seyidov canlandı. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki Yusif Seyidov türkologiyamızda nüfuz sahibi olub, dilimizi sevə-sevə tədqiq, tədris və təbliğ edib, yaratdığı kafedra (BDU-dakı “Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası” kafedrası nəzərdə tutulur) və dilçilik məktəbi bu gün də fəaliyyətini davam etdirir.

Prof. Nizami Cəfərov Azərbaycan dilçilərinin ikinci nəsindən bəhs edərkən 30-dan çox görkəmli dilçinin adını çəkir və bu sırada akademik Ağamusa Axundovu lider hesab edir. Maraqlıdır ki, həmin cərgədə Yusif Seyidovun adı Hadi Mirzəzadədən sonra verilir, daha dəqiqi, ikinci nəsil Azərbaycan dilçiləri sırasında dördüncü dilçi kimi təqdim edilir (N.Cəfərov. Böyük alim, yaxud elmdə tarix yaradan şəxsiyyət. 525-ci qəzet, 2 dekabr 2013-cü il). Bu fakt da Yusif Seyidovun nüfuzlu dilçilərimizdən olduğunu arqumentləşdirir.

38 yaşında (1967) professor elmi adını almış Y.Seyidov Türkologiyada sintaksis üzrə ən görkəmli mütəxəssislərdən hesab olunur. Heç şübhəsiz ki, onun bu nüfuzu 1966 və 1992-ci illərdə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” monoqrafiyasına görədir. Amma bunu da qeyd edək ki, Y.Seyidovun çap etdirdiyi 30-dan

çox kitab (monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitləri) və 200-dən çox məqalə onun yaradıcılığında çoxşaxəliliyi müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyir. “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” (2002, 2006), “Sözün şöhrəti” (1981), “Nəsiminin dili” (1996) və s. kimi kitablarında Yusif müəllimin iti qələmi, dəmir məntiqi, ən kiçik dil faktlarına belə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşması qabarıq şəkildə görünür.

Xüsusi olaraq vurğulayaq ki, “Azərbaycan” şeirinə görə Səməd Vurğunu Azərbaycanda hamı tanıyır. Yusif Seyidovu da dərs dediyi tələbələrinə, ali məktəb dərslikləri və dərs vasitələrinə, xüsusən də orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliklərinə görə tanımayan yoxdur, - desək, yanlışdır.

Yusif Seyidov imzasına ilk dəfə rast gələndə 13 yaşım vardı. Onun həmmüəllifi olduğu “Azərbaycan dili” (VII sinif üçün) dərsliyini (o həm də VI, VIII və IX siniflər üzrə Azərbaycan dili dərsliklərinin həmmüəllifi olub) Borçalının ucqar bir dağ kəndində – Aşağı Qarabulaqda sevə-sevə oxuyurdum. Bu cür kitabların yad dil mühitində nə qədər doğma və şirin olduğunu sözlə ifadə etmək çox çətindir. Yusif müəllimin Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazdığı kitabları APİ-nin (ADPU-nun) filologiya fakültəsində oxuyanda (1977-81-ci illərdə) daha dərinlən öyrənməyə çalışırdım... Y.Seyidov elə bir intellekt sahibi, elə bir türkoloq olub ki, onun əsərləri həmişə oxunacaq, həmişə istinad mənbəyinə çevriləcəkdir. Burada bir faktdan yan keçmək olmur: 2010-cu ildə çap etdirdiyim “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” dərsliyində Y.Seyidovun yaradıcılığına bir neçə dəfə müraciət etmişəm, hətta feili birləşmələri məhz onun müəyyənləşdirdiyi modellərə uyğun şəkildə (“ad-

feil” tipli birləşmələr, “feil-feil tipli birləşmələr, “zərf-feil” tipli birləşmələr, qoşmalı feil birləşmələr) təqdim etmişəm. Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, tələbələr Y.Seyidovun müəyyənləşdirdiyi bu modellərin hər birini bütün parametrlərinə görə düzgün hesab edir, həmin modellərin (feili birləşmələrin) ümumi semantik yükünü daha dərinləndirən başa düşüklərini açıq-aydın şəkildə nümayiş etdirirlər.

Y.Seyidov Azərbaycan dilçilərinin, demək olar ki, hər birinin əsərlərini saf-çürük edən, təhlil süzgəcindən keçirən dilçilərimizdən idi. Yeri gəlmişkən, 1999-cu ildə çap etdirdiyim “Kitabi-Dədə Qorqud” da şəxs adları” monoqrafiyam barədə də maraqlı fikirlər söyləyib: “...Əzizxan Tanrıverdi bu problemi öyrənən onlarca alimə müraciət edir, onların fikirlərinə münasibət bildirir, dastandakı şəxs adlarının etimologiyasını öyrənir...”

XX əsrin 70–80-ci illərində sənətkar və dil problemlərini təhlil müstəvisinə gətirən, ədəbi-tənqidi yazılarla çıxış edən alimlərimizdən biri də Y.Seyidov idi. Onun 1981-ci ildə çap olunmuş “Sözün şöhrəti” kitabında S.Vurğun, S.Rüstəm, B.Vahabzadə kimi sairlərin əsərlərinə məhz daha çox şair və dil problemləri kontekstində münasibət bildirilir. Burada yalnız S.Vurğunla bağlı dediklərini xatırlatmaqla kifayətlənmək olar: “S.Vurğun ədəbi dildən danışanda da bir yazıçı kimi bədii dil məsələlərini ön plana çəkirdi. Lakin bu onun ədəbi dil haqqındakı fikirlərinin əhatəsini məhdudlaşdırmırdı. O, ədəbi dilin başqa üslublarında da bədii keyfiyyətlər axtarırdı...” (səh.21).

Yusif müəllimlə 1985-ci ildə – aspiranturaya (doktoranturaya) qəbul olunduğum ərəfədə tanış olmuşdum. Dünyasını dəyişənə qədər (2013-cü ilə kimi)

ünsiyyətdə olmuş və dilçiliklə bağlı müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi aparmışdıq... Haqq dünyasına qovuşmuş Yusif müəllimlə – o nurlu sima ilə bağlı xatirələrim çoxdur. Onlardan bir neçəsini qısa şəkildə təqdim etməyi özümə mənəvi borc bilirəm.

– 2008-ci ilin may ayında anam Manilə Əhməd qızının cümə axşamında Yusif müəllimi görəndə gözlərimə inanmadım. Türkologiyamızın ağsaqqalı dərdimə şəriq olmağa gəlmişdi. O, bu hərəkəti ilə qəlbimdə bir daha ucaldı, bir daha böyük mədəniyyət sahibi olduğunu əyani olaraq göstərdi. Həmin məclisdə mənəmlə bir az söhbət etdikdən sonra atam Vəli İmaməli oğlu ilə şirin-şirin danışmağa, dərdləşməyə başladı. Yola salma məqamı gəldikdə isə atamla Yusif müəllim bir-birinə yüz ilin tanışı kimi qucaqlayaraq ağlamağa başladılar. Bu səbəbsiz deyildi, hər ikisi ömür-gün yoldaşını itirmişdi: Haşiyə: ...bəlkə, bu da taleyin işidir, atam Vəli İmaməli oğlu, elmi rəhbərim Afad Qurbanov, bir də unudulmaz müəllimim Yusif Seyidov həmyaşıddırlar – hər üçü 1929-cu ildə anadan olub. Hər üçünün qəbri nurla dolsun!

– professor Qəzənfər Kazımov API-nin (ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı olduğu dövrlərdə (1989-1997) Yusif Seyidovla tez-tez görüşlər təşkil edirdi. Bu görüşlərin hər birində təkcə tələbələr deyil, həm də müəllimlər ondan öyrənməyə, bilmədiklərini dəqiqləşdirməyə çalışırdılar. Qəzənfər müəllim bir dəfə də Yusif müəllimin ustad dərslərini təşkil etmişdi. Mövzu belə idi: “Türk dillərində söz birləşmələri”. Yusif müəllim həmin dərsləri o qədər ustalıqla apardı ki, tələbələr, hətta dəvət edilmiş müəllimlər belə heyran qalmışdı. Çünki Yusif müəllim söz birləşmələri ilə bağlı ən kiçik detala da türkologiya, eyni

zamanda ümumi dilçilik kontekstində aydınlıq gətirirdi. Ən maraqlısı isə bu idi ki, Yusif müəllimə fonetika, leksikologiya, morfologiya, hətta Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ilə bağlı çoxlu sayda suallar verildi. Yusif müəllim bu sualların hər birinə təmkinlə, həm də dəqiq və dolğun cavablar verirdi, əsl dilçi, ustad müəllim olduğunu təsdiqləyirdi. Haşiyə: Yusif müəllim bütün ruhu, varlığı ilə Azərbaycan dili və dilçiliyinə bağlı idi;

– Yusif müəllim uzun müddət “Tələbələrin Respublika fənn olimpiadası”nda Azərbaycan dili fənni üzrə komissiya sədri olub. Mən isə bir neçə dəfə həmin komissiyanın müavini olmuşam. Bir dəfə 1-ci yeri müəyyənləşdirməkdə çətinliklə üzləşdik. Belə ki, 3 nəfər tələbə 100 bal toplamışdı, onlardan yalnız birinə I yer verilməli idi. Biz hər 3 tələbəyə esse yazdırdıq. I yerə iddialı olanlardan 2-si BDU-nun, 1-i isə ADPU-nun tələbəsi idi. Esseləri yoxladıqdan sonra Yusif müəllim dedi: “BDU-dan olan tələbələrini yaxşı tanıyıram, amma I yeri ADPU-nun tələbəsinə – Sahibə Xələfovaya verməliyik. Çünki onun essesi daha əhatəli və məzmunludur (haşiyə: sonrakı illərdə Sahibə Xələfova magistraturanı BDU-da, doktoranturayı isə Türkiyədə qurtardı). Bu fakt da Yusif Seyidovun bir alim və müəllim kimi obyektivliyini sübut edir...”

2013-cü ildə 84 yaşında dünyasını dəyişmiş Yusif müəllimin ölümündən cəmi üç il keçib. O qədər də böyük zaman kəsiyi deyil. Amma biz ondan uzaqlaşdıqca onun böyüklüyü daha aydın görünür. Ruhu şad olsun!

ƏSL DOST, MÜƏLLİM STATUSUNU QAZANMIŞDI

Zabit müəllimin ölüm xəbəri ADPU kollektivini, xüsusən də “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasını” kafedrasının əməkdaşlarını sarsıtdı, texniki işçilərdən tutmuş universitet rəhbərliyinə qədər hamı kədərləndi, yas içində oldu, o anlarda Zabit müəllimi tanıyanlardan kiminsə sevindiğini görmədim. Heç şübhəsiz ki, Zabit müəllim bu məhəbbəti asanlıqla qazanmayıb: ağırlı-acılı günlər yaşayıb, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər nümayiş etdirib, obyektivliyini, insanlığını qoruyub, mənəvi dünyasını daim zənginləşdirməyə çalışıb...

Atasını uşaq ikən itirən Zabit müəllim həmişə anası Əminə xanımdan danışar, onun dediklərini xatırlayardı. Anasının onun üçün dediyi evimin dirəyi, gözümün işığı kimi ifadələr yaddaşına həkk olunmuşdu. Onda ki şən əhvali-ruhiyyə, üzündən əskik olmayan təbəssüm, gözlərindəki sevinc mənəvi gücünü bu ifadələrdən alırdı, onun yaşamaq, yaratmaq uğrunda mübarizəsi, həyat eşqi də məhz bu ifadələrə söykənirdi. Atasız böyüyən Zabit müəllim nisgilini, kədərini gizlətməyi də bacarırdı. Yalnız yaxın dostları bilirdi ki, o, atasının dilindən “belimin tutarı, qüvvəti” kimi ifadələri eşitməyib, ata məhəbbəti görməyib. Yeri gəlmişkən, bu boşluq anası Əminə xanım və onun elmi rəhbəri olmuş professor Afad Qurbanov tərəfindən qismən aradan qaldırılmışdı.

Zabit müəllim filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (filologiya elmləri namizədi), dosent idi, uzun müddət pedaqoji fakültənin dekan müavini kimi fəaliyyət göstərmişdi. Onunla ilk tanışlığım 1977-ci ilə təsadüf edir.

Zabit müəllim filologiya fakültəsi həmkarlar təşkilatının sədri idi. Mən isə filologiya fakültəsində I kursda oxuyurdum, API-nin (ADPU-nun) komsomol komitəsinin büro üzvü idim. 1980-ci ildə filologiya fakültəsi komsomol komitəsinin katibi seçildim. Məni ilk təbrik edənlərdən biri də Zabit müəllim oldu, tanışlığımızın dostluğa çevrilməsi də elə o anlardan başladı. Bir kitabı şərikli, daha dəqiqi, İsmayıl İsmayılov və İlham Abbasovla birlikdə çap etdirdik (Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan testlər. Bakı, 1995). Zabit Məmmədov 150-dən artıq məqalənin, bir neçə proqram və metodik göstərişin, 10-dan artıq dərs vəsaiti və monoqrafiyanın müəllifidir. Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş Z.Məmmədovun yaradıcılığına nəinki bələdəm, hətta onun kitablarına rəy vermişəm, redaktorluq etmişəm. Konkret desəm, prof. Nadir Abdullayevlə birlikdə çap etdirdiyi “Nitq mədəniyyətinin əsasları” (2008) dərs vəsaitinin redaktoru, “Klassik aşığı poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri” (2000) monoqrafiyasının rəyçisi olmuşam. Z.Məmmədovun “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kitabında nitq mədəniyyəti probleminin tədqiqi tarixi, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əhəmiyyəti, nitqə verilən tələblər, nitqin etiket normaları kimi məsələlər sistemli şəkildə izah olunur. Müəllifin ən çox maraqlandığı sahə isə klassik aşığı poeziyasının dili idi. Bu mənada onun “Klassik aşığı poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyası dilçiliyimiz, folklorşünaslığımız, etnoqrafiyamız, ümumən mədəniyyət tariximiz baxımından dəyərlidir. Monoqrafiyada aşığı poeziyasının klassik dövrü (XVI-XIX əsrlər, Qurbanidən Aşığı Ələsgərə qədər) nümayəndələrinin şeir dili, ilk növbədə, onun leksik, semantik, onomastik və frazeoloji qrupları tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq

edilmişdir. Burada bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir: Zabit Məmmədova təkcə bu monoqrafiyasına görə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermək olardı. O isə işin texniki tərəflərini – sənədləşmə işlərini həll etmədiyi üçün bu adı ala bilmədi. Necə ki, dostları İsmayıl İsmayılov və Mətləb Nağı dosent elmi adını almadan dünyadan köçdülər. Amma bu da var ki, həmin elmi ad və dərəcələr onların mənəvi dünyasının zənginliyi ilə müqayisədə çox kiçik görünür... Ruhları şad olsun!

Hər ikimiz Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasını kafedrasının müdiri olmaq üçün müsabiqədə iştirak edirdik. 30.IX.2011-ci ildə bu vəzifəyə məni təyin etdilər. Həmin günlərdə Zabit müəllim Türkiyədə müalicə olunurdu. Amma yenə də məni ilk təbrik edənlərdən oldu, qəlbən sevindi, uğurlar dilədi. Açığını deyim ki, onun böyüklüyü bu cür müstəvilərdə daha aydın görünür.

Zabit müəllimi səciyyələndirən bəzi cəhətləri ümumiləşdirmək lazım gəlir:

O, mənəvi qidasını anasından, çoxəsrlik ədəbiyyatımızdan, bir də dünyalar qədər sevdiyi İsmayılının əsrarəngiz təbiətindən – buz bulaqlarından, qalın meşələrindən, yovşan ətirli çöllərindən alırdı;

Adi vəziyyətlərdə gülürüz, həddindən artıq sadə görünürdüsə, iş prosesində ciddi bir görkəm alırdı, sanki adının məna yükünə uyğun hərəkət edirdi, tələbkər, zabitəli görünürdü;

Atasız böyüyən Zabit müəllim iki oğul böyütdü, onları maddi sıxıntılar içərisində çapalamağa qoymadı, ən əsası isə onlara həyatda yaxşı yaşamağın yollarını öyrətdi. Deməli, o, atalıq borcunu tam ödəyib. Bu isə onun “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Oğul dəxi neyləsin, ata ölüb mal qalmasa”, “Ata malından nə fayda, başqa ağıl olmasa”

kimi atalar sözlərinin mənə yükünə söykənərək yaşadığını təsdiqləyir;

Zabit müəllim vicdanlı, namuslu, sözübütöv kişilərdən idi. Çətin məqamlarda təmkinli, qürurlu olmağı bacarırdı;

Z.Məmmədov Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra problemlərini tədqiq etmişdir. Bu mənada o, öz üslubu olan dilçilərindən idi; Bir sıra dilçilərimiz sanballı dərslik və monoqrafiyalar müəllifi olsalar da, Azərbaycan dilini normal səviyyədə tədris edə bilmir, çətinlik çəkirlər. Zabit müəllimdə isə alimliklə müəllimlik qovuşuq vəziyyətdə idi. Belə ki, Azərbaycan dilini yaxşı tədqiq və tədris edən alimlər sırasında onun da adı çəkilirdi;

Qədim və müasir Azərbaycan, o cümlədən türk ədəbiyyatı Zabit müəllimin ruhuna hopmuşdu, aşıq poeziyasının vurğunu idi. Bu mənada onun “Klassik aşıq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyasını təsadüfi hesab etmək olmaz;

O, ADPU-da ən çox dostu olan müəllimlərdən biri, hətta birincisi statusunu qazanmışdı. Burada onun bir avtoqrafını xatırlatmaq yerinə düşür: “...gözəl insan, əziz dostum Əzizxan müəllimə ən səmimi arzularla. 22.02.07”.

Zabit Məmmədovun adı yaxınlarının, dostlarının və tələbələrinin qəlbində yaşayır. Ruhu şad olsun!!!

2012

V-IX SİNIFLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ METODİKASI (RUS DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏR ƏSASINDA)

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair çap olunmuş dərs vəsaiti, dərslik və monoqrafiyalarda V-IX siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının rus dilindən alınma sözlər hesabına zənginləşdirilməsi metodikası kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Daha dəqiqi, orta məktəb şagirdlərinin nitqinin rus dilindən alınmış sözlərin dərinlən mənimsədilməsi hesabına inkişaf etdirilməsi mümkün yollardan biri kimi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmayıb, bu işi orta məktəblərdə ardıcıl və sistemli şəkildə aparmağın pedaqoji şəraiti müəyyənləşdirilməyib, rus dilindən alınmış sözlərin leksik-qrammatik izahı, eyni zamanda bu tip vahidlərin kommunikativ funksiyası mətn semantikasını müstəvisində araşdırılmayıb.

Bu mənada Sevil Hümətovanın müdafiəyə təqdim etdiyi “V-IX siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi metodikası (rus dilindən alınma sözlər əsasında)” adlı dissertasiya olduqca aktual və orijinaldır. Dissertant əsərin nəzəri əhəmiyyətindən bəhs edərkən yazır: “...müasir linqvovoditkada ana dili təlimi zamanı şagirdlərin nitqinin alınma sözlər hesabına inkişaf etdirilməsi aspektinin tutarlı metodik müddəalarla və tövsiyələrlə daha da zənginləşdirilməsindədir. Rus dilindən alınmış və rus dili vasitəsilə

başqa Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət fondunda yeri, rolu və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, onları mənimsətməyin linqvodidaktik səciyyəsi verilmişdir”. Bu qeydlər dissertasiyanın fəsil və bölmələrində tutarlı faktlarla arqumentləşdirilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, iddiaçı pedaqogika ilə dilçiliyin nəzəri müddəalarını istinad etməklə ən kiçik detalın belə dəqiq səciyyəsinə və bilməşdir.

Dissertasiyanın “Giriş»“ hissəsində problemin aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, metod və mənbələri kimi məsələlər yığcam, həm də mövcud normalara uyğun şəkildə şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın “Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi probleminin ümumi məsələləri” adlı I fəsil dörd yarımfəsilə əhatə edir ki, bunlardan da birincisi “Problemin elmi-metodiki və psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu” adlı yarımfəsildir. Burada ilk olaraq rus dilindən alınmış sözlərlə bağlı S.Cəfərov, M.Qasımov, H.Həsənov, N.Xudiyev, S.Sadıqova və başqa alimlərin fikirləri ümumi dilçilik kontekstində izah olunur. Sonra isə problemin elmi-metodiki ədəbiyyatda qoyuluşu izlənilir. Konkret desək, şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsi metodikasına dair Y.Kərimov, C.Hüseynzadə kimi tədqiqatçıların fikirləri əsas istinad mənbələrindən biri kimi götürülür (ana dilinin lüğət ehtiyatına yiyələnmək, az tanış olan sözlərin mənasının dəqiqləşdirilməsi, lüğətin fəallaşdırılması üzrə işlər, sözün ifadə və inşa mətnlərindən işlədilməsi...). İddiaçı bu istiqamətlərin hər birini təkmilləşdirmişdir: lüğət işi Azərbaycan dili dərslərinin bütün sahələri ilə əlaqəli öyrədilməlidir; lüğət işini yalnız dərslərdəki leksik və ya lüğət-orfoqrafik çalışmalarla məh-

dudlaşdırmaq olmaz; lüğət işi aparılarkən sözün hərtərəfli öyrədilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Şagird sözün leksik və qrammatik mənasını bilməklə onu düzgün tələffüz etməyi, yazmağı, nitqində ondan istifadə etməyi bacarmalıdır; Lüğət işi aparılarkən şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu detalların hər biri aydın şəkildə göstərir ki, Sevil Hümətova mövzu ilə bağlı bütün məsələlərə xüsusi olaraq diqqət yetirib.

“V-IX sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatını rus dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirməyin proqram və dərsliklərdə vəziyyəti” adlanan ikinci yarımfəsildə məsələnin tarixinə qısa nəzər salınır: M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, A.Çernyayevski, S.M.Qənizadə kimi maarif xadimlərinin ana dilimizin tədrisi ilə bağlı mülahizələrinə münasibət bildirilir; Son dövrlərdəki proqramlar (1986, 1994, 2002...) əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilərək dinamiklik, eyni zamanda məntiqi ardıcılıq konkret faktlarla əsaslandırılır. Maraqlıdır ki, müəllif bu cür prinsipləri Azərbaycan dili dərsliklərinə də tətbiq edir. Məsələn, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsini kurikulumun ən vacib tərkib hissəsi hesab edən S.Hümətova yazır: “Məlumdur ki, V-IX siniflərdə məntiqi lüğət işləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərslikdə məntiqi çalışmalara aparılması üçün material isə azdır. V sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyindəki 687 çalışmadan yalnız 25-i, VI sinfin dərsliyindəki 300 çalışmadan yalnız 12-si...lüğət-məntiqi xarakter daşıyır...”. Deməli, iddiaçı mövcud dərsliklərimizdəki boşluqları açıq-aydın şəkildə göstərir.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərlə bağlı M.F.Axundov (işpion-şrion, paşport-pasport...), N. Vəzirov (polisiya-polis, deptat-deputat, dum-duma) və başqala-

rının fikirləri, eləcə də bu tip vahidlərin səciyyəvi cəhətləri “Rus dilindən alınma sözlərin tədqiqi tarixi” birinci fəslin 3-cü yarımfəslində yığcam şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

Dördüncü yarımfəsil belə adlanır: “Müasir dilçilikdə rus dilindən alınma sözlərin linqvistik statusu”. Burada ədəbi dilimizə müxtəlif yollarla daxil olmuş rus və Avropa mənşəli sözlərin leksik-semantik qrupları mövcud tədqiqatlara istinadən dəqiqləşdirilir: 1. Məişətdə işlənən sözlər: adyal, bakal, baykot...; 2. Elm və texnikaya aid sözlər: orfoqrafiya, qrammatika, mikrafon...; 3. Kənd təsərrüfatına və tikintiyə aid sözlər: kombayn, traktor, kran...; 4. İncəsənətə aid sözlər: melodiya, kino, balerina...; 5. Hərbi sahəyə aid sözlər: leytenant, rolk, tank...; Məktəb ləvazimatına aid sözlər: qlobus, pero, penal... Əlavə edək ki, bu tip vahidlərin fonetik xüsusiyyətlərinə də münasibət bildirilmişdir: əvvəli iki samitlə başlayan sözlər (plan, klub, traktor...), dördsamitli hecadan ibarət sözlər (şrift, ştam, şlanq...), əvvəli “re” ilə başlayan sözlər (redaktor, rektor, redaksiya...), əvvəli «“im” ilə başlayan sözlər (import, impuls, imperialist...)“. Açıqını deyək ki, bu daha çox pedaqogika yox, dilçiliklə bağlı araşdırmaları xatırladır.

Dissertasiyada üç yarımfəslə əhatə edən II fəsilə (“Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatını rus dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirməyin linqvodiktik əsasları”) aşağıdakı məsələlərə xüsusi olaraq diqqət yetirilir: mənimsədilməsi nəzərdə tutulan sözlərin həcmnin müəyyən olunması, sözlərin işlənmə tezliyinin dəqiqləşdirilməsi, sözün kommunikativ dəyəri, sözün üslubi neytrallığı, sözün nitqdə fəallaşdırılmasının metodiki məqsədəuyğunluğu və s. Dissertant bu istiqamətlərin hər birində N.Şanski, M.Quliyeva, B.Əhmədov kimi

alimlərin nəzəri müddəə və tövsiyələrinə istinad etdiyi üçün problemin, demək olar ki, bütün tərəflərini dəqiqliklə izah edə bilmişdir. Belə ki, S.Hümmətova V-IX siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərində işlənmiş rus dili və rus dili vasitəsilə alınma sözlər və onların işlənmə tezliyini qeydə almış, lüğət minimumunu da məhz bu müstəvidə müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, “fonetika” terminindən bəhs edən müəllif yazır: “...əsl mənası səsə dair”, termin mənası “danışıq səsləri haqqında elm”dir. Onun tərkibindəki “fon” hissəsi səs, səda deməkdir. “Fon” hissəsinə bir çox sözlərdə rast gəlmək olur (telefon, maqnitofon, fonogram...).” Bu tip sözlərin assosiativliyi, eyni zamanda onların mənimsədilməsinin elmi-metodiki əsasları dissertasiyada sistemli şəkildə izah olunur. Yeri gəlmişkən, bu bölmədə S.Hümmətova əsl dilçi-metodist kimi çıxış edir.

“V-IX sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatını rus dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirməyə dair aparılmış eksperiment və onun təhlili” adlı yarım fəsildə Bakı şəhəri 42 və 44 №-li orta, Ağdam rayonundakı Hafiz Əsgərov adına Quzanlı qəsəbə orta, eləcə də Kəlbəcər rayonu 18 №-li orta məktəblərdə keçirilmiş eksperimentlər və onların nəticələri müqayisəli şəkildə təqdim olunur ki, bu da pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası – 13.00.02) elmi dərəcəsi almaq üçün ən vacib şərtlərdən hesab edilir.

“Nəticə” hissəsi fəsiləri tam əhatə edir.

Dissertant mövzu ilə bağlı 14 məqalə çap etdirib ki, bunlar da dissertasiyada qoyulan məsələlərlə birbaşa bağlıdır. Avtoreferat dissertasiyaya uyğun yazılıb, onun müddəalarını aydın və dolğun şəkildə əks etdirir.

Dissertasiyada müşahidə olunan qüsurları isə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Səh.69-da “polisxana” rus dilindən alınmış söz kimi təqdim olunur. Halbuki həmin sözdəki “xana” fars mənşəli şəkilçi morfemidir.

2. Səh.84-də türk mənşəli “arbuз” rus dilinə məxsus söz kimi izah olunur. Bu sözün türk mənşəli “qarpuz” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması olması rus dilçiliyi və türkologiyada konkret faktlarla əsaslandırılmışdır. Əlavə edək ki, iddiaçı dissertasiyanın 113-cü səhifəsində “qarpız” sözünü düzgün olaraq, rus dilinə daxil olan türk mənşəli sözlərdən biri kimi vermişdir.

3. Səh.86-da “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı” mürəkkəb adının ixtisar forması olan “beemte”nin (BMT) rus dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan sözlər sırasında verilməsi təəccüb doğurur. Məlumat üçün qeyd edək ki, həmin mürəkkəb ad rus dilində belədir: “ООН – Организация Объединённых Наций”.

4. Səh.75-82-də “Müasir dilçilikdə alınma sözlərin linqvistik statusu” adlı bölmə verilir ki, bunun da dissertasiya ilə birbaşa bağlılığı azdır.

5. Avtoreferatda dissertasiyanın II fəslinin dörd yarımfəsildən ibarət olduğu göstərilir (səh.14). Əslində isə həmin fəsil üç yarımfəsli əhatə edir.

Qeyd etdiyimiz qüsurlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

AĞSAQQALLIQ NÜMUNƏSİ

Professor Həsən Balıyevin kimliyi və şəxsiyyəti barədə məqalə və kitablar yazılmalı, telefilmlər çəkilməli, əsərləri cildlər şəklində çap olunmalı – bir sözlə, onun xatirəsini ədəbiləşdirmək üçün çox işlər görülməlidir. Bunların reallaşdırılması isə təkcə onun yaxınları və ailəsinin deyil, həm də tələbələrinin, alim və müəllim yoldaşlarının, dövlətimizin borcudur. Çünki Həsən Balı (biz həmişə onu bu cür çağırırdıq) müəllimliklə alimliyi qovuşduran bir şəxsiyyət idi, ağsaqqallıq nümunəsi idi. Unutmayaq ki, belə şəxsiyyətləri tarix nadir hallarda yetişdirir.

Ruhun şad olsun, Mətləb Nağı! Burada bir bəndini xatırlatmaq zərurəti yaranır:

Çıxıb getdim əcəl gələcək,
Nə peşmanam, nə sevincək.
Min il əvvəl olanlar tək,
Doğuldum, yaşadım, öldüm...

Bu misralar sanki Həsən Balı üçün yazılıb. O da min il əvvəl olanlar tək doğulub, yaşayıb, ölüb...ruhlar aləminə qovuşub. Amma o, bu gün cismən bizi tərk etsə də, mənən, ruhən bizimlədir. Obrazlı, ifadəli, xüsusən də kəsərli nitqi ilə yenə də auditoriyaları silkələyir, dərsləkləri tədris prosesində istifadə olunur, monoqrafiyaları istinad mənbəyinə çevrilir.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi prosesində maqnitofon, qrammafon, kodoskop, plakat və s. kimi əyani və texniki vasitələrdən isti-

fadəyə üstünlük verən prof. Həsən Balıyev ömrünün son illərində – ahıl yaşında kompüter və internetin əvəz edilməzliyini duyaraq onu birbaşa auditoriyaya apardı, Azərbaycan dilinin zənginliyini məhz həmin vasitələrlə öyrətməyə çalışdı. Bu mənada o, dövrün və zamanın tələblərinə uyğun öyrənməyi və öyrətməyi bacaran bir müəllim kimi dəyərləndirilə bilər. Yeri gəlmişkən, 2006-cı ildə Həsən Balıyevə “Əməkdar müəllim” fəxri adı verildi. Professor həmin adı alanda sevincinin həddi-hüdudu yox idi, aldığı döş nişanını həmkarlarına, xüsusən də tələbələrində həvəslə göstərirdi. “Bu, mənim üçün şərəf, ən böyük hədiyyədir”, – deyirdi.

Həsən Balıyev çoxlu sayda məqalə və tezislər, onlarca dərs vəsaiti, dərslik və monoqrafiyanın müəllifidir. Onun təkmilləşdirərək təkrarən nəşr etdirdiyi “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” adlı dərsliyi orijinal və sanballı bir kitab kimi həmişə diqqət mərkəzində olacaq, əsrlərdən-əslərə ötürüləcəkdir. Aspirant və dissertantları, eləcə də rəhbərliyi ilə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş mütəxəssislər onun ideyalarını davam etdirəcək, Həsən Balı adını ucalardan uca tutacaqlar. Həsən Balının bir əsəri də oğlu Adil Balıyevdir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kafedrasında baş müəllim vəzifəsində çalışan Adil Balı “Baba malından na fidə, başqa dövlət olmasa...” atalar sözünün semantikasına söykənərək atasının yolunu davam etdirir.

Həsən Balı gözəli və gözəlliyi qiymətləndirməyi bacaran bir insan idi. Bir dəfə mənə dedi ki, Əzizxan müəllim, bu qəşəng qıza yüksək qiymət yazmaq lazımdır. Dedim ki, Həsən müəllim, axı bu qız çox zəifdir. Gülümsəyərək dedi: “Onun gözəlliyinə “beş” yazmaq olar”. Mən professorun sözünü yerə salmadım.

Bəllidir ki, insan əsəbiləşərkən nitqində müəyyən qüsurlar yaranır, aqrammatizm detalları müşahidə olunur. Ancaq Həsən Balıda bu hal əksinə idi. Yəni o əsəbiləşərkən nitqində nəinki aqrammatizm yaranırdı, əksinə, dilin bütün normaları gözlənilir, nitqi daha səlis, daha aydın olurdu. Deməli, Həsən Balı fərdiliyi, Həsən Balı özünəməxsusluğu həm də bu cür müstəvilərdə axtarılmalıdır.

Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası başlayanda, eləcə də Dağlıq Qarabağda erməni vəhşiliyinin ilk rüşeymləri görünəndə Sovet imperiyasının kəsəkəs dövrü idi. Onda Həsən Balı vəzifəsinin itirilməsindən qorxmayan, haqq səsinə ucaldan, bütün varlığı ilə mübarizəyə qalxan azsaylı ziyalılardan idi. Həmin illərdə o, erməni vəhşiliyi, erməni saxtakarlığı ilə bağlı Azərbaycan və rus dillərində kəskin məqalələrlə çıxış etdi, Azərbaycan həqiqətlərini, xüsusən də təklənməyimizi radio və televiziya verilişlərində qabartmağa çalışdı. Təəssüf ki, nə o vaxt, nə də indi haqq səsimizi eşidən olmadı. Deməli, biz bir dövlət olaraq güclənsək, daha çevik siyasət yürütsək, erməni tapdağında inildəyən torpaqlarımız azad olunacaq, Həsən Balının müqəddəs ruhu da məhz onda şad olacaq.

Həsən Balı müəllimlikdən kolxoz sədrliyinə, aspirantlıqdan professor vəzifəsinə yüksəlib. API-də (indiki ADPU-da) “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasına 30 il rəhbərlik edib, təxminən 10 il filologiya fakültəsinin dekanı olub. Bu dövrdə ən ciddi intriqa və narazılıqları ustalıqla aradan qaldıraraq, ağsaqqal statusunu şərəflə yerinə yetirib. Ramazan Qafarlıının sözləri ilə ifadə etsəm, Dədə Qorqud müdrikliyi, Dədə Qorqud ağsaqqallığı nümayiş etdirib. Ruhun şad olsun,

Həsən Balı! Tanrının verdiyi ömür payını şərəflə yaşadınız, haqqı nahaqqa qurban vermədiniz! Sizi əyilən, çəkinən, qorxan görmədim. Bu mənada obrazlı ifadə etsəm, Siz Qazan xan, Cahandar ağa kimi ədəbi qəhrəmanlarımızla bir sırada dayanırsınız.

Həsən Balının şəxsiyyəti, ağsaqqallığı, elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyəti sistemli şəkildə tədqiqini gözləyir.

2009

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNFÖRMASİYALARIN SİXLƏŞDİRİLMƏSİ TƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ƏSAS ŞƏRTİ KİMİ

Azərbaycan dili dərslərində informasiyaların sıxlaşdırılması təlimin səmərəliliyinin əsas şərti problemi bu gün sürətlə artan informasiya cəmiyyətində açıq-aydın şəkildə görünür. Problemə “hər şagirddə formalaşmalı keyfiyyətlərin minimum sayı 1800-dür” prizmasından yanaşdıqda məsələnin nə qədər mürəkkəb olduğu daha qabarıq görünür. Bu mənada Azərbaycan dili üzrə əks-əlaqə informasiyanın sıxlaşdırılmasını tələb edən qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən baxılmalı, təhsil islahatında düz əlaqə informasiyasının sıxlaşdırılması ilə reallaşan kurikulumlar standartlar əsasında hazırlanmalı və bunun üçün informativ yanaşmadan istifadə olunmalıdır. Heç şübhəsiz ki, bu işlərin görülməsi xüsusi tədqiqat tələb edir. Bu mənada Həsənbala Məmmədovun təqdim etdiyi “Azərbaycan dili dərslərində informasiyaların sıxlaşdırılması təlimin səmərəliliyinin əsas şərti kimi” adlı dissertasiya aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Girişdə problemin aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər dolğun şəkildə şərh olunur.

Dissertasiyanın “Problemin inkişaf tarixindən” adlı I fəslı 3 yarımfəslı əhatə edir: 1.1. elmi-metodik

ədəbiyyatda problemin inkişafı; 1.2. məktəb təcrübəsində informasiyanın sıxlaşdırılması; 1.3. müasir dövrdə informasiyanın sıxlaşdırılması. Bu fəslin birinci yarım fəslində informasiyanın məkana, zamana və hərəkətə görə sıxlaşdırılmasının inkişaf tarixi ilə bağlı tədqiqatlar sistemli şəkildə araşdırılır. Konkret desək, Y.A.Komenski, Y.K.Babanski, V.K.Bondarenko, N.Kazımov kimi alimlərin əsərləri saf-çürük edilir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, müəllif problemin bütün tərəflərini dərindən mənimsəyib. Şübhəsiz ki, informasiyaların sıxlaşdırılması məktəb təcrübəsi müstəvisində öyrənilməlidir. Elə buna görə də H.Məmmədov I fəslin ikinci yarım fəslində bu problemə aydınlıq gətirir, informasiya sıxlaşdırılmasının pərakəndəliyinin səbəblərini informasiya sıxlaşdırılmasının müxtəlif növlərindən nəticəyönümlü istifadəsi ilə onların fəaliyyətini istiqamətləndirəcək konsepsiyanın olmaması ilə əsaslandırmağa çalışır. Eyni zamanda müxtəlif mənbələrə istinad edərək konkret təkliflər irəli sürür: “...dilçilik ədəbiyyatında durğu işarələrinin işlənməsinə aid 247-dən çox qayda verilir. ...məzmunun informasiyanın sıxlaşdırılması ilə həmin qaydaların sayını 8-ə endirmək və bir neçə dərstdə şagirdlərə öyrətmək mümkündür”. Müəllifin fikirləri inandırıcı görünür.

Bu gün kompüter texnikasının, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı müasir dünyanın elmi potensialını yeni mərhələyə qaldırıb. Ancaq digər fənlərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili dərslərində də informasiyaların sıxlaşdırılmasının nəzəri əsaslarına dair vahid konsepsiya hazırlanmayıb. Müəllif bu problemi I fəslin 3-cü yarım fəslində sistemli şəkildə təhlil edir ki, bu da onun bir dilçi-

metodist kimi tam formalalaşdığını aydın şəkildə göstərir. Burada o da vurğulanmalıdır ki, müəllifin təqdim etdiyi dissertasiya bəzi monoqrafiya və dissertasiyalar kimi məişət üslubunda yox, məhz elmi üslubda yazılıb. Məsələn, müəllif yazır: “Hafizə qəbul edilmiş informasiyanı yadda saxlamaq, lazım olanda onu götürüb işlətmək funksiyasını yerinə yetirir. Onun işini əsasən qavrama, yadda saxlama, tanıma və yadda salma prosesləri təmin edir...(səh.41). Qeyd edək ki, fikrin bu cür ifadəsi bütün parametrlərinə görə elmi üslubdadır.

Dissertasiyanın II fəslə belə adlanır: “Azərbaycan dili dərslərində informasiyanın və onu işləyən subyektin bir-birinə uyğunlaşdırılması imkanları”. Bəri başdan deyək ki, bu fəsildəki yarım fəsillər (2.3. informasiyanı işləyən subyektin informasiya mübadiləsindəki imkanları; 2.2. informasiyanın sıxlaşdırılması imkanları; 2.3. informasiyanın sıxlaşdırılması üsulları) bir-birini tamamlayır, biri digəri üçün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki H.Məmmədov həmin problemi təkcə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası deyil, həm də riyaziyyat, pedaqogika, psixologiya, semiotika, fəlsəfə kimi elmlərin kontekstində təhlil süzgəcindən keçirib. Məsələn, kodlaşdırma prosesində üç tələbə əməl etməyin zəruriliyindən bəhs edərkən semiotikanın sintaktika, semantika və praqmatika kimi tərkib hissələri ilə bağlı nəzəri müddəaları istinad mənbəyi kimi götürür ki, bu da müəllifə dəqiq nəticələr söyləməyə imkan verib: kod bütün zəruri informasiyanı ifadə etməli, amma onun məzmununu dəyişdirməməli, forma məzmununa uyğun olmalıdır; forma o dərəcədə qısal-

dılmalıdır ki, məzmunun zəruri elementləri təhrif olunmasın; kodlaşdırma və kodların açılması prosesi idarəetmədə həmin əməliyyatı yerinə yetirən subyektin informasiyanı qəbul etmək, işləmək və obyektə vermək imkanlarına uyğun olmalıdır. Yeri gəlmişkən, müəllifin bu tip tezislərini təkcə Azərbaycan dilinə yox, bütün fənlərə aid etmək olar.

“Azərbaycan dili dərslərində informasiyaların sıxlaşdırılmasının metodik sistemi” adlı III fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir: düz əlaqə informasiyasının sıxlaşdırılması; əks-əlaqə informasiyasının sıxlaşdırılması; şagirdlərin inkişafı haqqında əks-əlaqə informasiyasının alınması və işlənməsi; pedaqoji prosesdə informasiyaların yığılması və ondan istifadə edilməsi. Bu yarımfəsillərin hər birində informasiyaların sıxlaşdırılmasının Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi sistemi və səmərəliliyinin göstəriciləri geniş şəkildə izah olunur. Dəqiq desək, düz əlaqə informasiyasının ən əsas cəhətləri müəyyənləşdirilib, əks-əlaqənin daxili və xarici növləri üzrə praktik işlərin reallaşdırılma yolları göstərilib, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərdə formalaşmalı keyfiyyətlərin şəbəkəsi və təhsil standartlarına uyğun müəyyənləşdirilmiş etalonlar sistemi barədə məlumatlar verilib. Bu fəslin ən uğurlu cəhətlərindən biri də budur ki, H.Məmmədov mövcud proqram və dərslərlərdəki qüsurların aradan qaldırılması yollarını göstərməyi də unutmur. Burada yalnız bir detallı xatırladıırıq: “İnformasiyalar metodik süzgəci keçməmiş, nəticədə informasiya sıxlaşdırılmasının prinsiplərinə zidd olan paralelizm yaranmış, eyni işin müxtəlif subyektlər tərəfindən lüzumsuz təkrarına səbəb olmuş-

dur. Məsələn, məcazi mənalı sözləri tanımaq bacarığı həm V, X, XI siniflərdə Azərbaycan dili fənnindən, həm də V, VIII, X siniflərdə ədəbiyyat fənnindən eyni şagirdə aşılması tələb edilir” (səh.92). Müəllifin fikirləri elmi və inandırıcıdır. Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlar da müşahidə olunur:

1) Dissertasiyada DƏ, ƏƏ, İM, İİ, İİŞ kimi ixtisarlardan çox istifadə olunub ki, bu da dissertasiyanın sürətli oxunuşuna mənfi təsir edir;

2) Dissertasiyada Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərinə az yer verilib;

3) 54-cü səhifədə göstərilir: “50 işarədən ibarət” qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan “sözlər” anlayışının 4 işarə ilə “CÜbo” və ya “əsas nitq hissələri”nin “ƏN”, “köməkçi nitq hissələri”nin “KÖN” formasında sıxlaşdırılması informasiya mübadiləsinin sürətlənməsinə pozitiv təsir edir”. Müəllifin bu fikirləri inandırıcı görünür. Digər tərəfdən, bu cür sıxlaşdırma Azərbaycan dilinin zənginliyinə mənfi təsir edə bilər:

4) “Bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemi” hissəsində verilmiş nümunələrin bir qismi, ümumiyyətlə, yerinə düşmür. Məsələn, 5 №-li əlavədə göstərilir: “İxtisarı böyük hərflərlə yazılan mürəkkəb adlarda baş hərflər böyük yazılır (SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı). Burada təkcə onu qeyd edirik ki, bu cür ixtisarlar müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş vahidlərdir;

5) 9 №-li əlavədə doktorant “11 nitq hissəsi vardır” hökmünü versə də, cəmi 10 nitq hissəsi göstərir. Yaxud həmin əlavədə qeyd olunur: “Düzəltmə isimlər köklərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. İsim düzəldən şəkilçilər bunlardır: -dar, -ça, -

zadə, -gil, -la, -çov, -çuluq... (darçazadəgil, malaqovçuluq...)...”. Burada verilmiş şəkilçilərdən “-la²” isim düzəltmir, “-çov”un və ya “qov”un isə Azərbaycan dili ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Bu iradlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ SİNTAKSİS ELEMENTLƏRİNİN TƏLİMİ PROSESİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ

Türkologiyada sintaksisin tədqiqi M.Kaşğarının “Kitabi-cəvahirül nəhv fil lüğət-it-türk” (XI əsr) əsəri ilə başlanır. Sonrakı dövrlərdə sintaksis məsələləri Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839), B.Çobanzadənin “Türk qrameri” (1929) kitablarında, eləcə də V.Nasilov, A.Kononov, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, T.Müzəffər-oğlu və başqalarının əsərlərində sistemli şəkildə araşdırılıb. Heç şübhəsiz ki, bu tədqiqatlar sintaksisin tədrisi ilə bağlı araşdırmaların aparılmasına, problemin yeni bir müstəviyə keçirilməsinə təkan verib. Konkret olaraq desək, sintaksisin tədrisində nitq inkişafı məsələləri A.Abdullayev, H.Balıyev, Y.Kərimov, A.Rəhimov kimi tədqiqatçıların əsərlərində elmi həllini tapıb. Lakin Azərbaycan məktəblərinin ibtidai siniflərində sintaksisə dair informasiyaların verilməsi prosesində şagird nitqinin formalaşdırılmasının məzmunu və yolları kompleks və sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb, eləcə də söz birləşmələri və cümlə üzrə praktik işlərin şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafına, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin dərk olunmasına təsiri öyrənilməyib.

Bu mənada Sədaqət Hüseynovanın təqdim etdiyi “İbtidai siniflərdə sintaksis elementlərinin təlimi prosesində nitq inkişafı üzrə işin sistemi” adlı namizədlik dissertasiyası aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun

aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, “Sintaksisin tədrisi prosesində praktik xarakterli materiallardan istifadənin zəruriliyi”, “Sintaksis elementlərinin tədrisində verilən nəzəri məlumatların şagirdlərin real nitq səviyyəsinə uyğunluğu” kimi müddəalar təqdim olunur.

Giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət dissertasiyanın I fəslə “Sintaksis üzrə anlayışların mənimsədilməsinin şagirdlərin nitqinin inkişafına təsiri” adlanır. Müəllif problemin həlli yollarını müəyyənləşdirərkən 4 istiqaməti əsas götürür: proqramda problemin qoyuluşu, dərslərdə problemin qoyuluşu, metodik ədəbiyyatda problemin qoyuluşu, məktəb təcrübəsində problemlə əlaqədar vəziyyət. Bu istiqamətlərin hər biri dissertasiyada geniş şəkildə, həm də yarım-fəsillər formasında işıqlandırılır.

S.Hüseynova proqramda məsələnin qoyuluşunu şərh edərkən metodist-alimlərin “nitq-dil-nitq” formuluna, həmçinin mövcud proqramdakı nəzəri məsələlərə istinad edir. Məlumdur ki, yeni proqramın ən üstün cəhətlərindən biri bütün mövzulara, o cümlədən də sintaksis üzrə məlumatlara xətti-konsentrik inkişaf, yəni əvvəlki biliklərin təkrarı və yenilər üçün zəmin mərhələsi istiqamətində tərtib olunmasıdır. Bu prinsiplərə söykənən müəllif sintaksisə dair verilən məlumatları siniflər üzrə qruplaşdırır. Dissertasiyadan aydın olur ki, I sinifdə sintaksislə bağlı verilən məlumat cümlə ilə məhdudlaşır, II sinifdə cümlənin bitmiş bir fikri ifadə etməsi, sözlər və ya söz birləşmələri əsasında formalaşması, cümlədə kimin və ya nəyin haqqında danışılması kimi qrammatik anlayışlar üzərində xüsusi olaraq dayanılır, ilk dəfə olaraq şagirdlər

mətn anlayışını öyrənir və mətn üzərində praktik tapşırıqları yerinə yetirirlər, III sinifdə şagirdlər baş və ikinci dərəcəli üzvlər barədə biliklər mənimsəyir, eləcə də morfoloji vahidlərin sintaktik funksiyası, cümlənin quruluşu kimi məsələlərlə tanış olurlar, IV sinifdə isə nitq inkişafı üzrə aparılan işlər ümumiləşdirilir.

Dissertant “Dərsliklərdə problemin qoyuluşu” adlanan yarımfəsildə ibtidai siniflər üzrə Azərbaycan dili dərsliklərindəki sintaktik materialların nitq inkişafındakı rolunu dəqiqləşdirir. Eyni zamanda özünə qədərki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, nitq inkişafı anlayışına yalnız lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və üslubiyyat üzrə işləri yox, sintaksis məfhumları aid edir. Sədaqət Hüseynova II-IV siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliklərindəki sintaksis elementlərinin, daha dəqiq desək, söz birləşməsi, cümlə, cümlə üzvləri, cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri, sadə və mürəkkəb cümlələrin nitq inkişafı baxımından rolunu sistemli şəkildə izah edir, həmin nəzəri məlumatların çalışmaları vasitəsilə praktik bacarıq və vərdislərə çevrildiyini əsaslandırır. Digər tərəfdən, konkret faktlarla təsdiqləyir ki, söz birləşməsi və cümlə intonasiyasına dair bacarıqlar aşılamağın nəzərdən qaçırılması, nitq inkişafı bacarıqlarını ümumiləşdirən çalışmaları azlığı ədəbi nitq vərdisləri üzrə işə mənfi təsir göstərir.

“Metodik ədəbiyyatda problemin qoyuluşu” adlanan üçüncü yarımfəsildə bir sıra metodist-alimlərin, xüsusən də professor Y.Kərimovun “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası” (1977) və professor A.Rəhimovun «İbtidai siniflərdə sintaksisin tədrisinin bəzi məsələləri» (1948) kitabları təhlil süzgəcindən keçirilir, eləcə də V.A.Dobromıslöv, V.İ.Eapinos, M.N.Lavrov kimi tədqiqatçıların mülahizələrinə istinad edilir, onlara

müxtəlif prizmalardan yanaşılır.

Müəllif Azərbaycan və rus dillərində olan metodik ədəbiyyatı təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlir ki, ən mühüm sintaktik vahid olan söz birləşmələri ilə bağlı nitq inkişafı məsələləri geniş və sistemli şəkildə araşdırılmayıb, şagirdlərlə aparılacaq işlərin ən səciyyəvi cəhətləri, növ və xarakteri konkretləşdirilməyib. Qeyd edək ki, bu qənaətlər elmi və inandırıcıdır.

I fəslin dördüncü yarımfəsli “Məktəb təcrübəsində problemlə əlaqədar vəziyyət” adlanır. Bu yarımfəsildən aydın olur ki, müəllif sintaksislə bağlı aparılan təlim işlərini öyrənmək üçün müsahibə, anket sorğusu keçirmiş, müəllim və metodistlərlə fikir mübadiləsi aparmış və bir sıra maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Məsələn, müəllif göstərir ki, sintaksisin tədrisinin məqsədi və perspektiv vəzifələri, xüsusən də nitq inkişafına təsiri aydınlığı ilə dərk olunmur və ən yaxşı halda qrammatik anlayışların formalaşdırılması ilə məhdudlaşır.

Dissertant problemin həlli yollarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1) I-III siniflərdə sintaksis üzrə qazanılmış bacarıqlar IV sinifdə təkrarlanmaqla yanaşı, həm də yeni bacarıqlar hesabına zənginləşdirilməlidir;

2) Sintaksis tədrisinin prinsip və metodları hazırlanıb müəllimlərə çatdırılmalıdır;

3) Ölkəmizdə gedən Təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində yeni təlim metodlarından istifadə olunmalıdır.

Bu tezislər prinsipcə digər tədqiqatçıların fikirləri ilə üst-üstə düşsə də, əsasən, məqbul hesab oluna bilər.

“Sintaksis elementlərinin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları” adlanan II

fəsil 5 yarım-fəsildən ibarətdir. Bəri başdan qeyd edək ki, yarım-fəsillərdə məntiqi ardıcılıq gözlənilmiş, problemlə bağlı olan ən kiçik detal belə təhlilə cəlb edilmişdir.

Ana dilinin təliminin ən əsas vəzifələrindən olan nitq inkişafının istiqamətləri və xarakteri dissertasiyanın “Sintaksis elementlərinin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan işlərin başlıca istiqamətləri” adlanan birinci yarım-fəsildə şərh edilir. “Sintaksisin tədrisində nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə söz birləşməsi və cümlə tərtibinin inşa yazılarında rolunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz” fikrini əsas götürən müəllif sintaktik kateqoriyalara dair anlayışların üç komponentlə, yəni düzgün oxu, düzgün yazı və düzgün inşa yazdırmaq prosesi ilə əlaqələndirilməsinin zəruri olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, qeyd edir ki, IV sinif dərslindəki çalışmalar rabitəli nitqin inkişafına zəmin yaradır.

“Sintaksisin tədrisi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatının söz və söz birləşmələri hesabına zənginləşdirilməsi” adlı ikinci yarım-fəsildə müstəqil linqvistik vahidlər kimi səciyyələndirilən söz, söz birləşməsi və cümlə arasında olan keçidin intensivliyi, bu əlaqənin yaranmasında bir sintaktik vahidin digərini tamamlaması, eyni zamanda həmin vahidlərin hər birinin ayrılıqda və sintez şəklində nitq inkişafına təsiri konkret faktlarla, həm də eksperimental xarakterli nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair aparılmış tədqiqatlarda sintaktik təhlilin nitq inkişafındakı praktik imkanlarına az diqqət yetirilmişdir. Bu mənada “Sintaktik təhlil şagirdlərin nitqinin inkişafında mühüm vasitə kimi” adlı üçüncü yarım-fəslin rolunu xüsusi olaraq

vurğulamaq lazımdır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, ibtidai siniflərdə sintaksisə qrammatikanı öyrətmək vasitəsi kimi deyil, nitq inkişafı vasitəsi kimi baxılmalı, təhlil, cümlə qurmaq, onu genişləndirmək, mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərindən istifadə vərdişləri qazandırmaq xüsusiyyətləri daşılmalıdır. Yeri gəlmişkən, müəllif sanki M.V.Lomonosovun “Qrammatikasız oratoriya kütüdür” fikrinə istinad edib. Sintaktik təhlilin nitq inkişafındakı rolu ilə bağlı müəllifin keçirdiyi eksperimentin nəticələri də formalaşdırdığı fərziyyənin düzgünlüyünü təsdiq edir.

Nitqin qrammatik quruluşu, inkişaf mərhələləri, eləcə də intensiv formalaşma mexanizmi və s. məsələlər dissertasiyanın “Cümlənin tədrisi prosesində şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları” adlanan dördüncü yarım fəslində izah edilir. Müəllif rəbitəli nitqin inkişaf etdirilməsi yollarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1. Sadə cümlənin tədrisi prosesində;
2. Həmcins üzvlü cümlələrin tədrisi prosesində;
3. Mürəkkəb cümlələrin tədrisi prosesində;
4. Ümumiləşdirici mövzuların tədrisi prosesində;
5. Təkrarların aparılması prosesində.

Təqdirəlayiq haldır ki, müəllif təqdim etdiyi istiqamətlərin hər birini təkcə nəzəri yox, həm də praktik baxımdan əsaslandırır.

“Cümlə üzvlərinin mənimsədilməsi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin təşkili” adlanan beşinci yarım fəsilə S.Hüseynova faktlarla təsdiqləyir ki, şifahi hazırlığı olmayan şagird inşa yazarkən fikrini çətinliklə ifadə edir. Bu mənada müəllif yazılı nitqin inkişaf etdirilməsində ən əsas vasitə kimi şifahi

hazırlıq mərhələsinə əsaslanmanın zəruriliyini qeyd edir.

Şagirdlərin cümlə qurmaq, onu redaktə etmək, genişləndirmək kimi vərdislərə yiyələnmələri, eləcə də rabitəli nitqin inkişafında sadə cümlə, həmcins üzvlü cümlələr və mürəkkəb cümlələrin sistemli şəkildə tədrisi kimi məsələlər də dissertasiyanın II fəslinin V yarım-fəslində işıqlandırılır.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bir sıra qüsurlar da vardır:

1. Səh.13-də göstərilir ki, sintaktik baxımdan təyin ismə aid olur. Halbuki təyin sintaktik baxımdan ismə yox, mübtədaya, tamamlığa, ismi xəbərə və təyinə aid olur.

2. Səh.33-də “Şəms aparır”, “Nənəm alır” tipli bütöv cümlələr yarımçıq cümlə kimi təqdim edilir.

3. Dissertasiyada eyni fikrin, hətta eyni cümlə konstruksiyalarının təkrarən verilməsinə rast gəlinir. Məsələn, 56-cı səhifədəki “Məlumdur ki, söz, söz birləşməsi və cümlə müstəqil linqvistik vahidlər olsa da, onların arasında çox intensiv bir keçid əlaqəsi mövcuddur” cümləsi 65-ci səhifənin birinci abzasında eynilə təkrarlanıb.

4. 108-ci səhifədə qeyd edilir: “Əgər o, bu əvəzliyi mübtədə vəzifəsindədirsə, ondan sonra vergül işarəsi qoymaq zəruridir. Qalan hallarda vergülə ehtiyac yoxdur”. Dissertantın fikirləri dəqiq deyil. Çünki mübtədə vəzifəsində işlənən o, bu əvəzlilərdən sonra feil və köməkçi nitq hissələri işləndikdə vergül qoyulmur (məs.: O qaçırdı. Bu da hamıya məlumdur).

5. II fəslin 5-ci yarım-fəslə “Cümlə üzvlərinin mənimsədilməsi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin təşkili” adlansa da, burada daha çox dilin təmizliyi, nitqin gözəlliyi, yığcamlığı və

düzgünlüyündən, yəni nitq mədəniyyəti məsələlərindən bəhs olunur.

6. Dissertasiyada orfoqrafik baxımdan düzgün yazılmayan sözlərə də rast gəlinir. Məsələn: səh. 26-da tövsiyyə (tövsiyə), səh.76-da külük (külək), səh.77-də alaqa (əlaqə), səh. 122-də anna (ana) və s.

Qeyd etdiyimiz iradlar dissertasiyanın elmi-praktik əhəmiyyətini azaltmır.

TƏRCÜMƏ QEYRİ-AZƏRBAYCAN AUDİTORİYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏLİMİ METODİKASININ KOMPONENTİ KİMİ

Azərbaycan pedaqogikası tarixində Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikası problemlərindən sistemli şəkildə bəhs olunmayıb. Bu mənada Mehriban Surxay qızı Abdullayevanın “Tərcümə qeyri-Azərbaycan auditoriyasında Azərbaycan dilinin təlimi metodikasının komponenti kimi” adlı dissertasiya aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarət dissertasiyanın ümumi məziyyətlərini belə səciyyələndirmək olar:

– dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsədi, metodoloji əsası, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti kimi məsələlər mövcud normalara uyğun şəkildə təqdim edilib;

– XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycana, Azərbaycan xalqına və onun zəngin olan dilinə başqa xalqların daha çox maraq göstərməsi konkret faktlarla arqumentləşdirilib;

– mövzu ilə bağlı mövcud elmi-nəzəri fikirlər saf-cürük edilib, hətta bir sıra alimlərin problemə düzgün yanaşmadıqları konkret faktlarla əsaslandırılıb;

– Azərbaycan dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisi prosesində “analitik düşüncənin inkişafı” metodundan istifadə etməklə müsbət nəticələrin alınması müxtəlif bucaqlardan izah olunub;

– tərcümə ilə bağlı seçilmiş mətnləri bütün parametrlərinə görə uğurlu hesab etmək olar. Bu da

müəllifi təkcə bir alim kimi deyil, həm də təcrübəli bir pedaqoq kimi dəyərləndirməyə imkan verir;

– dissertasiyada pedaqogika, psixologiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq kimi elmlərin sintez şəklində təzahürü müşahidə edilir. Bu baxımdan müəllifin “öyrənilən dilin inkişafı üçün tərcümədən xüsusi çalışma növü kimi istifadə olunması ümumi dilçilik, metodik, didaktik və psixoloji prinsiplər əsasında qurulmalı və bu işi tərcümə sənətini yaxşı bilən müəllim aparmalıdır” – kimi fikirlərini təsadüfi hesab etmək olmaz;

– “tərcümə tədrisdə linqvodidaktik kateqoriya kimi” problemindən bəhs olunarkən ən kiçik detala belə diqqət yetirilib. Yeri gəlmişkən, tədris tərcüməsini dörd istiqamətdə qruplaşdıran (sərbəst tərcümə, hərfi tərcümə, adekvat-ədəbi tərcümə, bədii tərcümə) müəllifin fikirlərini inandırıcı hesab etmək olar...

Dissertasiyanın I fəslə belə adlanır: “Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində tərcümədən istifadənin nəzəri əsasları”. Burada dörd istiqamət əsas götürülüb. Daha doğrusu, Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində tərcümədən istifadənin nəzəri əsasları dörd yarım fəsildə (xarici dillərin öyrənilməsinin linqvodidaktik və psixolinqvistik xüsusiyyətləri; tərcümə tədrisdə linqvodidaktik kateqoriya kimi; tərcümə üzrə çalışmalar ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin ümumi tədrisi sisteminin vacib komponenti kimi; bədii mətn tərcümə üçün didaktik material və xalqların mədəniyyəti ilə tanışlıq mənbəyi kimi) təhlil süzgəcindən keçirilib. Müəllif bu istiqamətlərin hər birinin ən zəruri cəhətlərini işıqlandırmaya çalışıb. Konkret desək, dil və xarici mədəniyyət əlaqələrini linqvodidaktik və psixolinqvistik müstəvidə tədqiq edib, tədris tərcüməsini linqvodidaktik kateqoriya kimi şərh edib,

tərcümə üzrə çalışmaları Azərbaycan dili təlimi sisteminin ən vacib komponentlərindən biri kimi araşdırıb, tərcümə prosesində didaktik material kimi bədii mətnlərin rolunu müxtəlif prizmalardan işıqlandırıb.

Çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin ana dili ilə bağlı belə bir fikri var: “...ana dilinə yiyələnmədən adama xarici dil öyrətmək – uşağa yeriməyi öyrətmədən at minməyi öyrətmək kimi bir şeydir”. Bu mənada M.Abdullayevanın Y.A.Komenskiyə müraciət etməsi: – “Ana dili nədir?” sualına məhz onun fikirləri kontekstində aydınlıq gətirməsi olduqca təbii qarşılıdır.

“Tərcümə üzrə çalışmalardan istifadə etməklə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi” adlanan II fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir: tərcümə üzrə çalışmaların istifadə edilməsi baxımından proqramların və dərs vəsaitlərinin təhlili; ikinci dil təlimində tərcümə üzrə çalışmalar dilin kommunikativ istiqamətinin reallaşması mexanizmi kimi; Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı tərcümə üzrə çalışmalar sistemi; eksperimentin keçirilməsi və onun nəticələrinin təsviri. Bu yarım fəsillər bir-birini nəinki tamamlayır, hətta biri digəri üçün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, müəllif bu fəsildə tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi yollarını tədqiq etməklə yanaşı, tələbələrin tərcümə fəaliyyəti zamanı üzləşdikləri çətinliklərin hər birini müəyyənləşdirməyi də unutmur.

Dissertasiyada bəzi qüsurlara da rast gəlinir:

1. Dissertasiya “Tərcümə qeyri-Azərbaycan auditoriyasında Azərbaycan dilinin təlimi metodikasının komponenti kimi” adlansa da, müqayisə və qarşılaşdırmalar yalnız rus dilinə istinadən aparılıb. Halbuki Azərbaycan ali məktəblərində daha çox rus dili

yox, ingilis dili tədris edilir;

2. Səh.29-da göstərilir: “Lakin təcrübədə tələbələrin xarici dildən ana dilinə yaxşı bədii tərcümə nümunələrinə də rast gəlinir. Adətən, belə tərcümələr dili yaxşı bilən tələbələr tərəfindən özlərinin şəxsi təşəbbüsləri ilə yerinə yetirilir”. Qeyd edək ki, iddiaçının bu fikri konkret faktlarla əsaslandırılmayıb;

3. Səh.69-da belə bir şərh verilib: “Mətnin leksikası XIX əsrin əvvəllərinə aid olduğu üçün müasir leksikadan fərqlənir. Buna görə də tələbələrə tərcümə işindən əvvəl çətin sözləri seçmək və onları yazmaq lazımdır”. Müqayisələr göstərir ki, iddiaçının təqdim etdiyi sözlərin bir qismi heç də mənası çətin anlaşılan sözlər deyil. Məsələn, pero – lələk, qələm; любопытство – maraqlı, hər şeyi bilmək həvəsi; тяжкий - ağır...”

4. Səh.99-da qızıl alma, savadlı yoldaş, işıq zolağı kimi söz birləşmələrinin söz hesab edilməsinə rast gəlinir ki, bu da qeyri-elmidir.

5. Dissertasiyanın ayrı-ayrı səhifələrində iddiaçı “rusdilli” əvəzinə, “rus” sözünü işlədir ki, bu da məna dolaşığı yaradır, həm də mətni olduğu kimi qavramağa imkan vermir. Məsələn, səh.51-də qeyd edilir: “Mətnlərin seçimi zamanı proqramda təklif olunan Azərbaycan və rus ədəbiyyatı nümunələrinin heç də hamısının rus tələbələrə məlum və anlaşılan olması ilə rastlaşdıq”. Heç şübhəsiz ki, buradakı “rus tələbələr” birləşməsi, “rusdilli tələbələr” mənasındadır;

6. Dissertasiyada bir sıra orfoqrafik səhvlər də özünü göstərir: səh.69-da burda (burada), səh.91-də bunlat (bunlar), navatorluq (novatorluq), əhval-ruhiyyə (əhvali-ruhiyyə); səh.141-də əsrini (əsərini)... Yeri gəlmişkən, bu cür səhvlər dissertasiyanın avtoreferatında da müşahidə

edilir. Məsələn, səh.4-də “bacarığının” əvəzinə, “bacarığının” yazılıb.

Qeyd etdiyimiz qüsurlar dissertasiyanın elmi dəyərini azaltmır.

ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ MATERİALLARIN MƏNİMSƏDİLMƏSİNİN VASİTƏ VƏ YOLLARI

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında təhsillə bağlı aparılmış islahatlar təhsilin fəlsəfəsini, demək olar ki, köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu, özünü qəbul edilmiş qanun və proqramlarda açıq şəkildə göstərir (“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” - 2009; “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumlar)” – 2010; “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” - 2013). Burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir ki, təhsillə bağlı islahatlar aparılsa da, ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində bədii materialların mənimsədilməsi yolları sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş, bədii mətnlərin tədrisində istifadə edilən interaktiv təlim metodlarının didaktik imkanları müəyyənləşdirilməmiş, eyni zamanda Azərbaycan dili dərslərində nəzm və nəsr əsərlərinin tədrisi üzrə işin sistemi yaradılmamışdır. Bu mənada Dürdanə Əsgərovanın təqdim etdiyi “Ana dili dərslərində bədii materialların mənimsədilməsinin vasitə və yolları” adlı dissertasiya aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət dissertasiyada bütün normalar gözlənilib. Konkret desək, dissertasiyanın “Giriş” hissəsində tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən detallar açıqlanır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodoloji əsası kimi

məsələlər təlimata uyğun şəkildə təqdim olunur. Dissertasiyada fəsil və bölmələrin bir-birini tamamlaması məntiqi ardıcılığı və s. aydın şəkildə görünür. Bu cür detalları, daha doğrusu, dissertasiyanın məziyyətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

– Azərbaycan dili dərslərində bədii materialların mənimsədilməsinin vasitə və yolları ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılıb;

– bədii mətnlərin tədrisi tarixinə – kurikulumuna qədərki proqramlarda məsələnin qoyuluşuna müxtəlif prizmalardan diqqət yetirilib. Məsələn, 1923-cü ildə icra edilmiş proqram, həmçinin 1932-ci ildə layihə şəklində təqdim olunmuş “Türk dili və ədəbiyyatı proqramı”nın səciyyəvi cəhətləri dəqiqləşdirilib;

– Y.Kərimov, A.Rəhimov, A.Hacıyev kimi alimlərin bədii mətnlərin tədrisi ilə bağlı əsərlərinin saf-çürük edilməsi dissertasiyanın ən yaxşı cəhətlərindən hesab oluna bilər;

– Azərbaycan dili dərsləklərində (I-IV siniflər üzrə) bir sıra bədii mətnlərin düzgün seçilməməsi konkret faktlarla əsaslandırılıb. Digər tərəfdən, iddiaçı bu cür mətnlərlə bağlı tənqidi fikirlər söyləməkdən də çəkinməyib. Məsələn, I sinif Azərbaycan dili dərsliyi barədə: “Ay və Günəş”, “Cırnatma”, “Hesab”, “Hara gedirsən axşam” və s. kimi bədiiliyi sönük və bu cəhətdən də yaddaşlarda qalmayan ağır mətnlər vardır” (səh.17); yaxud IV sinif Azərbaycan dili dərsliyi barədə: “Qalanları haqqında isə ciddi düşünmək lazım gəlir. Çünki 70 şeirdən üçdə ikisinin informativ sözcülüyə meyilli olması qəbul edilən sayıla bilməz” (səh.20). Yeri gəlmişkən, bu müstəvidə D.Əsgərova əsl dilçi metodist kimi görünür;

– şagirdlərin dil duyumunun inkişafı, fikrin ifadə

olunmasında sözün məna xüsusiyyətləri, daha dəqiqi, onun cümlə və mətdəki rolunun anlaşılması kimi məsələlərin məhz “oxu” prosesində reallaşması müxtəlif bucaqlar altında şərh olunur ki, bu da bütün parametrlərinə görə elmi və inandırıcı görünür;

– dissertasiyada dilçilik, pedaqogika, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq kimi elmlərin sintezi müşahidə olunur ki, bu da müəllifin zəngin biliyə malik olduğunu, həm də bir dilçi –metodist kimi tam formalaşdığını göstərir...

Dissertasiyanın “Problemin ümumi məsələləri” adlanan I fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir: İbtidai siniflərin Azərbaycan dili kurikulumunda bədii əsərlərin mənimsədilməsi probleminin qoyuluşu; bədii mövzuların tədrisi tarixi və müasirlik; problemin dərsliklərdə və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu; bədii əsərlərin tədrisində istifadə edilən interaktiv təlim metodlarının didaktik imkanları. Qeyd edək ki, dissertasiyada bu yarım fəsillərin məntiqi ardıcılığı, birinin digəri üçün baza rolunda çıxış etməsi açıq-aydın şəkildə müşahidə edilir. Azərbaycan dili fənninin kurikulumunun hazırlanmasında nəticəyönümlülük, inteqrativlik, şəxsiyyətyönümlülük prinsiplərinin əsas götürülməsi, mövcud dərslik və metodik ədəbiyyatlarda çatışmayan cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi, bədii mətnlərin BİBÖ (bilirəm, istəyirəm biləm, öyrəndim), şaxələndirmə, Venn diaqramı, söz assosiasiyası, diskussiya, çarpaz müzakirə (debat) kimi metodlarla mənimsədilməsi məhz dissertasiyanın I fəslində dolğun şəkildə işıqlandırılır. Burada onu da vurğulayaq ki, D.Əsgərova bədii mətnlərin mənimsədilməsi məsələlərinə tək cə sinxronik yox, həm də diaxronik baxımdan yanaşır. Bədii mətnlərin tədrisi tarixinin müasir dövrlə müqayisəli şəkildə araşdırılması da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Dissertasiyanın dörd yarımfəsildən ibarət olan II fəsli belə adlanır: “İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində bədii mətnlərin mənimsədilməsinin vasitə və yolları”. Burada ilk olaraq bədii əsərlər üzrə aparılan işlərin məzmun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipləri, nəzm və nəsr əsərləri mənimsədilərkən onların fərqli xüsusiyyətlərinin əsas götürülməsi, bədii əsərlərin oxusunun mərhələləri (giriş, müsahibəsi, əsərin bütöv, ifadəli oxunması, əsərin hissə-hissə oxunub təhlil edilməsi, əsərin planı üzrə iş, mətnin təkrar oxunması ...) sistemli şəkildə araşdırılır.

Dissertasiyadan aydın olur ki, müəllif ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərsləklərində verilmiş nəzm və nəsr əsərlərinin hər birini didaktik baxımdan təhlil etməklə yanaşı, onları siniflər üzrə qruplaşdırmış, maraqlı dərslər nümunələrini də məhz bu kontekstdə təqdim etmişdir.

II fəslin sonuncu yarımfəsində (Bədii materialların tədrisi üzrə pedaqoji eksperimentlərin keçirilməsi) eksperimentin üç mərhələdə keçirilməsi, irəli sürülmüş fərziyyələrin yoxlanılması kimi məsələlər şərh edilir. Yeri gəlmişkən, eksperiment zamanı alınan nəticələrin bir neçə cədvəldə ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunması dissertasiyanın ən yaxşı cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Dissertasiyada diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, müəllif şagirdlərin estetik tərbiyəsinin daha çox Azərbaycan dili dərsləkləri vasitəsilə formalaşdırılmasının zəruriliyini xüsusilə qabardır. Burada D.Əsgərovanın bir fikrini eynilə təqdim etmək lazım gəlir. “Azərbaycan dili dərsləklərində şagirdlərdə xoş ovqat, bədii hiss, duyğu, romantik təsəvvür, təxəyyül, şeirə, sözə sonsuz həvəs, maraq oyadan bədii parçalar da az deyil və hazırda

müəllimlər mövzu ilə bağlı anoloji mənbələrdən istifadə etməklə də şagirdlərin estetik tərbiyəsini formalaşdırırlar” (səh.73). Bu qeydlər də yuxarıda dediklərimizi təsdiqləyir.

Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlara da rast gəlinir:

1. Dissertasiyanın 52-ci səhifəsində göstərilir: “Dərsləklərdə bütün janrlar (hekayə, bədii oçerk, lirik şeirlər, təmsillər, nağıllar, xalq mahnıları, atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, tapmacalar, yanıltmaclar, dastanlardan parçalar) verilir”. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, “dastanlardan parçalar” yox, “dastan” janrdır;

2. Dissertasiyanın bəzi səhifələrində bədii üslub müşahidə edilir ki, bu da elmi üslub üçün normal deyil. Məsələn: səh.5-də “...çevik metodlarla işləyən sinif müəllimi bal arısını xatırladır”; səh.21-də “Şəlalə kimi ürəklərdə çağlayır və insana qol-qanad verir. Bu hiss, bu duyğu əlamətləri hər kərəmətə inanmaqdan cüçərməyə başlayır”; səh.84-də “Söz də canlıdır, doğulur, yaşayır, dünyanı gəzir. Bəzi sözlər doğulan kimi uçub ələmi dolaşır, dildən-dilə düşür...”;

3. Dissertasiyanın 3-cü səhifəsində ibtidai siniflər üçün Azərbaycan dili fənni üzrə altı bənddən ibarət təlim nəticələri verilib. İddiaçı bu tezisləri dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində (səh.114-də) eynilə təkrarlayıb. Digər tərəfdən, iddiaçı bu nəticələrin hər birini Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun birlikdə hazırladığı ”Ümumi təhsilin fənn standartları”nın (I-XI siniflər) Azərbaycan dili bölməsindən eynilə götürüb (Bakı, 2012, səh.6);

4. Dissertasiyada bir sıra orfoqrafik səhvlərə rast gəlinir: səh. 10-da meyl (meyil), səh.104-də birilliant

(brilyant), fel (feil)...

Dürdanə Talib qızı Əsgərovanın “Ana dili dərslərində bədii materialların mənimsədilməsinin vasitə və yolları” adlı dissertasiyadakı bəzi qüsurlar onun elmi və praktik əhəmiyyətini azaltmır.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan dili və dilçiliyi məsələlərinə dair.....	4
«Kitabi-Dede Korkut»destanı genel türk anıtı olaraq...	9
Anthroponymic units on associative relationship plane in the “Dede Korkut Book.....	14
«Alur» şəxs adının izahı.....	21
Görkəmli türkoloq.....	22
«Dədə Qorqud» dünyasına bitib-tükənməz səyahət.....	30
Əsaslı dilçilik əsəri.....	37
Dilçilik və poeziya vurğunu.....	46
Türk dünyasının vurğunu.....	50
Filologiyamızın sultanı.....	53
XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi.....	59
Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu.....	67
Tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülü (sadə cümləyə transformasiya).....	73
Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri.....	77
Azərbaycan antroponimikası.....	85
Dillərin leksik-qrammatik səviyyədə tədqiqinin linqvopsixoloji problemləri.....	87
«Kitabi-Dədə Qorqud»un feil sistemində alınmalar (ədəbi dilin təşəkkülü kontiektində).....	90
Paremio-frazeoloji vahidlərin (Aforizmlərin)tərcümə problemləri (L.Tostoyun «Hərb və sülh» romanının Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında).....	93
Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid dövrü.....	96

XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası.....	101
S.Rəhimovun əsrlərində dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri (“Saçlı” romanı və hekayələri əsasında).	108
Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi.....	110
“”Söz”kitabı barədə qeydlər.....	112
Azərbaycan folklorunun dilində terminoloji səciyyəli etnoqrafik leksika.....	114
Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili.....	116
Göyçay rayonu toponimlərinin linqvistik təhlili.....	123
Oğuz qrupu türk dillərində modal sözlər.....	126
Azərbaycan dili dərsləklərində elmi dilçilik fikrinin inkişafı (1910-2000-ci illər).....	129
Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə dair praktikum...	132
Güney Azərbaycan danışq dilində arqola.....	134
Azərbaycan dilinin Borçalı şivələri (fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri).....	136
Azərbaycan və ingilis dillərində təktərkibli cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	138
«Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii ədəbiyyatın dili və üslubu.....	141
Müasir Azərbaycan dilində «bir» sayının söz yaradıcılığında rolu.....	147
N.Kamal əsrlərinin leksik-semantik təhlili.....	152
Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin linqvistik təhlili.....	158
Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-linqvistik təhlili.....	162
«Koroğlu» dastanının üslubi-poetik sintaksisi.....	168

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Tənqidin tənqidi, yaxud Təyyar Salamoğlu Azərbaycan tənqidində.....	175
Müasirimiz poema qəhrəmanı kimi.....	197
Göyçə gölü, göy gözündə gözüm var.....	205
Sevgi əzabı ilə inildəyəndə.....	215
Dilçiliklə döyünən şair ürəyi.....	223
Azərbaycan folklorşünaslığının görkəmli nümayəndəsi.....	235
Ədəbiyyatşünaslığa gedən yol.....	238
XX əsr Güney Azərbaycan epik şeiri.....	241
Vətən dərdi.....	252
«Dədə Qorqud kitabı» və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi.....	261
Oğuz epik ənənələrində Qazan xan obrazı.....	264
Folklorda söyləyicilik sənəti (Şirvan folklor örnəkləri əsasında).....	267
«Kitabi-Dədə Qorqud»da qəhrəman və cəmiyyət problemi.....	269
Filologiyamızda Füzuli Əsgərli imzası.....	275

PEDAQOGİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Orta məktəb üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə müəllim hazırlığı.....	280
Alim, pedaqoq.....	285
Görkəmli dilçi-metodist.....	289
«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri.....	292
Dilçiliklə pedaqogikanı qovuşdurardı.....	298

İbtidai siniflərlə Azərbaycan dili üzrə qrammatik anlayışların mənimsədilməsi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin mühüm vasitəsi kimi.....	302
Göyçədən başlayan mənalı ömür yolu.....	309
Linqvistik şərh ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin səmərəli təşkilinin mühüm vasitəsi kimi.....	311
Görkəmli dilçi, ustad müəllim.....	315
Əsl dost, müəllim statusunu qazanmışdı.....	320
V-IX siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi metodikas (rus dilindən alınma sözlər əsasında).....	330
Ağsaqqallıq nümunəsi.....	334
Azərbaycan dili dərslərində informasiyaların sıxlaşdırılması təlimin səmərəliliyinin əsas şərti kimi...	340
İbtidai siniflərdə sintaksis elementlərinin təlimi prosesində nitq inkişafı üzrə işin sistemi.....	348
Tərcümə qeyri-Azərbaycan auditoriyasında Azərbaycan dilinin təlimi metodikasının komponenti kimi.....	353
Ana dili dərslərində bədii materialların mənimsədilməsinin vasitə və yolları.....	356